॥ श्रीः ॥

भट्टोजीदीक्षितविरचितः

शब्दकौस्तुभः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विश्वेशं सच्चिदानन्दं वन्देऽहं योऽखिलं जगत् ।
चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संजरीहर्ति लीलया ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीवैद्यनाथपायगुण्ड विरचिता शब्दकौस्तुभव्याख्या प्रभा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥[१]

१. प्रथममाह्निकम्

१.१ मङ्गलाचरणव्याख्या

आनन्दकन्दं मुनिहृन्मिलिन्दं[२] स्वच्छन्दगोविन्दपदारविन्दम् ।
वन्दे [३]सुरेन्द्रादिमुदादिदं तद् दीनादिशंदं रविनन्दनन्दम् ॥ १ ॥

वैद्यनाथः पायगुण्डो नत्वा नागेश्वरं गुरुम् ।
व्याख्यां प्रभाख्यां तनुते कौस्तुभस्य स्वबुद्धये ॥ २ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृतं भगवदादिनत्यात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति॥ **विश्वेशमित्यादिना** । तत्रादौ व्यापकत्वेन स्वेष्टदेवतात्वेन च भगवतस्तदाह । **विश्वेशमिति** । सर्वनियन्तृत्वात् विश्वेशत्वम् । सच्चिच्छब्दौ तदाश्रयपरौ । आनन्दो यस्यास्तीति व्युत्पत्त्याऽर्श आद्यजन्तेन नपुंसकेन आनन्दमित्यनेन

---

१. शिवाय नमः साम्बाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः इति क ख ग पाठः । घपाठे श्रीलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः । इति अधिकम्

२. मिळिन्दमिति घपाठः

३. सुरेशादि इति घपाठः

ब्रह्मोच्यते। तस्य चिता सह कर्मधारयं कृत्त्वा पुनः समासः। यद्वा तौ धर्मपरौ। तादृशेन पुल्लिङ्गेनैव तेन सः। अखिलं न त्वेकदेशभूतं जगत् न तु किञ्चित्। अनेन सर्वोपादानत्वं ध्वनितम्। **चरीकर्तीत्यादि।** कृञ उत्पत्त्यर्थकत्वाद्यङो भृशाद्यर्थकत्वाद्भृशमुत्पादयतीत्याद्यर्थः[१]। भृञः पोषणार्थत्वात् भृशं पालयतीत्याद्यर्थः। हृञो हरणार्थकत्वेऽप्यत्रोपसर्गसमभिव्याहारेण प्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थकत्वेन भृशं नाशयतीत्याद्यर्थः। ननु वदिधात्वर्थं प्रति यच्छब्दार्थस्य कर्मत्वात् विश्वेशमित्यादिवत् द्वितीया स्यादिति चेन्न तमित्यध्याहारेण वाक्यस्य भिन्नत्वेनादोषात्। यत्तु तस्य न कर्मत्वं प्रतिपाद्यम्, किन्तु विशिष्टवाक्यार्थक्य। स चात्र न कर्तृविशिष्टक्रियारूपः। तस्य तत्वासम्भवात्। किन्तु आख्यातं तद्धितकृतोरिति न्यायेन विपरीतः। तस्य कर्मत्वेऽपि तत्प्रतिपादकस्य विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वान्न द्वितीया, श्रुत्वा [२]ममैतदित्यादिवदित्याह। तन्न। नीलं घटमित्यादौ विशिष्टस्य कर्मत्वे त्वदुक्तरीत्योभयत्र द्वितीयानापत्तेः। कटं भीष्ममित्यादौ तत्वेऽपि उभयत्र तत्स्वीकारपरभाष्यविरोधापत्तेश्च। अत एव तिङन्तस्थले क्रियाविशेष्यकबोधाङ्गीकारादेव 'पश्य मृग' इत्यादाविष्टसिद्धिः। कर्तृकर्मेतरकारकाविषयत्वेनासत्वभूतत्वं क्रियायाः। अतो नासत्वभूतत्वहानिः। श्रुत्वेत्यादि तु आर्षमिति दिक्। निरूपितं **चैतद्गुरुचरणैरन्यत्र**[३]**।** सदादिभिन्नस्योत्पादनाद्यसम्भवात्तद्रूपं शक्तित्रययुतं[४] अनन्तरूपं भगवन्तं नमामीत्यखण्डार्थः। लीलयेत्यनेन क्लेशाभावसूचनद्वारा सर्वोत्कृष्टत्वं सर्वमिदं [५]लीलामात्रमिति च सूचितम्। भाषायामपि यङ्लुगस्तीति **माधवा**दिमतेनैतत्प्रयोगकथनम्। वस्तुतश्चिन्त्यमिदम्। भाषायां यङ्लुकः सार्वत्रिकत्वस्य भाष्याद्यनिष्टत्वादित्यग्रे वक्ष्यामः। स्पष्टं चेदं **गुरुचरणग्रन्थे**[६] ॥ १ ॥

---

१. त्यादिरर्थः इति घपाठः

२. ममैव तदिति क ख ग पाठः। वस्तुतस्तु 'श्रुत्वा ममैतदिति' घपाठः साधुः। 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा' इति मञ्जूषायां तथैव दर्शनात्। (चौ.सं.सी.आ. द्वितीयभागः पृ.सं. ७९८)

३. अन्यत्रेति। मञ्जूषायां तिङर्थनिरूपणे (पृ.सं. ७९८)

४. शक्तित्रययुक्तं इति घपाठः

५. लीलामिश्रं इति घपाठः

६. गुरुचरणग्रन्थ इति। हुश्नुवोः सार्वधातुके (६-४-८७) इति सूत्रभाष्ये उद्योते इत्यर्थः। म.भा.। (चौ.सं.प्र.पञ्चमो भागः.पृ.सं. ३३४)। तत्र हि भाष्ये 'यान्ति' 'सुवन्ति' 'अयुवन्' 'ऊर्णुवन्ति' इत्येषामसंयोगपूर्ववर्णस्याजादौ सार्वधातुके इत्यर्थेनानेकाज्ग्रहणेनाटोऽसिद्धत्वेन च सिद्धो यङ्लुगर्थं हुश्नुग्रहणम्'' इत्युक्त्वा 'योयुवन्तीनां वृषभम्' 'रोरुवतीनां वृषभम्' इत्यत्र 'छन्दस्युभयथा' (३-४-११७) इत्यनेनार्धधातुकत्वात्सिद्धमित्युक्त्वा एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धुश्नुग्रहणं करोति

नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं पाणिन्यादिमुनित्रयम् ।
श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान्बुधान् ॥ २ ॥

नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् ।
फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥ ३ ॥

व्यापकनमस्कारोत्तरं तद्व्याप्यान् समुचितानैतच्छास्त्रप्रवर्तकान् नमस्कारोति । **नमस्कुर्वे इति** । पाणिन्यादी[१]त्यत्र बहुव्रीहिपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदककर्मधारयः बहुव्रीहिपूर्वपदककर्मधारय-पूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषो वा । ततोऽपि[२] व्याप्यान् तादृशान्नमस्करोति । **श्रीभर्तृहरीति ।** अत्र मध्यमपदलोपिसमासपूर्वपदकबहुव्रीहिः । नमस्कुर्वे इत्यस्य चेनानुकर्षः । मुख्यत्वमेवाह । **सिद्धान्तेति ।** तत्कृतार्थनिर्णयेनैवेतरेषां तन्निश्चयादिति भावः । बुधान् पण्डितान् ॥ २ ॥

पितृप्रसिद्धये तत्सेवनेनैवेष्टप्राप्तिरिति श्रुत्याद्युक्तत्वेन स्वस्मिन् तत्वसूचनाय च ततोऽपि व्याप्यं पितरं नमस्करोति । **नत्वेति ।** लक्ष्मीधरनामकं पितरं[३] सुमनसां पण्डितानां वृन्दं समूहस्तत्र तेन वा वन्दितम् । तत्र लक्ष्मीकान्तरूपत्वसूचनाय कृतश्लिष्टपदमाहात्म्यसूचितविष्णुपक्षेऽर्थः स्पष्टः । सुमनसो देवाः । तातं जगत्पितरं । मायेश्वरकार्यत्वाज्जगत इति विशेषः । अनुवृत्तेन नमस्कुर्वे इत्यनेनैव नमस्कारप्रतीतौ पुनः क्त्वान्तस्य 'समानकर्तृके'ति तद्विधानान्नतेः परिपूर्णग्रन्थोद्धारा-त्पूर्वत्वबोधनान्मङ्गलस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वरूपकारणत्वबोधनायोपादानम् । अत एवाभिधेयं प्रतिजानीते । **फणीति ।** शारीरिकभाष्यादिव्यावृत्त्यर्थं फणीति । चरकादिव्यावृत्त्यर्थं भाष्येति । तृतीयासमासपूर्वककर्मधारयपूर्वक उपमित्यनेन समासो बोध्यः उपमालङ्कारश्च । यद्वा तादृशो मयूरेति समासः रूपकं च । **शब्दकौस्तुभमिति ।** तदाख्यमित्यर्थः । अत्रापि भाष्याब्धिवत् समासो बोध्यः । शब्दशब्दो योगेन तत्प्रतिपादकग्रन्थपरः ॥ ३ ॥

तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाषायामपि यङ्लुग्भवतीत्युक्तम् । ततो 'बेभिदीति' 'चेच्छिदीति' इत्येतत्सिद्धं भवतीत्युक्तम् । एवंविधप्रयोगद्वयस्यैवोपादानान्न सर्वत्र भाषायां भवतीति कल्प्यत इति नागेशाशयः । प्रयोगद्वयोदाहरणमुपलक्षणमिति दीक्षिताशयः ।

१. पाणिन्यादि अत्र इति क ख ग पाठः ।

२. तेभ्योऽपि इति घ पा० .

३. लक्ष्मीधरनामपितरं इति क पा० ।

परिभाव्य बहून् ग्रन्थान्योऽर्थः क्लेशेन लभ्यते ।
तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सज्जनाः ॥ ४ ॥

समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् ।
भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥ ५ ॥

ननु कैयटादिप्राचीनग्रन्थाध्ययनेनैवार्थप्रतिपत्तौ किमनेनेत्यत आह । **परिभाव्येति ।** हे सज्जना अनेन तेषामेवात्राधिकारो नान्येषामिति सूचितम् । यूयं बहून् ग्रन्थान् कैयटादिग्रन्थान् परिभाव्य विचार्य योऽर्थः भाष्यादिग्रन्थात् क्लेशेन बह्वायासेन लभ्यते तं सम्पूर्णमनायासात् अक्लेशात् इतः बुद्धिस्थात् शब्दकौस्तुभात् गृह्णीतेत्यर्थः । यद्वा ननु न्यासादिप्राचीनग्रन्थाध्ययनेनैव तत्सिद्धौ किमनेनेत्यत आह । **परिभाव्येति ।** न्यासादिग्रन्थान् तिरस्कृत्येत्यर्थः । तेषां भाष्यादिविरोधेन निर्युक्तिकत्वेन चाश्रद्धेयत्वमिति भावः । इदं चात्र पक्षे पूर्वं क्रियायाऽन्वेति । ननु परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशादेतदर्थसम्भवेऽपि विचारार्थकत्वे मानाभावेन प्रागुक्तार्थासम्भव इति चेन्न धातूनामनेकार्थकत्वात्तदर्थकत्वेऽपि बाधकाभावात् । अत एव 'परौ भुवोऽवज्ञान' इति सङ्गच्छते । ननु तद्ग्रन्थतिरस्कारे तत्प्रतिपाद्यतदविरुद्धार्थाप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह । **योऽर्थ इति ।** तेभ्यो न्यासादिग्रन्थेभ्यो योऽर्थो बह्वायासेन लभ्यते, तद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं तं तादृशं सम्पूर्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मणिसादृश्यं ग्रन्थे प्रतिपादयन् यत्करोषीत्यादिभगवदुक्तेर्मणिसमं स्वकीयग्रन्थं भगवति चार्पयन् स्वादिकीर्त्यनुवृत्तये शिष्याणां ग्रन्थे प्रामाणिकताबोधाय च स्वस्य ग्रन्थस्य च नामनी निबध्नाति । **समर्प्येति । श्रीशब्देति ।** मणिपक्षे लक्ष्मीयुक्तं शब्दतुल्यं कर्मव्युत्पत्त्या शब्दायमानं वा कौस्तुभमिति, श्रीश्च तत्तुल्यादिकौस्तुभश्च अनयोः समाहारस्तदिति वाऽर्थः । उदधेर्द्वयोरपि निसृतत्वेन द्वावपि तत्र समर्पिताविति भावः । ग्रन्थपक्षे श्रीवच्छब्दकौस्तुभमिति श्रीरूपं शब्दकौस्तुभमिति वाऽर्थः । सकलार्थप्रतिपादकत्वेनानन्ददातृत्वेन वोभयोः सादृश्यमभेदो वेति बोध्यम् । भट्टोज्याख्यो भट्टः शास्त्रचतुष्टयवेत्ता जन्मनः सफलतां प्राप्तुं ईहते इच्छतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थकत्वादिति दिक् ॥ ५ ॥

१.२ विषयनिरूपणम्

ननु न हि प्रयोजनाद्यनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायात् प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानादेः कारणत्वाच्च विषयादेरवश्यं वक्तव्यत्वमादौ । प्रकृते तु सूत्रकृता तदनुक्तत्वात् पुरुषाणामप्रवृत्तिः

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान् भाष्यकारः प्रादर्शयत् ''अथ

स्यादत आह । **प्रेक्षावदिति ।** मनःप्रणिधानपूर्वकपदपदार्थादिविषयकसूक्ष्मेक्षणं प्रेक्षा तद्वतां पुरुषाणां प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु वृद्धिरादैजित्यत आदावेवोच्यतामत आह । **व्याकरणेति ।** न चैवमपि व्याकरणत्वस्यापि पाणिनीयमात्रनिष्ठत्वस्य 'वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशं' इति भाष्यात्[१] 'येनाक्षरेति' शिक्षोक्तेश्च लाभेनाक्षरसमाम्नायस्य तद्वाच्यत्वेन शङ्का तदवस्थैवेति वाच्यम् । अत्र तेन तन्मूलभूतवर्णसमाम्नायस्यापि ग्रहणात् । अन्यथा न्यूनतापत्तेरिष्टसिद्ध्यनापत्तेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तेस्त-त्राप्रवृत्त्यापत्तितादवस्थ्यापाताच्च । तथा चोपोद्घाततया समस्तशास्त्रारम्भकथनयोग्यतयाऽत्राभिधानं युक्तमिति भावः । **विषयमिति ।** शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वेन लौकिकवैदिकशब्द-रूपविषयमित्यर्थः । शब्दज्ञानार्थकप्रयोजनमित्यस्यापि वक्तुमुचितत्वेऽपि सर्वत्र प्रथमोपात्ते विषये कथिते तस्याप्युक्तप्रायत्वं तत्रोक्तत्वादिति तत् पृथङ् नोक्तम् । अतस्तादृशाधिकारिणां प्रवृत्तिरत्र सुलभेति भावः । यद्यपि प्रयोजनमित्युक्तावुक्तरीत्या घटकतया च विषयस्याप्युक्तप्रायत्वं लभ्यते, तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभाव इति न्यायेन तस्यैवादौ वक्तुमुचितत्वमिति एवमुक्तिः । एतेन प्रयोजनमाहेत्युपाध्यायोक्तिः तव्याख्यातृस्वामिहरदत्तादीनामुक्तिश्च चिन्त्येति ध्वनितम् । यद्यपि प्रागीश्वरादिति वक्तव्ये सरेफनिर्देशादत्र व्याकरणे तस्यानाश्रयणं तथापि अन्यत्र तस्याश्रयणमस्त्येवेति प्रकृते न दोषः । अत एव प्रयोजनमाहेत्युपाध्यायोक्तत्यागे बीजं चिन्त्यमिति निरस्तम् । यत्तु विषयाकथनेन न्यूनत्वात्प्रयोजनमाहेत्युपाध्यायोक्तिश्चिन्त्येति । तन्न । प्रकृते विषयं प्रादर्शयदित्युक्तावपि प्रयोजनानुक्त्या न्यूनतायास्तुल्यत्वात् । अन्यतरेणान्यतरप्रतिपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वाच्चेति दिक् । एवञ्च विषयमित्यस्योपलक्षणतया प्रयोजनमपि बोध्यम् । तत्कथयिष्यति स्यादेतदित्यादिना प्रयोजनप्रपञ्च इत्यन्तेन ग्रन्थेन । तज्जिज्ञासुरधिकारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति त्वर्थादेव लब्धम् । तद्वदिष्यति तदग्रिमेणेहेत्यादिग्रन्थेन । यद्यपि पाणिनिना 'ब्राह्मणेन निष्कारण' इत्यादिश्रुतेर्वेदाध्ययनवन्नित्यतया प्राप्ते व्याकरणाध्ययने सन्ध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैव उत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसम्भवात् प्रयोजनं नोक्तम् । वार्तिककृता तु 'शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म' इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः [२]परमप्रयोजनं दर्शितम् । एवं च नास्योपयोगः । तथापि भगवान् विवरणकारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वा-

---

१. भाष्यादिति । पस्पशायां (म.भा.पूं.सं. ८० प्रथमभागः)

२. प्रथम इति घ पा० ।

शब्दानुशासनम्'' इति । अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतको न तु वाचकः, निपातत्वात्,

द्वयवहितफलेषु स्वर्गापूर्वादिष्वविश्वासात् साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं सूचयन् तादृशशब्दरूपविषयं कथयन् शास्त्रारम्भं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

१.२.१ निपातानां द्योतकत्वनिरूपणम्

अथ शब्दानुशासनमितीति । प्रदर्शनक्रियायामितिशब्देनाथशब्दानुशासनमिति वाक्यस्य करणत्वं बोध्यते। ननु वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य [१]कारणत्वादथशब्दार्थाज्ञाने तद्बोधाप्रसङ्गे विषयनिरूपणासम्भवः । किं च 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ' इति कोशात्किमर्थकत्वं तस्य। किञ्चोक्तकोशादिबलात्सिद्धाऽर्थवत्ताऽपि द्योत्यार्थेन वाच्यार्थेन वेत्यत आह **। अथशब्द इत्यादि ।** न चाधिकृतं शाब्दानुशासनमित्युक्तेरेवेष्टसिद्धौ किमनया कुसृष्ट्येति वाच्यम्। श्रुत्या मङ्गलार्थमथशब्दस्योपादानात्। स हि स्वरूपेणान्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलं अर्थतस्त्वधिकारार्थतेत्युभयार्थत्वं। तस्य अर्थतो मङ्गलार्थत्वे[२] तु तदर्थता न स्यात्। सकृत्प्रयुक्तत्वादिति भावः। **प्रारम्भस्येति ।** योग्यतयाऽद्यक्षणावच्छिन्नक्रियाया इत्यर्थः। सा चार्थाद्व्याख्यायमानस्य अथ शब्दानुशासनमित्युक्तेरिति बोध्यम्। **द्योतक इति ।** अत्र द्योतकत्वमात्रं साध्यं न तु विशिष्टम्। तत्त्वस्यान्यथासिद्धेः। हेतोरतिप्रसक्त्याऽसङ्गतेश्च। अत एव प्रकृतयोग्यसम्बन्धिप्रदर्शनाय व्यस्तमुपात्तं तन्न तु समस्तमिति बोध्यम्। ननु द्योतकत्वं नाम स्वसमभिव्याहृतगतशक्त्युद्बोधकत्वम्। तच्चात्र वाचकपदाभावादनुपपन्नम्। द्योतकानां द्योत्यवाचकपदसमभिव्याहारनियमात्। शब्दानुशासनशब्दस्तु न तद्वाची। ततस्तथा तस्याप्रतीतेः। अर्थान्तरपरतया व्याख्यातत्वाच्च। न चानेकक्रियाविषयस्य शब्दानुशासनस्य प्रारम्भस्तद्द्योत्यः। अविनिगमकेन श्रवणमननादेरपि तत्वप्रसङ्गात्। अत एव तद्द्योतने एवास्य शक्तिर्न तद्वचने इति न। तस्मा**दौत्पत्तिकस्त्विति** न्यायेन[३] तद्वचनत्वमेव युक्तमिति चेन्न अनन्यलभ्य इति न्यायेन तत्त्वस्यायुक्तत्वात्। उक्तकोशबलादथशब्दसमभिव्याहारे शब्दानुशासनपदस्य तत्प्रस्तावे लक्षणायाः प्रादिसमभिव्याहारे ज्यादिधातोः प्रकृष्टजयादाविव स्वीकारात्। प्रादिवदेतस्यापि केवलस्याप्रयोगात्। तथा व्याख्यनस्य शक्यार्थपरत्वेनादोषाच्च। तथा च स्वसमभिव्याहृतगतवृत्त्युद्बोधकत्वं तत् न तु

१. करणत्वात् इति ग पा० ।

२. मङ्गलार्थे इति घ पा० ।

३. न्यायेनेति । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः (जै.सू. १-१-५) इति न्यायः ।

प्रागुक्तम्। यद्वा प्रायेण तस्य लक्षणस्य सत्वात् क्वचिदन्यथापि स्वीकारात्। तद्यथा प्रादेशं विलिखतीत्यादौ वेर्विमानक्रियाक्षेपकत्वं, तत्प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थावगमात्। एवं च प्रकृतेऽपि क्रियाविशेषाक्षेपकत्वमेव द्योतकत्वम्। तथा हि। शब्दानुशासनमित्येतावत्युक्ते वाक्यार्थसमाप्तये क्रियाध्याहार आवश्यकः। तत्र चाथशब्दाभावे किं उच्यते उत श्रूयते उत क्रियते उत प्रस्तूयते इत्याद्यनियतयोग्यक्रियाध्याहारप्रसक्तिः। तत्सत्वे तूक्तकोशबलात्तेन क्रियान्तरं व्यवच्छिद्य प्रारम्भरूपक्रियां संविवक्ष्य प्रारब्धमित्येषोऽर्थो निर्णीयते। तथा च द्योत्यबोधकपदसमभिव्याहाराभावे प्रकरणादिवत् तात्पर्यग्राहकत्वेनैवाथशब्दस्य द्योतकत्वम्। न तूपसन्धानेन प्रादेरिव द्योतकत्वम्। द्योत्यत्ववाच्यत्वयोर्विनिगमकमन्यलभ्यत्वाद्येव। एतेनैतस्य तत्वे प्रस्तूयत इति साध्यार्थपरत्वे नामपदानां सिद्धार्थपरत्वनियमभङ्गापत्तिः। सिद्धप्रस्तावार्थकत्वे शब्दानुशासनं प्रस्ताव इत्यनन्वयः। ततो लक्षणया साध्यपरत्वेऽतिक्लिष्टकल्पनागौरवमिति तथोपस्थिते तत्र तत्वमेवैतस्य युक्तमिति [१]**नारायणो**क्तमपास्तम्। प्रारब्धमित्यर्थकत्वेन दोषलेशाभावात्। अत एवाधिकृतमित्येतदर्थो भाष्ये उक्तः। अधिकारादिपदमपि तत्र तादृशकर्मप्रत्ययान्तं, दोषान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। अत एव तत्वं तत्रैव वक्ष्यमाणमिति बोध्यम्। स्पष्टञ्चेदमत्रैव कैयटादौ। निरूपितं चैतद्गुरुचरणै**र्मञ्जूषायाम्**[२]। एतेन बोधकपदाभावादथशब्दस्य तद्द्योतकता अविनिगमकेन श्रवणादेरपि तत्त्वप्रसङ्गश्चेति प्राचोक्तं परास्तम्। शब्दानुशासनपदस्य तादृशस्य सत्वात्। कोशमूलकस्याथशब्दस्य विनिगमकत्वस्य सत्वाच्चेति दिक्। एवञ्चेत्थं अनुमानप्रयोगः। अथशब्दः पक्षः, द्योतक इति साध्यम्, निपातत्वादिति हेतुः, उपसर्गवदिति दृष्टान्त इति।

१.२.१.१ उपसर्गाणां द्योतकत्वनिरूपणम्

नन्वेवमपि द्योतकत्वे साध्येऽनुमित्यसम्भवः। व्याप्तिज्ञानरूपकारणाभावात्। अव्यभिचरित-साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरनर्थकनिपातेषु निपातत्ववत्सु स्वसमभिव्याहृतस्यैव कस्यचिदभावेन तद्घटिततद्रूपद्योतकत्वाभावेन[३] व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्वात्तदभावरूपकारणाभावाच्च गृही-तुमशक्यत्वादिति चेन्न वाचकत्वाभावस्य साध्यत्वात्। तदेतदभिप्रेत्याह **। न तु वाचक इति।** तथा च न पूर्वोक्तानुमानप्रयोगः, किन्तु अथशब्दः वाचकत्वाभाववान् निपातत्वात् उपसर्गवत् इति

---

१. नारायणेति। 'सूक्तिरत्नाकर' इति महाभाष्यटीकाकर्ता शेषनारायणः। पृ.सं. ६ पस्पशयां (आनन्दाश्रमसंस्था)।

२. मञ्जूषायामिति। निपातार्थनिरूपणे पृ.सं. ५८५।

३. तद्घटिततद्रूपद्योतकाभावेन घपा०।

उपसर्गवत्। न च तेऽपि वाचका एवेति वाच्यम्, 'उपास्यते गुरुः' 'अनुभूयते सुखम्' इत्यादौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते

बोध्यम्। एवञ्च प्रकृते वाचकत्वाभावसिद्धौ द्योतकत्वमर्थसिद्धमिति भावः। वस्तुतस्तु 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादुपसर्गातिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमपीति प्रकृते अथशब्दो वाचक एव। अधिकृतमिति चैतदर्थः इति तत्वम्। स्फुटीकरिष्यामश्चेदमग्रे। नन्वेवमपि उपसर्गवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः, तत्र तस्यैवासिद्धेः। षडिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षस्यामानत्वात्त-ज्जन्यधीविषयधर्मस्य तत्वेऽप्यस्यातथात्वात् । दृष्टान्ताभावादेवानुमानस्यापि। एतेनैवमपि चादिप्रत्येकस्य तत्वमित्यप्यपास्तम्। वाचकत्वस्य तु 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यादि सिद्धत्वं, ततश्च व्याप्तेरग्रहादनुमित्यसङ्गतिरित्यभिप्रायवान् तटस्थः शङ्कते। **न च तेऽपीति।** दृष्टान्तभूता उपसर्गा अपीत्यर्थः। **वाच्यमिति।** कर्त्राख्याते दोषसत्वादिति शेषः। तथा हि। [१]शिवमनुभवतीत्यादौ प्रतीयमानोऽनुभवानुकूलव्यापारादिर्न धात्वर्थः। भवतीत्यादितोऽपि तद्बोधापत्तेः। नोऽपसर्गार्थः, तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः। अनुगच्छतीत्यादावपि ततस्तद्बोधापत्तेश्च। न विशिष्टार्थः गौरवात्। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनोभयो[२]रतिरिक्तत्वेन तस्य वाचकत्वकल्पनादिति। स्वयं दोषान्तरमाह। **उपास्यत इति।** एतेन प्रथमोपस्थितत्यागो निर्बीज इत्यपास्तम्। वाचकत्वे स्थिते इत्यस्य पूर्वेणैव धातोरित्यनेनान्वयः। सकर्मकेत्यादिहेतुरपि वाचकत्वे स्थितावेव। वाचकत्वं च विशिष्टार्थवाचकत्वं बोध्यम्। यद्वा उपसर्गाणामित्यस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्र सम्बन्धः। तथा चोपास्यते गुरुरित्यादौ उपसर्गाणां तदवाचकत्वे स्थिते धातोः सकर्मकत्वस्यैव युक्तत्वादित्यन्वयः। धातोः = आसादिधातोः। **सकर्मकक्रियेति।** कर्मधारयान्तैः सकर्मकत्वसमानाधिकरणक्रियापरत्वं विनेत्यर्थः। क्रियाप्रतिपादकत्वेऽपि व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वरूपसकर्मकत्वं विनेति यावत्। यद्वा सहाविद्यमानं कर्म तादात्म्येन फलाश्रयः फलं यस्यावैय्यधिकरण्येनानुकूलतासम्बन्धेन तादृशी या क्रिया तद्वाचकत्वं विनेत्यर्थः। यदि प्रतीयमानोपासनानुभवादिरर्थ उपसर्गस्य, तर्हि आसादिधातोः स्थित्याद्यनुकूलव्यापाराद्यर्थकत्वेनोपासनानुभवरूपफलवाचकत्वाभावेन निरुक्तसकर्मकत्वाभावात् कर्मणि लो न स्यात्। ततश्च भावे ले तत्र द्वितीयापत्तिः। क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिति भावः।

---

१. शिवामनुभवति गपा०।

२. अनतिरिक्तत्वेप्युभयोः घप०। अनतिरिक्तत्वे चोभयो रिक्तत्वेन ग प०।

उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् । ननूक्तयुक्त्याऽस्तूपसर्गाणां द्योतकता निपातान्तरंतु वाचकमेवेति चेत् ? न, साक्षात्क्रियते अलंक्रियते ऊरीक्रियते इत्यादौ कर्मणि लकारेण कर्मीभूतस्य गुर्वादेरभिधानसिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्मत्वस्य वाच्यत्वात्,

---

द्योतकत्वस्यैवेति । वक्ष्यमाणव्यतिरेक्यनुमाननेनेत्यर्थः । ततश्च तेषां दृष्टान्तत्वेनोक्तरीत्याऽनुमितिः साध्वी एवेति भावः । पूर्ववत् व्यभिचारेणानुमितिं खण्डयन् स शङ्कते । **ननूक्तयुक्त्येति ।** उपास्यते गुरुरित्याद्यनुपपत्तिरूपयुक्त्येत्यर्थः । निपातान्तरं तु उपसर्गातिरिक्तं चवेत्यादिकं तु वाचकम्, पूर्ववत् द्योतकत्वे मानाभावात्, साक्षात्प्रत्यक्षेत्यादिना वाचकत्वस्य सिद्धत्वाच्च । युक्तिसाम्येन वैषम्ये बीजाभावेन च प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकोक्तिं खण्डयन् प्रादितुल्यतां चादिषु ध्वनयंश्च समाधत्ते । **साक्षात्क्रियत इति ।** गुरुरिति शेषः सर्वत्र । इत्यादावित्यादिनोररीक्रियत इत्यादिपरिग्रहः । अत्रापि धातोः कर्मणि लसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेनोपसर्गवदमीषामपि तत्वस्यैव युक्तत्वम् । यद्यपि डुकृञ् करण इत्यस्य सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नानुपपन्नः, तथापि साक्षात्काराद्यर्थाश्रये स न स्यात् । अन्यथा 'वायुर्विकुरुते' 'सैन्धवा विकुर्वते' इत्यत्रापि स्यादिति भावः । तदाह । **कर्मणीति ।** आदिना शिवादिसङ्ग्रहः । **धात्वर्थमिति ।** तस्य साक्षात्कारादिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तच्च तस्य तदर्थत्व एव सम्भवति, नत्वन्यथा । प्रत्ययानामिति न्यायेन धात्वर्थफलाश्रयकर्मण एव तदुत्तरप्रत्ययेनाभिधानात् । ततश्च प्राग्वत् द्वितीयापत्तिः । फलाश्रयस्य कर्मत्वादिति भावः । [१]**इदमत्राकूतम् ।** साक्षात्काराद्यर्थः किं निपातस्योत विशिष्टस्योत धातुमात्रस्य । नाद्यः । तथा हि सति उत्पत्त्यनुकूलव्यापाराद्यर्थकत्वेन व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वात् क्रादिधातोः सकर्मकत्वेन घटादिरूपे कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्या तस्याभिधानापत्त्या निपातार्थनिरूपितकर्मत्वस्य गुर्वादेः सत्वेऽपि तस्य धात्वर्थत्वाभावेन तन्निरूपितकर्मत्वस्याभावात् तस्मिन् कर्मणि लस्याभावेन तस्याभिधानानापत्तेः । अधात्वर्थकर्माभिधाने प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोधापत्तेश्च । न द्वितीयः । उक्तयुक्तेः । तृतीयेत्विष्टसिद्धिरेवेति प्रागुक्तमेवेति ।

१.२.१.२ निपातानां द्योतकत्वे नैयायिकोक्ताक्षेपनिरासः

ननु यद्यपि साक्षात्क्रियत इत्यादौ उपास्यत इत्यादिग्रन्थवत् कर्मणि लकारायोगः स्यादिति वक्तव्ये कर्मणि लकारेणेत्यादिवाच्यत्वादित्यन्तवक्रोक्तेर्निर्बीजत्वेनायुक्तत्वं न । करोतेः सकर्मकत्वेन

---

१. चाकूतम् इति घपा० ।

उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्च । सामान्ये

कर्मणि लकारसिद्ध्या पूर्वोक्तदूषणाभावस्योक्तत्वात्, तथा च साक्षात्काराद्याश्रयकर्मणो गुर्वादेर्लेनाभिधानं यथा स्यान्न तु यत्किञ्चित्कर्मणः । अतस्तस्य धातुवाच्यत्वं वाच्यम् । एवं हि व्यापारव्यधिकरणतद्रूपफलवाचकत्वरूपसकर्मकत्वमप्युपपन्नमित्युपसर्गवदमीषां तत्वमप्यर्थात् समायाताम् । एवञ्च वक्रोक्तिर्युक्तैव । तथाप्यत्राह कश्चित् । साक्षात्क्रियत इत्यादौ तत्तत्फलवाचकं साक्षात्पदादिकमेवास्तु । तत्तदर्थफलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । न च साक्षात्पदादेस्तत्तदर्थकत्वे न मानमिति वाच्यम् । **साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः, अलंभूषणपर्याप्ति शक्तिवारणेषु, उरर्युरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयमिति** [२]कोशसत्वात् । नमःपदे नमस्कारार्थत्वस्य लोकसिद्धत्वाच्च । सकर्मकत्वं च स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वम् । कर्मत्वमप्येतादृशफलाश्रयत्वमेव क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमेव वेति न कर्मणि तस्मिन् लकारानुपपत्तिरिति मास्तु उपसर्गाणां चादीनां च द्योतकत्वम् । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरपि प्रत्ययानां प्रकृतितद्युक्तनिपातान्यतारार्थान्वितेत्याद्यर्थ इति न तद्व्युत्पत्तिभङ्गः । एवं तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलकर्मकः पाक इति बोधवारणायावश्यके अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधे विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावे प्रकृतौ निपातान्यत्वविशेषणेन गुरुं साक्षात्करोतीत्यादौ न तद्भङ्ग इति न किञ्चिदूषणमितीति चेदित एवारुचेराह । **उपसर्गत्वेति ।** उपसर्गो द्योतक उपसर्गत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घटशब्दादिः । अत्र शक्तिसम्बन्धेनोपसर्गपदवत्वरूपमखण्डं वा पक्षतावच्छेदकम् । उपसर्गपदवाच्यत्वं हेतुः । नातो हेतुपक्षतावच्छेदकयोरैक्यमिति परानुमानीयोक्त-पक्षतावच्छेदकरूपोपसर्गत्वापेक्षयेत्यर्थः । निपातत्वं पक्षतावच्छेदकीकृत्य निपातपदवाच्यत्वेन हेतुना वाचकत्वाभावसाधनस्यैव युक्तत्वमित्यभिप्रायः । निपातत्वस्य वक्ष्यमाणस्वरूपस्य तदवच्छेदेनैव निपातत्वावच्छेदेनैव द्योतकताकल्पनाच्चेति वाचकत्वाभाववत्ताकल्पनस्य युक्तत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च निपातास्तादृशा निपातपदवाच्यत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा गोशब्दादिरित्यनुमानप्रयोग इति बोध्यम् । युक्तत्वे हेतुमाह । **सामान्य इति ।** व्यापकधर्मे इत्यर्थः । प्रमाणानां = प्रमाकरणानाम् । पक्षपातात् आग्रहात् । व्याप्यत्वेन गृहीतधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थितेः प्रागावश्यकत्वम् । तथा चात्रोपसर्गाणां द्योतकत्वसाधकं यत् प्रमाणमर्थापत्तिरूपमनुमानं वा तन्निपातत्ववच्छेदेनैव तत्वं साधयति । प्रमाणस्य हि सामान्यावच्छेदेन प्रवृत्तौ बाधकाभावसहकृतं लाघवं बीजमिति भावः । ननु

---

२. अमरकोशे नानार्थवर्गे तृतीयकाण्डे क्रमात् श्लो.सं. २४३, २५२, २५४ । (चौ.सं.प्र.पुं.सं. ४४१, ४४२)

प्रमाणानां पक्षपातात् । निपातत्वं चाऽखण्डोपाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेव चेति पक्षत्रयेऽपि प्रादिचादिसाधारणमेव । प्रत्वादिप्रत्येकपर्यवसन्नं तदिति पक्षेऽपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्यानिरुक्तेः केवलानामप्रयोगेन अन्यलभ्यताऽपि तुल्यैव ।

प्रादिचादिसाधारणस्यैकस्य निपातत्वस्याभावेनाननुगतत्वात्कथं तदवच्छेदेन तत्वसिद्धिरित्यत आह । **निपातत्वमिति ।** अयमाशयः । सामान्यं द्वेधा जातिरुपाधिश्च । तत्र नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमाद्यम् । इदमखण्डमेव । तद्भिन्नं सामान्यमन्त्यम् । इदमपि द्विविधं सखण्डमखण्डं च । तत्र निर्वक्तुं योग्यमाद्यम् । तद्भिन्नं जातिसदृशमन्त्यमिति । यद्यप्यसत्वार्थकत्वे सति [१]चादिगणपठितत्वरूपं सखण्डमपि तत् सम्भवति । तथापि चादिगणादिभेदेन तस्याननुगतत्वमिति नेष्टसिद्धिरिति तद्विहाय[२] आह च । **अखण्डोपेति ।** अखण्डोपाध्यनङ्गीकारे आह । **जातिरूपमिति ।** एतावतैवाखण्डत्वे लब्धे[३] पुनस्तस्यात्र नानुषङ्गः । अत एव गुरुचरणा मञ्जूषायां शब्दस्वरूपं अखण्डं वेति पक्षद्वयमेवोपन्यास्थन् । तत्तत्पुरुषीयप्रादिनिष्ठेन व्यापकेन कारणतावच्छेदकतादिना सिद्धेन प्रत्वादिरूपवैजात्येन साङ्कर्यादाह । **शब्दस्वरूपमेव चेतीति ।** शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्वरूपमित्यर्थः । **त्रयेऽपीति ।** तदंशे आवयोरैक्यादिति भावः । **साधारणमेवेति ।** तस्यैक्यात्, एवञ्च तदवच्छेदेनैव तत्वं युक्तमिति भावः । ननु नातिरिक्तं तदुक्तरूपं, किन्तु प्रत्वादिरूपमेवेत्युक्तहेतुरयुक्तोऽत आह । **प्रत्वादीति । पक्षेऽपीति ।** चादीनां तत्वमेवेति शेषः । तत्र हेतुमाह । **प्रादीनामिति । अनिरुक्तेरिति ।** अकथनादित्यर्थः । तत्र लासिद्धिरूपोक्तयुक्तयैक्यादिति भावः । तथा च चादयोऽवाचकाः प्राद्यविलक्षणत्वात् यद्यदविलक्षणं तत्तद्धर्मवत् घटकलशादिवत् मुखचन्द्रादिवच्चेति प्रयोगो बोध्यः । अनुमानान्तरं सूचयन् हेत्वन्तरमाह । **केवलेति ।** किञ्च यत इत्यादिः । असहायानां प्रयोगाभावेनेत्यर्थः । अपिरुक्तयुक्तिसमुच्चायकः । अत्र हेतुमाह । **विजेति ।** द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वमिति सिद्धान्तादाह । **विशिष्टेति । समुच्चितेति ।** तस्मात्तदभावकल्पनमेव युक्तम् । एवञ्चेत्थमनुमानप्रयोगः । चादयोऽवाचकाः पदत्वे सति केवलानामप्रयोगात् अन्यलभ्यार्थप्रतिपादकत्वाद्वा उपसर्गवत् यन्नैवं

---

१. चादिगणादि इति ग पा० ।

२. तत्सिद्धये इति घपा० ।

३. अखण्डत्वसिद्धेः इति घपा० ।

विजयते इत्यत्र धातोर्विशिष्टजय इव घटश्चेत्यत्र समुच्चितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात् । किञ्च चादीनां वाचकत्वे समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय

तन्नैवम् । ये वाचकास्ते पदत्वे सति केवलाः प्रयुज्यन्ते यथा गवादयः । प्रत्ययादौ व्यभिचारवारणाय पदत्वे सतीति । तदुक्तं भट्टैः :-

[1]चादयो न प्रयुज्यन्ते पदत्वे सति केवलाः ।
प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते । इति ।

यतः पदत्वे सति केवलाः न प्रयुज्यन्ते चादयोऽतस्ते न वाचका इत्यर्थः ।

१.२.१.३ पुनर्नैयायिकोक्तक्षेपान्तरनिरासः

नन्वेतत्सर्वमयुक्तम्। ततोऽपि सामान्यधर्माव्ययत्वावच्छेदेनैवैतत्सिद्ध्यापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। स्वरादीनामपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगानापत्तेः । निपातत्वं[2] न पक्षतावच्छेदकं किन्तु द्योतकताग्रहेऽव-च्छेदकमित्यपि न । तत्तदर्थनिरूपितद्योतकत्वस्य तत्तन्निपातवृत्तितया तद्वृत्त्यसाधारणधर्मस्यावच्छेद-कत्वावश्यकतया सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे मानाभावात् । निपातत्वाद्यजानतोऽपि बोधाच्च । एतेन 'व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यत' इति मूलग्रन्थः सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातात् शक्तता द्योतकता वा तदवच्छेदेनैव कल्प्या। व्यापकत्वात् सामान्यत्वाच्छक्ताताया इत्युपलक्षणम्। द्योतकताया वेत्यपि द्रष्टव्यमिति व्याख्यान**भूषण**ग्रन्थश्च[3] परास्तः । किञ्च तृतीयानुमाने समुदितानां पक्षत्वं प्रत्येकं वा। आद्येऽथशब्दे हेतोर्भागासिद्धत्वम्, तस्य पदत्वात् केवलप्रयोगाच्च। अन्त्येऽथशब्दस्य पक्षतायां हेतोरपक्षवृत्तित्वम्। प्रत्युतानुमानान्तरेण गवादिवत् पदत्वे सति केवलप्रयोगेणाथशब्दस्य वाचकत्वमेव । एतेन द्वितीयानुमानमपि निरस्तम्। तथा च कथं न चादीनां वाचकत्वम्। किञ्च घटश्चेत्यत्र द्योतकत्वपक्षे द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वमिति सिद्धान्तात् समुच्चितो घट इति बोधः। वाचकत्वे तु घटसमुच्चय इति बोध इति वैलक्षण्यात्। इत एवारुचेराह। **किञ्चेति।** यथाश्रुतसमानविभक्तिकत्वस्य घट पट इत्यादावतिप्रसक्तत्वादाह। **समानाधिकरणेति।**

---

१. वाक्यपदीये द्वितीयकाण्डे श्लो.सं. १९४ । वा.प. (संपू.आ. द्वितीयभागः पृ.सं. २७८)

२. निपातत्वं तु इत्यधिकः पाठः घ ।

३. बृहद्वैयाकरणभूषणे (चौ.अमर.प्र.पृ.सं. २५२) ।

इति व्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात्, स्याच्च समुच्चयादिशब्दयोग इव चादियोगेऽपि घटादेः षष्ठी । किञ्च समुच्चयादिपदैरुपस्थिते यथा विशेषणसम्बन्धस्तथा चादिभिरुपस्थितेऽपि स्यात् ।

समानाधिकरणत्वं [1]चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वे सति विरुद्धार्थविभक्तिरहितत्वम्। तच्च प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। तेन राज्ञः पुरुष इत्यादावपि नाभेदान्वयः। अभेदसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति समानाधिकरणनामजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावकल्पनादिति भावः। **प्रातिपादिकेति।** सुब्विशिष्टेत्यादिः। **इति व्युत्पत्तिरिति।** नीलमुत्पलमित्यादौ क्लृप्तेति भावः। **विना प्रमाणमिति।** चाद्यर्थसमुच्चयादिना घटादीनामभेदान्वयनिवृत्यर्थं वाचकतापक्षीयोक्तबोधार्थं च समानेति व्युत्पत्तौ निपातेतरेति विशेषणावश्यकत्वेन तादृशसत्वार्थकनामार्थयोरेव तथान्वय इत्येवंरूपा सा त्वया सङ्कोचनीया स्यात्। तत्र च मानाभावो गौरवापत्तिश्च। निपातानामवाचकत्वे त्वन्वय एव नास्तीति नायं दोषः। अत एव घटो नास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नैयायिका इति भावः। परैरभ्युपगतत्वादस्तु तदपि, तथापि षष्ठी दुर्वारित्याह। **स्याच्चेति।** यद्वा ननु घटो नास्तीत्यादौ तदुक्तप्रकाररीत्याऽसङ्कोच एवात आह। **स्याच्चेति।** वस्तुतस्तु नन्वव्ययेषु नामत्वमेव नेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नायं दोष इत्यत आह। **स्याच्चेति।** इति बोध्यम्। **समुच्चयादीति।** घटप्रतियोगिकसमुच्चयादिरूपेऽर्थे प्रतिपादनीये यथा घटस्य समुच्चय इत्यादिस्तद्घटितः प्रयोगः तथा घटस्य चेत्याद्यपि स्यात्। आदिभ्यां[2] घटस्याभाव इति वत् घटस्य नेत्यपि स्यादिति बोध्यम्। अयं भावः। तेषां वाचकत्वे षष्ठीं विनाऽन्वयाप्रसङ्गः। प्रातिपदिकार्थयोर्विभक्त्यर्थभेदसम्बन्धेन विना विभक्तिमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। तयोस्तथान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्। अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि राज्ञः पुरुष इति वदन्वयापत्तेरिति। न च समुच्चिताभिधानान्निष्कृष्टसमुच्चयानभिधानान्न भेदनिबन्धना षष्ठीति वाच्यम्। तथा सति समुच्चितो घट इत्यभेदेनैवान्वयात् तद्वत् सत्ववाचित्वादनिपातत्वादनव्ययत्वेन विभक्तिश्रवणप्रसङ्गात्। अवाचकत्वपक्षे तु तत एव नोक्तदोष इति बोध्यम्। ननु षष्ट्यर्थसम्बन्धान्वयिनोः प्रतियोग्यनुयोगिनोर्लिङ्गसङ्ख्यान्वयित्वस्य सर्वत्र दर्शनेन तत्रैव तदङ्गीकारात् प्रकृते तदभावान्न षष्ठीप्रसङ्गोऽत आह। **किञ्चेति।** घटस्य समुच्चय इत्यादौ समुच्चयादिशब्दैरुपस्थिते समुदायरूपेऽर्थे यथा विशेषणसम्बन्धः शोभनस्सुन्दरो दृष्टः समुच्चयो

---

१. चैकार्थवृत्तित्वम् क पा० ।

२. घटस्य विकल्प इति वत् घटस्य चेत्यपि । घपा० ।

द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वयः । अपि च–

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ।

घटस्येत्यादि तथा घटश्चेत्यादौ चाद्युपस्थितेऽपि तदर्थे तदविशेषणसम्बन्धापत्तौ तद्घटितप्रयोगापत्तिः । आदिना भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इति वत् भूयान् प्र कीदृशोनिरित्यपि स्यादिति बोध्यम् । स्वमते इमं दोषं परिहरति । **द्योतकेति ।** वाचकत्वाभावपक्षे त्वित्यर्थः । **पदार्थैकेति ।** द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वमिति नियमादिति भावः । **तत्रेति ।** चादिभिरुपस्थापित इत्यर्थः ।

१.२.१.४ 'शरैरुसैरिव' 'वागर्थाविव' इत्यादिदृष्टान्तैः निपातानामवाचकत्वनिरूपणम् ।

ननु शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् पचति पाक इत्यादौ धात्वर्थघञर्थयोरिव चादिसमुच्चितादिवाच्य-समुच्चितादेरसत्वभूतत्वं सत्वभूतत्वं चेति न विभक्तिश्रवणं, समुच्चिताभिधानान्निष्कृष्टसमुच्चयान-भिधानादेव प्रागुक्तबोधाङ्गीकारान्न व्युत्पत्तिसङ्कोचो, नापि तदेकदेशत्वाद्विशेषणयोगो, नापि भेदाभावात् भेदनिबन्धना षष्ठी, धर्म्यंशे शक्तिकल्पनागौरवं तु प्रामाणिकत्वान्न दोषाय । एतेन तस्यान्यलभ्यत्वान्न तत्र तत्कल्पनमित्यपास्तम् । समुच्चयादिपदस्थले तु वैपरीत्यमिति यथासम्भवं सर्वं भवत्येव । तदुक्तम् – [१]'समुच्चिताभिधाने च व्यतिरेको न विद्यत'इति । किञ्च शब्दशक्तिस्वाभाव्येन विभक्त्या स्वार्थसङ्ख्यावत् नित्यपरतन्त्रतया निपातैः स्वार्थस्य परविशेषणत्वेनैव बोधेन विशेषणान्वयाप्रसङ्गः, षष्ट्यप्राप्तिश्च । नित्त्येत्याद्युक्त्या ऋद्धस्य राजपुरुषः इत्यादौ न दोषः । तदुक्तम्[२] ।

समुच्चयाभिधानेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनाम् ।
गुणैः पदानां सम्बन्धः परतन्त्रास्तु चादयः । इति ।

किञ्च घटं पटं चेत्यादौ घटमित्यस्य क्रियायामेवान्वयोऽवश्यं वाच्यो न समुच्चये । अत एव ततो द्वितीया । घटं समुच्चयवन्तं पटं पश्येति बोधः । तत्र समुच्चयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां सन्निहितत्वाद्घटस्यैवार्थिकं प्रतियोगित्वम् । पटे तु समुच्चयस्य भेदेनान्वयो, न तु पटस्य समुच्चय इति क्व षष्ट्यापादनमत आह । **अपि चेति ।** वेत्यादावित्यादिना **वागर्थाविव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ** वन्दे इत्यत्र वागर्थयोर्वदिकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वय इवार्थस्य

---

१. समुच्चिताभिधा नैव व्यक्तिरेका च भिद्यते इति घपा० ।

२. तदुक्तमिति । भर्तृहरिभिः वाक्यपदीये वाक्यकाण्डे (श्लो.सं. १९६ । पृं.सं. २८२) ।

इत्यादौ उस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यादिरर्थः । स च उस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येव लभ्यते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकताऽपि भज्येत । इवशब्दात्तु तृतीया दुर्लभा, असत्त्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात् । एवमप्युस्रादिभ्यस्तृतीयायाऽनन्वयस्यानुद्धाराच्च ।

कर्मत्वबोधासम्भवश्च सङ्गृह्यते। **उस्रेति।** किरणेत्यर्थः। **स चेति।** उक्तार्थ इत्यर्थः। **तत्सदृशपरेति।** तत्समभिव्याहारे लक्षणयेति भावः। अत एव नेवपदानर्थक्यमित्याह। **इवेति। तात्पर्येति।** द्योतकत्व इत्यर्थः। वाचकत्वाभाववत्व इति यावत्। एवेनान्यथा तदसङ्गतिस्सूचिता। ननूस्रपदोत्तरतृतीयया सदृशनिष्ठकारणत्वस्यैव बोध इति न तदसङ्गतिरत आह। **अन्यथेति।** उस्रादीनां तदपरत्वेनेवादेरेव वाचकत्वे इत्यर्थः। **प्रत्ययानामिति।** तत्तत्प्रत्ययानां प्रत्यासत्त्या तत्तत्प्रकृतिवृत्त्युपस्थाप्यार्थयुक्तस्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमिति न्यायार्थः। बोधकतापीत्यपिना उस्रसदृशस्य करणत्वेप्युस्रस्याकरणत्वादु[1]स्रपदोत्तरतृतीयाया नैरर्थक्यमसाधुत्वं च स्यादिति सङ्गृह्यते। यत्तु अपिना सादृश्यस्येवार्थत्वे नामार्थयोरभेदान्वय इत्यस्य भङ्गस्य सङ्ग्रह इति। तन्न। उक्तयुक्तेः। अयं भावः। उस्रैरिति करणे तृतीया। तया च प्रकृत्यर्थगतं करणत्वं बोधनीयम्। न चात्र उस्रः करणमिति तन्न किरणरूपप्रकृत्यर्थस्य, किन्तु इवार्थसदृशस्य। तस्य चाप्रकृत्यर्थतया तया करणत्वं बोधयितुमशक्यम्। अप्रकृत्यर्थस्यापि तादृशस्य तया तत्वबोधने व्युत्पत्तिभङ्ग इति। ननु इवशब्दादुत्पन्नया तया तस्य तत्वबोधो भविष्यतीत्यत आह॥ **इवेति। तृतीयेति।** करणतृतीयेत्यर्थः। तदाह। **असत्वार्थेति।** एवञ्च सदृशस्य करणत्वाद्यलाभ एवेति भावः॥ **एवमिति**[2]**।** अव्ययात्सर्वविभक्त्युत्पत्तिरिति मते इवशब्दोत्तरं विभक्तिलुक्सत्वेन तृतीयोत्पत्तावपीत्यर्थः। तथोत्पन्नाया अपि तस्याः समभिव्याहारात् करणत्वार्थकत्वमिति मन्यते। धर्मिवाचकत्वेन सत्वार्थकतया श्रवणप्रसङ्गादिति शेषः।

ननु शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदुपस्थाप्यस्यापि तस्यासत्वभूतत्वमत आह। **प्युस्रेति।** पञ्चमीयं। उस्रस्याकरणत्वेन तद्गतकरणत्वाबोधकत्वात्तस्य च प्रतियोगितया सदृशेऽन्वयादिति भावः। चकारेण तथेवोत्तरोत्पन्नतृतीयाया निरर्थकत्वस्य सङ्ग्रहः। न हि समभिव्याहारमात्रेणापूर्वा शक्तिर्ब्रह्मणापि सुवचा। अतिप्रसङ्गापत्तेरिति बोध्यम्। ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ प्राचीनतत्पुरुषलक्षणा-

---

१. उस्रस्याकरणत्वेऽपि इति ग पा०।

२. एवमेति ग पा०।

नन्वेवं नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थादिप्राधान्यमित्यादिसिद्धान्ता भज्येरन्निति चेत् ? न, पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमिति तदर्थात् । द्योत्यार्थेनैवार्थवत्तेति प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति ''तु हि च स्म ह वै पादपूरणे'' इत्यमरकोशात् ''कमीमिद्धिति पादपूरणार्थाः'' इति निरुक्ताच्च, तदर्थं ''निपातस्यानर्थकस्य'' इति वार्तिकारम्भ इत्यवधेयम् ।

व्याप्त्यापत्तिः । पूर्वपदस्य नञादेरनर्थकत्वेन तदर्थनिरूपितोत्तरपदार्थप्राधान्यस्य दुर्वचत्वादित्याशयेन शङ्कते । **नन्वेवमिति ।** वाचकत्वाभावपक्ष इत्यर्थः । **नञ्तत्पुरुषेति ।** अब्राह्मण इत्यादेरित्यर्थः । **स्योत्तरेति ।** उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति प्राचीनसिद्धान्तस्य 'कृष्णश्रित' इत्यादौ क्लृप्तस्यात्र भङ्गेन तस्य तत्वस्य भङ्गः । उक्तयुक्तेरित्यर्थः । अतिमालादौ तदसत्वेऽपि तत्र वृत्त्या युक्तत्वात्तत्सत्वमावश्यकमिति भावः । द्योत्यार्थमादायैव तं समर्थयते । **पूर्वेति ।** उक्तलक्षणस्य प्रायो यावत्तत्पुरुषविषयकत्वेन तत्तत्पुरुषविषयकत्वस्य वाच्यत्वेन नञ्तत्पुरुषविषयस्य तस्य पूर्वपदद्योत्यार्थनिरूपितोत्तरपदार्थप्रधानतावान् स इत्यर्थादित्यर्थः । पूर्वपदार्थेत्यत्र सम्बन्धविशेषो न विवक्षितः । तद्बोध्यत्वमात्रं विवक्षितम् । यद्वा शक्तिलक्षणाद्योतनान्यतमसम्बन्धेन तद्बोध्यत्वं विवक्षितमिति भावः । नन्वयुक्तमेतत् । उक्तलक्षणस्यासम्भवग्रस्तत्वादसिद्धान्तत्वाच्चेति चेन्न एवमपि दोषान्तरसत्वात् । तथा हि । त्वन्मते निपातेभ्यो विभक्तिर्न स्यात् । तेषामर्थवत्वाभावेनाप्रतिपदिकत्वात् । वृत्त्या शक्तिलक्षणान्यतररूपया अर्थबोधजनकत्वं ह्यर्थवत्वं तत्सूत्रे निविष्टम् । अत एवाभेदविवक्षायां गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणे तत्वाभावात्तदनुत्पत्तिरिति । इमं परिहरन्नाह । **द्योत्यार्थेनैवेति ।** शक्तिलक्षणाद्योतनान्यतमसम्बन्धेन बोधकत्वरूपार्थवत्वमेव तत्सूत्रे निविष्टम्, न तु पूर्वोक्तमिति भावः । **अर्थवत्तेतीति ।** निपातानामिति शेषः । तच्चोभयान्वयि । इदमर्धजरतीयवादिनोऽप्यावश्यकमिति गूढाकूतम् । इदं समर्थयते । **अथ एवेति ।** उक्तरीत्या तत्र प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । येषां निपातानां तानेवासम्भवनिरासाय मध्ये कथयन् अनर्थकत्वे तेषां प्रसङ्गतो मानमाह । **तुहीत्यादि । पादपूरण इति ।** राहूपराग इत्यादिवत् सप्तमी सिद्धसाध्येति न्यायेन निमित्तत्वे फलमिति फलमत्र निमित्तम् । तथा च फलितस्सप्तम्यर्थः प्रयोजनमिति केचित् । पादपूरणशब्दस्य पूर्यमाणपादपरतया निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमीति तत्वम् । **कमिति ।** कं ई इत् उ इति विभागः । **पुराणार्था इति ।** अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः । **तदर्थमिति ।** तेषां प्रातिपदिकसंज्ञार्थमित्यर्थः । **वार्तिकेति ।** इत्यनर्थकपदघटितवार्तिकेत्यर्थः । अर्थवत्सूत्रे सङ्गच्छत इति शेषः । उपसंहरति । **इत्यवेति ।**

स्फुटश्चेदङ्कैयटादिग्रन्थेषु । अत एवाऽऽकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् –

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥

१.२.१.५ निपातानामवाचकत्वे आकरसम्मतिः

नन्वेवमपि द्विविधनिपातस्यापि लिङ्गसङ्ख्याकारकानन्वयित्वेन तदनभिधायकत्वाद्विभक्तिर्नैव स्यादिति चेन्न एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति भाष्यसिद्धान्तात्प्रथमैकवचनोत्पत्तिसम्भवात् । अधिपरी इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाद्वा प्रथमोत्पत्तिसम्भवात् । 'अव्ययादाप्सुप' (पा०सू० २-४-८२) इति ज्ञापकाद्वा सर्वासां सर्वैकवचनानां वा सिद्धेः । स्वरादेः कारकान्वयित्वेऽपि लिङ्गसंख्यान्वयाभावात् । स्वरादेरिति वाच्येऽव्ययग्रहणस्य तत्वसम्भवाच्च । **कृत्तद्धितेति** सूत्रस्थचकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन तत्सङ्ग्रहात् । तत्प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । तस्मादुक्तदूषणद्वयबलात् सकलनिपातानामवाचकत्वं युक्तमिति सिद्धम् । अत एव 'भूवादय' इति सूत्रे [1]**उपाध्यायै**रुक्तम् - ''अनेकार्थत्वाद्वा धातूनां विशिष्टोऽर्थो धातोरेव । उपसर्गास्तु बोद्धारं प्रति तत्तदर्थद्योतका'' इति । अत एव च प्रतिष्ठत इत्यादौ तिष्ठतिरेव धातूनामनेकार्थत्वाद्गतिवाची । प्रशब्दस्तु तदर्थद्योतक इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि लोके विशिष्टादेव बोध इति विशिष्ट एव क्रियावाची । तथाप्यडादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनमावश्यकमेव । एवञ्चोपसर्गार्थयोगस्यान्तरङ्गत्वम् । अत एवोपास्यते गुरुरित्यत्र कर्मणि लकारः । निरूपितमेतद्गुरुचरणैरप्यन्यत्र । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् । तदेतत्सर्वं मनसि निधाय आह । **स्फुटमिति ।** चेदं द्योतकत्वं आदिसङ्ग्राह्यं भाष्यमुक्तमेव । स्वोक्तेऽर्थे भट्टोक्तिमपि सम्मतित्वेनाह । **अत एवेति ।** तेषां तत्वादेवेत्यर्थः । **अधिकरण इति ।** व्यक्तिर्वाच्योत जातिरिति संशय्य व्यक्तिरिति शङ्कित्वा जातिरेव वाच्येति सिद्धान्तो यत्र कृतस्तत्र प्रघट्टके 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृत'मिति लक्षणलक्षित इत्यर्थः । भट्टैः = वार्तिकाचार्यकुमारिलभट्टैः । चात्र = संसारे शास्त्रे व्याकरणे वा । अर्थो = निश्चयः, क्रियत इत्यत्रान्वयः । चतुर्विधे पदे = नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपे । सप्तमी चेयं शते पञ्चाशदिति वत् । तथा च तत्र विद्यमानस्य नामाख्यातरूपस्य कस्य कोऽर्थ इत्येवंरूपसंशयोत्पत्तेरत्रार्थनिश्चयः क्रियत इत्यर्थः । यत्तु

---

१. म.भा.प्र. पृ.सं. ११८ द्वितीयो भागः ।

तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ इति ॥

यत्तु अर्थवत्सूत्रे 'अधीते' इत्यादौ धातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कैश्चिदुक्तं, तदभ्युच्चयमात्रम् । ''सर्वस्य द्वे'' इति सूत्रे कैयटादिग्रन्थोऽप्येवमेव ।

चतुर्विधपदमध्ये द्विविधस्येति व्याचख्युः । तन्न । निर्धारणविषये तयोरनेकवचनस्यैवाङ्गीकारात् । तत्रैव निर्धारणसम्भवात् । अत एव **मिदचोऽन्त्यादि**ति सूत्रे 'अच' इति सौत्रमेकवचनमिति ग्रन्थकाराः । [१]त्रितयसान्निध्यं त्वत्राप्यस्त्येव । एतेन तदभावात्तदसङ्गतमित्यपास्तम् । उपसर्गनिपातयोस्तु स न क्रियते । हि यतः तयोः उपसर्गनिपातयोः अर्थाभिधाने बोधनीये अर्थे अर्थस्य बोधने वा व्यापारः शक्तिलक्षणान्यतररूपः नैव विद्यते । एवञ्च निरुक्तसंशयाभावः, तौ उपसर्गनिपातौ यदर्थद्योतकौ येन नामाख्यातान्यतरेण लक्षणया शक्त्या वा प्रतीयमानस्यार्थस्य द्योतकौ, अर्थात् तदर्थस्य वाचकः सः नामाख्यातान्यतररूपोऽपि विचार्यत इत्यखण्डार्थः । इतीत्यस्य सङ्गच्छत इति शेषः । वाचकत्वे त्विदमसङ्गतमेव स्यादिति भावः । **विशिष्टस्येति ।** अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगाद्विशिष्ट एवार्थवान् न तु केवलः । इङ् अध्ययन इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थारोपात् । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वादिसिद्धिरिति **प्रकाश**-काराणामाशयः । **अभ्युच्चयेति ।** प्रजयतीत्यादौ पदद्वयघटितानुपूर्व्याः शक्तावच्छेदकत्वे गौरवात् । किञ्च धातोरनर्थकतेति तावद्बाधितम् । क्रियावाचित्वं विना तत्वानुपपत्तेः । आरोपितं तदिति चेत् सत्यं तावतैवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभागतत्तदर्थविभागधातूपसर्गविभागव्यपेक्षैकार्थ-विभागाः सर्वेऽपि कल्प्या एव । परमार्थतस्तु पदरूपो वाक्यरूपो वा स्फोट एवार्थवान् । लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधात् । अत एव तस्य परमार्थत्वम् । लोके बोधजनकत्वात् । शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनेन विशिष्टपदादेव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टपदादौ विशिष्टार्थकत्वमेव बोध्यते । स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे । कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमडादयश्च स्युः । अत एव च [२]प्रत्याहाराह्निकेऽर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति स्पष्टमेवोक्तं भाष्य इति भावः । **एवमेवेति ।** वाचकताभावपक्षानुसार्येवेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तत्र हि

---

१. त्रितयं इति ग पा० ।

२. म.भा. प्रत्याहाराह्निके पृ.सं. १३१ प्रथमभागः ।

पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्र तत्र नञः पर्य्युदासे लक्षणेति ग्रन्था अप्येवमेव, उक्तयुक्तेः। अस्तु वा मतान्तरं निपाता वाचका इति, सर्वथापि प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इत्येवंरूपमर्द्धजरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रामाणिकमेवेति दिक्।

नित्यवीप्सादिरूपोऽर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन द्योतयितुं न शक्यते। किन्तु विशिष्टद्विर्वचनेन। एवं **परेर्वर्जन** (पा०सू० ८-१-५) इत्यत्रापीत्युक्तम्। **पूर्वोत्तरेति।** जैमिनीयायां वैयासक्यां चेत्यर्थः। तत्र तत्रेत्यस्य ग्रन्था इत्यनेनान्वयः। पर्युदासे = अक्रियागुणाभ्यां सहान्वये। **लक्षणेति**। अनश्व इत्यादावश्वपदस्य अश्वप्रतियोगिकभेदवतीति भावः। **उक्तयुक्तेरिति।** लक्षणायां नञः तात्पर्यग्राहकत्वेन तत्वस्यार्थसिद्धत्वमित्युक्तयुक्तेरित्यर्थः। एवञ्चोक्तदोषद्वयबलात्सर्वेषां तेषामवाचकत्वमेवेति प्रागुक्तं सिद्धम्।

१.२.१.६ समुच्चयाधिकरणे मीमांसकोक्तमतनिरासः

नन्विदमयुक्तम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां वाचकत्वस्यैव युक्तत्वात्। बोधकतारूपशक्तेरबाधाच्च। शरैरुस्रैरित्याद'वुपमानोपमेययोस्समानविभक्तित्व'मिति वचनेन तुल्यार्थैरिति षष्ट्यर्थतृतीयया वा निर्वाह इति क्वापि दोषाभावाच्च। किञ्चोक्तरीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणायां तिङादेस्तात्पर्यग्राहकत्वमित्यस्याप्यापत्तेरत आह। **अस्तु वेति।** वाचकास्ते एव। नन्वेवं कथं तर्ह्यवाचकत्वनिरूपणे निर्भरः कृतोऽत आह। **सर्वथापीति।** पक्षत्रयेऽपीत्यर्थः। यद्वा पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः। द्योतकाः द्योतका एव, वाचका वाचका एव इत्येवंरूपमिति। अन्यथा तु तत् स्वसिद्धान्तसिद्धं प्रामाणिकमेवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। **अप्रामाणिकमिति।** उक्तयुक्तेः। एवञ्च तत्खण्डने एव ममाग्रहो न तूक्ताद्यपक्षसमर्थन इति भावः। एतेन सर्वेषां वाचकत्वेऽर्थवदिति सिद्धेर्निपातस्येति विधिर्व्यर्थः। सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्येति विशेषणं व्यर्थम्। निपातस्येत्यनेनैव सिद्धेः। तथा च केचिद्वाचकाः केचिद् द्योतका इत्यङ्गीकार्यमिति सिद्धम्। प्रादय एव द्योतका चादयस्तु वाचका इतीत्यपास्तम्। उक्तयुक्तेः। वैपरीत्यापत्तेश्च। सर्वथाऽनर्थकानां तत्वाय तदारम्भाच्च। अत एव तद्विशेषणसाफल्यम्। तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च। एवञ्चोभयमपि मतभेदेन सार्वत्रिकं युक्तमित्यभिमतम्। एतेन केवलरामशब्दात्समुच्चयस्याबोधाच्चकारश्रवणे बोधाच्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः। किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति वाचका एव, ते न द्योतका इति **समुच्चयाधिकरणे** मीमांसकोक्तमप्यपास्तम्। अन्वयव्यतिरेकयो-

स्तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तत्वात् घटादिपदानामेव समुच्चिते तत्र लक्षणा तात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकाराच्छक्तिद्वयकल्पनाभावाच्च। अस्माकं लक्षणाग्रहदशायां बोधात् तत्कार्यकारणभाव आवश्यकः, एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावाच्च। अत एव **स वाचको विशेषाणां सम्भवात् द्योतकोऽपि वेति** वाक्यपदीयं[1] सङ्गच्छते। केवलप्रयोगस्तु नापाद्यः। केषाञ्चित् **ते प्राग्धातो**रिति नियमितत्वात्, केषाञ्चिन्नञादीनां तस्येष्टत्वात्। केषाञ्चित्केवलप्रकृतिप्रत्यययोरप्रयोगवदुपपत्तेरिति दिक्।

१.२.१.७ नागेशरीत्या अथशब्दस्य वाचकत्वसमर्थनम्

नन्विदं सर्वमयुक्तम्। क्रियागतविशेषबोधकातिरिक्तनिपातानां क्वचित्तत्तदर्थवाचकत्वस्यापि स्वीकारात् अन्वयव्यतिरेकसत्वात्। अत एव नेत्यतोऽभावबोधः कस्येति जिज्ञासा च दृश्यते भावशब्द इव। किञ्च 'पर्वतादा' इत्यादौ पर्वतादर्वागित्याद्यर्थप्रतीतेस्तत्र वाचकत्वमेवेति निरुक्ते स्पष्टत्वात्। द्योतकत्वे हि पञ्चमी न स्यात्। तस्य विशेषणता च स्यात्। अपि च 'गतिर्गतौ' (पा०सू० ८-१-७०) 'उपपदमतिङ्' (पा०सू० २-२-१९) इति सूत्रद्वयभाष्ये क्रियागतविशेषबोधकोपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव 'अधिपरी अनर्थकौ' (पा०सू० १-४-१३) 'नञ्' (पा०सू० २-२-६) 'अव्ययं विभक्ती' (पा०सू० २-१-६) त्यादिसूत्रभाष्येषु तादृशोपसर्गाति-रिक्तनिपातानां द्योतकत्वस्य वाचकत्वस्य च स्पष्टत्वात्। अत एव निर्मक्षिकमित्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अत एव चोद्गतः सङ्कट इत्यादावुत्समादेरुद्गतसङ्गतरूप-क्रियाविशिष्टसाधनवाचकता गतिश्चे (पा०सू० १-४-५९) त्यादिसूत्रभाष्योक्ता सङ्गच्छते। [2]हरिणाप्येतदुक्तम्।

> निपाता द्योतकाः केचित् पृथगर्थाभिधायिनः।
> आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः। इति।

केचिदित्युभयान्वयि। केचित् पृथगर्थाभिधायिनो वाचकाः केचिदनर्थका एवेत्याह आगमा इवेतीति तदर्थः [3]प्रातिशाख्येप्युक्तम्।

---

१. वा.प.श्लो.सं. १८५। पृ.सं. २७२।

२. वा.प. श्लो.सं. १८५। पृ.सं. १९२ . पृ.सं. २७६।

३. ऋग्वेदप्रातिशाख्ये १२। १७। २१७।

नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः ।
तन्नाम येनाभिदधति सत्वं तदाख्यातं येन भावं स धातुरुपसर्गा विंशतिरर्थवाचकाः ।

सहेतराभ्यामितरे निपाताः क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।
सत्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणा । इति ।

स धातुरित्यत्र तृतीयार्थे प्रथमा । सान्तरान्तरयोर्निस्निरोर्दुसदुरोश्च प्रायोगिकस्वरूपा-भेदमाश्रित्य विंशतिरित्युक्तम् । इतराभ्यां नामाख्याताभ्यां सह अर्थवाचका इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन सम्बन्धः । इतरे नामाख्यातोपसर्गेभ्योऽन्ये निपातास्तथा ज्ञेयाः । प्रागुक्तमुपसंहरति । **क्रियेति ।** उपसर्गो विशेषकृदित्यनेन तेषां द्योतकत्वं दर्शयति । पादपूरणाः पादपूरणा अपीत्यर्थ इति तद्भाष्यम् । उपसर्गेण धात्वर्थ इत्यत्रोपसर्गपदधातुपदे निपातपदपदान्तरयोरुपलक्षके । **स वाचको विशेषाणा**मित्यादिवाक्यपदीयं तु एकदेशयुक्तिपरं वाशब्दः समुच्चयार्थक इत्येवं वा परमिति न विरोध इति दिक् ।

एवञ्च प्रकृतेऽधिकृतमित्यर्थस्य भाष्योक्तस्याथशब्दो वाचक एवेति प्रागुक्तं युक्तमेव । अत एवाथशब्दोऽधिकारार्थ इत्यत्रत्यभाष्यमपि कर्मणि घञा स्वरसतः सङ्गच्छते । एतेन वाचकत्वेऽप्यथशब्दस्य प्रस्तूयत इत्यर्थकत्वे नामपदानां सिद्धार्थपरत्वमित्यस्य भङ्गः । सिद्धप्रस्तावाभिधायित्वे तु शब्दानुशासनं प्रस्ताव इत्यनन्वय इत्यपास्तम् । तस्योक्तार्थकत्वेनादोषस्य प्रागुक्तत्वात् । नामपदानां सिद्धार्थपरत्वमिति नियमसत्वे पाक इत्यादीनामपि तत्वस्य सिद्धत्वेनानुशासनस्य तथार्थकरणस्य वा वैय्यर्थ्यापत्तेश्च । अव्ययमित्यादिसूत्रभाष्यात्सुतरां नियमभङ्गसत्वाच्च । **यत्तु** हिरुगित्यादौ व्यभिचाराच्चिन्त्यमेतदिति । तन्न । तेषां क्रियायामेव विशेषणत्वेन क्रियासामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेष्यकत्वेऽपि तद्वाचकत्वाभावात् । स्पष्टं चेदं **भूवादिसूत्रे** भाष्ये । तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटेन च । निरूपितं **चैतद्गुरुचरणैरन्यत्र** । किञ्च शरैरुस्रैरित्यादौ द्योतकत्वमेव । उक्तयुक्तेः । यत्तूक्तमुपमानोपमेययोरिति वचनेन निर्वाह इति । तन्न । तस्याभावात् । यदि तुल्यार्थैरिति तृतीयायामन्वयसाधुत्वसार्थकत्वानां सत्वेन न दोष इति । तदपि न । तावतापि प्रागुक्तरीत्या तस्य करणत्वलाभासिद्धेः । अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासादव्ययोग एव तत्प्रवृत्त्या इवयोगे प्रवृत्तेश्च । ननु द्योतकत्वेऽपि उस्रसदृशैः शरैरित्यर्थे उस्रपदोत्तरतृतीयानुप-पत्तिस्तदवस्था । उस्राणां करणत्वाभावात् । उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावाच्च । यद्यप्युस्रसदृशरूपोस्रपदार्थस्य करणरूपशरैरभेदान्वयात् सा सुलभा, तथापि

सदृशस्योक्तरीत्या विशेष्यत्वानापत्तिरिति चेदिष्टापत्तेः। तथा हि। इवादीनां स्वसमभिव्याहृते उपमानताद्योतकत्वं उपमानत्वेन प्रतीतेस्तादृशधर्मवदुपमेयप्रतीतिं विनाऽनुपपत्त्योभयत्रापि साधारणधर्मसम्बन्धबोधे तात्पर्यग्राहकत्वं च। उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वं, तत्तद्धर्मवत्तया तथा परिच्छेदकत्वं चोपमेयत्वम्। इदं **चोपमानानी**ति (पा०सू० २-१-५५) सूत्रे भाष्ये[१] स्पष्टमिति निरूपितं गुरुचरणैरन्यत्र। उभयत्रापि साधारणधर्मान्वय इति लिङ्गभेदाद्युपमा-दूषणनिरूपणावसरे दशमशेषे [२]**काव्यप्रकाशा**दौ स्फुटम्। एवं च तीक्ष्णोपमानभूतोस्राभिन्नैः तीक्ष्णोपमेयशरैरिति बोधो, न प्रागुक्तः। अत एव समानविभक्तिकत्वम्। अधिकमन्यत्र स्पष्टमिति दिक्।

किञ्चोपास्यते गुरुः साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादौ द्योतकत्वमेव। उक्तयुक्तेः। न च किञ्चिन्मतरीत्या निर्वाहः। सकर्मकत्वनिष्कृष्टलक्षणे गत्यभावात्। तथा हि। एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम्। अत एवाध्यासिता भूमय इत्यादौ क्तादिसिद्धिः। अत्रा**धिशीङि**त्यनेनाधारस्य कर्मत्वम्। अन्वयश्च पृथग् बुद्धेन संसर्गरूपः। अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः। तेन जीवत्यादिषु न दोषः। तत्र प्राणादिरूपकर्मणो धात्वर्थात्पृथगबोधात्। स्पष्टं चेदं **सुप आत्मन** (पा०सू० ३-१-८) इत्यत्र भाष्ये। अत्र सकर्मकलक्षणे एव तात्पर्यम्। अकर्मकलक्षणं त्वर्थलभ्यम्। एवञ्चात्र मते फलाश्रयतया कर्मसंज्ञकस्य धात्वर्थफल एवान्वयौचित्येन तेषां द्योतकत्वमावश्यकम्। **लः कर्मणी** (पा०सू० ३-४-६९) त्यादौ तेन रूपेण बोधस्य दुर्लभत्वाच्च। अन्यतरत्वस्यातिगुरुत्वेन दुर्ज्ञेयत्वाच्चेति दिक्।

यत्तु **भूषणकृत्** - साक्षादर्थसाक्षात्कारस्य धात्वर्थे साक्षादन्वयायोगान्न तद्युक्तम्। अभेदान्यसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुताया ओदनः पचतीत्यादौ कर्मत्वसंसर्गेणान्वयवारणायावश्यं वाच्यत्वात्। स्तोकं पचतीत्यत्रेव अभेदान्वयस्तु यदि

---

१. 'उपमानानि' इति सूत्रे हि ''किं सर्वथा भेदे उपमानोपमेयभाव उताभेदे'' इति प्रश्ने उभयत्रापि साधारणधर्मासम्भवात् 'गौरिव गौः' 'गौरिवाश्व' इत्यादौ उपमावाचकेवादेर्नैरर्थक्यापत्तिमुक्त्वा ''यत्र विशेषरूपेण भेदावगतिः साधारणधर्मरूपेणा भेदावगतिस्तत्र स'' इत्युक्त्वा 'कथमेतज्ज्ञातम्' इति शङ्कायां ''हीनं मानमुपमानं यन्नात्यन्ताय मिमीते इत्यर्थकोपमानव्यवहारादेतन्निर्णीतम्'' इत्युक्तम्। तस्यायं भावः। प्रस्थादि हि अज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येण ज्ञापकं इति तद् अत्यन्तभेदेनैव परिच्छेदकम्। प्रस्थः परिमाणमस्येति प्रस्थो व्रीहिरिति। इदं तु हीनमिति भेदाभेदाभ्यामेव परिच्छेदकमिति।

२. का.प्र. (मो.बना.पृ.सं. ४९९) लिङ्गवचनभेदोऽपीत्यादिना निरूपितम्।

अनुपूर्वकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः । तद्यथा- ''अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः'' । यथा वा - 'संपूषन्विदुषा नय यो अञ्जसाऽनुशासति । य एवेद-मिति ब्रवत्'' । अत्र हि गुणत्रयोपेतेन सद्गुरुणाऽस्मान् शिक्षयेति पूषा प्रार्थ्यते । तत्र अञ्जसेति शैघ्र्यमुक्तम् । अनुशासतीति विविच्य बोधकत्वम् । ''बहुलञ्छन्दसि'' इति

साक्षात्कारादेर्धात्वर्थत्वं तदा स्यात्। तथा सति च साक्षात्पदादेरपि तद्वाचकत्वे मानाभावात्तत्वमेव वाच्यमित्याह। तन्न। कार्यकारणभावे तद्ध्वलभ्यव्युत्पत्तौ च निपातेतरेति विशेषणदानेन तद्धारणसम्भवात्। वस्तुतोऽव्ययेषु नामत्वस्यैवाभावाच्चेति दिगिति चेत्सत्यमत एवाह। **दिगिति।** एवञ्च उक्तभाष्यादुक्तरीत्यैव व्यवस्थेति परमहृदयम्। अत एवेत्येवंरूपमित्युक्तम्। तेनास्याभिमतत्वं सूचितमित्यलम्।

१.२.२ शब्दानुशासनशब्दार्थः

नन्वेतावताऽथशब्दार्थज्ञानेऽपि शब्दानुशासनपदार्थस्याज्ञानाद्वाक्यार्थाबोधस्तदवस्थ एव। उक्तयुक्तेरत आह। **अनुपूर्वेति। विविच्यज्ञापन इति।** उपपत्तिपूर्वकासाधुविभागपूर्वकबोधन इत्यर्थः। **दृष्ट इति।** श्रुताविति शेषः। तामेव श्रुतिमाह। **तद्यथाऽक्षेत्रेति।** क्षेत्रं प्रसिद्धं शरीरं ब्रह्म वा तदनभिज्ञः पुरुषः तज्ज्ञं तं प्रति पृष्टवान् किं क्षेत्रमिति। ततः क्षेत्रविदा इदं क्षेत्रमित्युत्तरिते सतीति शेषः। स अक्षेत्रवित् प्रैति वदति धातूनामनेकार्थत्वात् किं तदाह क्षेत्रविदाऽहमनुशिष्टः विविच्य सम्यक् बोधितोऽस्मीत्यर्थः। यद्वा तेनानुशिष्टः सम्प्रैति निश्चिनोति क्षेत्रमित्यर्थः। स्पष्टत्वाय द्वितीयां तादृशीं तामाह। **यथा वा सम्पूषन्निति।** हे पूषन् त्वं तेनेति शेषः। विदुषा पण्डितेन सद्गुरुणा अस्मान् सं सम्यक् नय धातूनामनेकार्थत्वात् शिक्षय। तेन केन अञ्जसा शीघ्रं योऽनुशासति विरिच्य बोधयति, अन्यच्च य इदमेव इदमेवमेवेति ब्रूयादित्यर्थः। अस्याः तात्पर्यार्थमाह। **अत्र हीति।** द्वितीयश्रुताविति्यर्थः। **गुणत्रयेति।** पण्डितत्व - झटिति विरिच्य बोधनकर्तृत्व - प्रमेयनिष्कर्षवत्वरूपगुणत्रययुक्तेनेत्यर्थः। **तत्र** गुणत्रयान्तर्गतद्वितीयगुणमध्ये। **अञ्जसेतीति।** इतिः तस्य तत्प्रकरणत्वं बोधयति। एवमग्रेऽपि। विविच्येत्युक्तार्थकं। **बोधकत्वमिति।** उक्तमित्यस्यानुषङ्गः। नन्वदादिषु शासुधातोः पठितत्वेन **अदिप्रभृतिभ्य** (पा०सू० २-४-७२) इति लुकि अनुशास्तीत्युच्चारयितव्येऽनुशासतीत्यसङ्गतमत आह। **बहुळमिति।** तदुत्तरं पठितेन **बहुलं छन्दसी**ति सूत्रेण तस्य वेदे वैकल्पिकत्वादिति भावः। **व्यत्ययो बहुळ**मित्यत्र योगविभागमङ्गीकृत्या तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु तत एव न लुक्। सर्वेषां व्यत्ययस्य

शपो न लुक् । इदमित्थमेवेति यो ब्रूयादिति प्रमेयनिष्कर्ष उक्तः । ब्रवदित्यत्र ''लेटोडाटौ'' इत्यट् । तथा च अनुशिष्यन्ते विविच्य असाधुभ्यो विभज्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट् । ततश्शब्दानामिति कर्मणि षष्ठी, तदन्तेन समासः । न च ''कर्म्मणि च'' इति सूत्रेण समासनिषेधः शङ्क्यः, तत्र चशब्दस्य इति शब्दार्थकतया कर्म्मणीति शब्दवता

योगविभागसिद्धत्वात् । अत एव व्यत्ययाच्छप इति क्वचित्पाठः । **इत्थमिति ।** शेषपूरणलब्धम् । ननु ब्रूयादिति वक्तव्ये ब्रुवदित्यसङ्गतम् । अन्यलोकप्रसिद्धलकारे त्वर्थासङ्गतिः प्रयोगासङ्गतिश्चेत्यत आह॥ **ब्रुवदिति । अडिति । इतश्च लोपः परस्मैपदे** (पा०सू० ३-४-९७) ष्वित्यनेनेकारलोप इत्यपि बोध्यम् । एवञ्च लेटो लिङर्थस्य सत्वेन नार्थासङ्गतिरपीति भावः । प्रकृतार्थमाह । **तथा चेति ।** तस्य तदर्थकत्वसिद्धौ चेत्यर्थः । अनुशिष्यन्त इत्यस्य विवरणं वीत्यादि ध्यन्त इत्यन्तम् । तत्र च विविच्येत्यस्य असाधुभ्यो विभज्येति विवरणं बोध्यम् । ननु व्याकरणस्य सुशब्दतद्व्युत्पत्तिरूपविषयप्रयोजनयोरनेनाभिधाने भावसाधनमनुशासनपदमुचितम् । न चेष्टापत्तिः । भाष्ये शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरत आह । **येनेति । करण इति । करणाधिकरणयोश्चे** (पा०सू० ३-३-११७) त्यनेन । एवञ्चान्वर्थत्वादस्य तदभिधानोपपत्तिः । करणसाधनतया च तत्वम् । अत एव **शब्दानुशासनं नाम शास्त्र**मिति भाष्यं सङ्गच्छते इति भावः ।

१.२.३ कर्मणि षष्ठीविचारः

तत इति । करणल्युटि कर्मणोऽनुक्तत्वादित्यर्थः । इतीत्यत्र । **कर्मणि षष्ठीति । कर्तृकर्मणोः कृती** (पा०सू० २-३-६५) त्यनेनेति भावः । [१]तादृशेन कर्मषष्ट्यन्तेन शब्दानामित्यनेन । **समास इति । षष्ठी**(पा०सू० २-२-८)ति सूत्रेणेति शेषः । कर्मणि चेति निषेधस्तु न । उभयप्राप्ताविति विहितषष्ट्यामेव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । इदमेव शङ्कापूर्वं विशदयति । **नचेत्यादिना अस्त्युभयप्राप्तिरित्यन्तेन ।** कर्तरि चे (पा०सू० २-२-१६)ति वत् समुच्चयार्थकत्वेन चस्य कर्मणि या कापि षष्ठी तदन्तेन न समास इत्यर्थात्तस्येति भावः । तत्र = निषेधसूत्रे कर्मणि चेत्यत्र । **इतिशब्दार्थकेति ।** अव्ययानां नानार्थत्वादिति भावः । अयं चेत्यर्थादित्यत्र हेतुः । **कर्मणीति शब्देति ।** इतेः पदार्थविपर्यासकृत्वेन तादृशशब्दस्वरूपवतेत्यर्थः । **या षष्ठीति ।** विहितेति शेषः । **इत्यर्थादिति ।** तस्य सूत्रस्येति शेषः । अत एवेध्मप्रव्रश्चनादौ समासः । अन्यथा तत्रापि न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि प्रकृते तेनैव षष्ट्यां निषेधो दुर्वार एवेत्यत आह । **इयं त्विति ।**

---

१. तदन्तेन इति ग पा० ।

''उभयप्राप्तौ'' इतिसूत्रेण या षष्ठी तदन्तं न समस्यते इत्यर्थात्। इयं तु ''कर्तृकर्मणोः'' इति विहिता षष्ठी, न तु ''उभयप्राप्तौ'' इति, आचार्यस्य कर्त्तुर्वस्तुतः सत्त्वेऽपीहानुपादानात्। 'चित्रं गवां दोहोऽगोपेन' इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति, न त्वन्यथा। अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः। इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न

शब्दानामित्यत्रेत्यर्थः। ननु करणे ल्युटि कर्तृकर्मणोरनुक्तत्वेन कर्तृकर्मणोरित्यनेनोभयत्र प्राप्तावुभयेति नियमप्राप्तिसत्वादिदमुभयं निर्हेतुकमयुक्तमत आह। **आचार्यस्येति।** पाणिनेरित्यर्थः। यद्यत्कार्यं तत्तत्सकर्तृकमिति व्याप्तेः सामान्यत इति भावः। **पीहानुपेति।** प्रकृतवाक्ये इत्यर्थः। प्रयोजनाभावादिति शेषः। तथा च नोभयेति नियमप्राप्तिः। **उभयप्राप्ता**विति सूत्रं प्राप्तिग्रहणादुभयोः कर्तृकर्मणोर्यत्र सामर्थ्यप्राप्तमुपादानं तत्रैवोभयप्राप्तेरङ्गीकारात् प्रवर्तते। न त्वन्यतरप्रयोग इत्यात्ममान (३-२-८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः। नन्वेवं प्रसिद्धतदुदाहरणे चित्रमित्यादावप्यन्यतरानुपादानेऽनुभयप्राप्तेस्तदप्राप्तौ निषेधो न स्यादत आह। **चित्रमित्यादि।** (चित्रमि)त्यत्र तु हि यतः प्रतिपाद्यं वक्तुस्तात्पर्यविषयीभूतम्। अत एव चित्रमिति सफलम्। तच्च = आश्चर्यं च। तदैव = इत्यस्यार्थस्य बोधने एव। अन्यथा = तदर्थाबोधने। **अत इति।** तन्निर्वाहकतदर्थबोधार्थमित्यर्थः। अगोपादिपदसाहचर्याद्गोपदं दुर्दोहगोपरमिति भावः। अत एव विशिष्येत्युक्तम्। नन्वेवं प्रकृतेऽप्युभयप्रयोगोऽस्तु। एवञ्चास्ति उभयप्राप्तिरिति चेन्न तथा प्रतिपाद्याभावेन प्रयोजनाभावादनुपादानात्। इदमेव सूचयन् प्रकृते ततो वैलक्षण्यं [1]प्रदर्शयति। **इह त्विति।** भाष्ये त्वित्यर्थः। वाक्यमित्यत्रान्वयः। यद्वा प्रकृतभाष्यप्रयोगे त्वित्यर्थः। नास्त्युभयप्राप्तिरित्यत्रान्वयः। [2]यत इति शेषः। **अर्थनिवृत्तीति।** तथासंशयेन तन्निवृत्तेराकाङ्क्षितत्वादिति भावः। **परमिति।** वाक्यस्य बहुधा दृष्टत्वादिति भावः। **न त्विति।** कर्तृविशेषस्य प्रसिद्धत्वेन प्रतिपाद्यतयाऽविवक्षितत्वेन तद्भिन्ननिवृत्तेरतथात्वेनानाकाङ्क्षितत्वादिति भावः। अतः = अतत्वेन तस्यानुपादानात्। नारायणादिमतेनाह। **अस्तु वेत्यादि वास्त्वित्यन्तेन। एतेनात्ममान** इति सूत्रभाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम्। अत एवाह। **यथाकथञ्चिदिति।** उक्तरीत्या तस्या अभावात् क्लेश इति भावः। **न क्षतिः।** प्रयोगस्यान्यथोपपत्तेः। तामेवाह। **उभयेति।** उभयेति सूत्रे 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः', 'शेषे विभाषे'ति

---

१. दर्शयति इति घपा०।

२. यत इति शेष इति नास्ति घपाठे।

त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्त्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथञ्चिदुभयप्राप्तिः । तथापि न क्षतिः, ''उभयप्राप्तौ'' इति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात् । शेषलक्षणा षष्ठी वाऽस्तु । तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च साधवः शब्दा इह

---

[1]वार्तिकद्वयम् । तत्र द्वितीयबोध्यविकल्पः पूर्ववार्तिकोक्तनिषेधस्य अकाकारव्यतिरिक्ते स्त्रीप्रत्यये वा इत्यर्थात् । तेन विचित्रेत्यादिसिद्धमित्येके । अन्ये तु नियमस्य स विकल्पो न तु तस्येत्याहुः । तत्र द्वितीयमताभिप्रायेणाह । **सूत्रेऽविशेषेणेति ।** अकाकारभिन्ने कृत्प्रत्ययमात्रे वा इति तदर्थः । अपिः तत्समुच्चये । **पक्ष इति ।** एवञ्च कर्तृकर्मेत्युभयत्र षष्ट्यां निषेधाप्रसङ्ग इति भावः । अत एव सशेषपूरणमाह । **त्वाचार्येति ।** ननु प्रवृत्तिपक्षे पक्षान्तरे च दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह । **शेषेति ।** एवञ्च तेनाषष्ट्यां निषेधाप्राप्त्या समासः सुकर इति भावः । नन्वेवमपि तन्त्र्यादिशब्दानामपि कुतो न विषयत्वमतः पर्यवसितमुपसंहरति । **तस्मादिति ।** उक्तरीत्या शब्दानुशासनपदं व्याकरणान्वर्थनामेति सिद्धमिति ध्वनितम् । तन्त्रीशब्दापभ्रंशादीनामविषयत्वमिति भावः । नन्वेवमपि किं लौकिकमात्रविषयकत्वेन शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतं उत वैदिकमात्रविषयकत्वेन प्रातिशाख्यमिति चेन्न व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वस्यागमसिद्धत्वात् तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्त्या चोभयोरपि विषयत्वेन लोकवेदसाधारणतयाऽद्यत्वेऽस्यैव तत्वेन पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवाधिकृतत्वात् । एतदेव ध्वनयन् वक्ष्यति । **प्रातिशाख्येष्विवेत्यादिना ।** तदेतत्सर्वं मनसि निधायाह । **वैदिका लौकिकाश्चेति ।** अग्निमीळ इत्यादयो गौरश्व इत्यादयश्चेत्यर्थः । ननु चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वात् वेदस्यापि तदन्तर्गतत्वात् भेदेनाभिधानं न युक्तमिति चेन्न 'ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत' इतिवत् तेषां प्राधान्यख्यापनाय तथोक्तेः । तेषां प्राधान्यं यत्नेन सर्वत्रापभ्रंशपरिहाराद्बोध्यम् । लौकिकानां तु याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारः । अत एव प्राग्वैदिका इत्युक्तिरत्र । अन्यथा ब्राह्मणवसिष्टन्यायप्रवृत्तिसूचनाय विपरीतोक्तिरुचितेति ध्येयम् । यद्वा प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव लौकिकत्वमिति दर्शयितुं तथोक्तेः । एवञ्च वेदमात्रान्तर्गतकर्णेभिर्देवासोगृभ्णामित्येतत्परता वैदिकशब्दस्य । तदन्यपरता लौकिकशब्दस्य । तैस्तव्यवहारदर्शनात् । प्रातिशाख्येष्विवेत्यादिवक्ष्यतो मूलकृतोऽयमेव पक्षोऽभिमतः । कर्णेभिरित्यादीनामतत्वेन तद्वत्सामान्यविशेषभावाभावेन तन्यायाविषयत्वात् । अत एव प्राक्

---

१. म.भा. द्वितीयभागः पृं.सं. ५२८ ।

विषय इति स्थितम् । वेदे भवा वैदिकाः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं लोके भवा लौकिकाः । यद्वा लोके विदिता लौकिकाः ''तत्र विदित'' इति वर्त्तमाने ''लौकसर्वलोकाट्ठञ्'' । प्रातिशाख्येष्विव न वैदिकैकदेशमात्रमिह विषयः । न वा व्याकरणान्तरेष्विव छान्दसपारित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानम् ॥ इति विषयनिरूपणम् ॥ स्यादेतत्, गौरित्यादिः शब्द इह विषयः । तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः । व्युत्पाद्यते तु डोप्रत्ययसुप्रत्ययवर्देशादिकम् । न चैतद्गौरिति बोधे भासते । तथा चार्थान्तरता ।

तदुक्तिः । भाष्यसम्मतस्तु आद्यपक्ष इति बोध्यम् । अपभ्रंशवारणायाह । **साधव इति ।** उक्तयुक्तेरिति भावः । इह व्याकरणे । सप्तमी वक्ष्यमाणरीत्या । एवमग्रेऽपि । स्थितं भाष्यादौ । विशेषसूत्रसत्वा-दाह । **यद्वेति ।** विदिताः प्रसिद्धाः । वैदिकशब्दे तु सैव व्युत्पत्तिः । यद्यपि गाव्यादयोऽपि लोके विदितास्तथापि न ते सर्वलोकविदिताः । प्रतिदेशं भिन्नत्वात्तेषाम् । लोकशब्दस्य च लोकत्वावच्छिन्ने शक्तित्वेन सर्वत्र सत्वात् । सङ्कोचे मानाभावात् । एवञ्च साधव इत्यस्यानुक्तावपि न दोषः । तल्लाब्धार्थस्य स्पष्टतया कथनपरमेव वा तदिति भावः । **तत्रेति । सूत्रघटकं ठञ् इत्यस्येति ।** सूत्रेण ठञिति शेषः । **वैदिकैकदेशमात्रमिति ।** षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वा । कर्णेभिरित्यादीत्यर्थः । अत एवैकदेशेत्युक्तिरग्रे छान्दसेत्युक्तिश्च । **व्याकरणान्तरेष्विवेति ।** कलापादिप्रोक्तेष्वित्यर्थः । **परित्याग इति ।** इहेत्यस्यानुषङ्गः ।

इति श्रीमत्पायगुण्डोपना[1]मकवैद्यनाथभट्टकृतायां कौस्तुभव्याख्यायां प्रभाख्यायां
विषयनिरूपणं समाप्तम्

१.२.४ शब्दस्य शब्दबोधे भानाभानविचारः

अथ व्याकरणस्य साक्षात् परम्परया च प्रयोजनं वक्तुमुक्तविषयकेऽत्रार्थान्तरादि निरसितुं तच्छङ्कते । **स्यादेतदित्यादिना चेदित्यन्तेन ।** तत्र लौकिके आह । **गौरित्यादिरिति ।** इह व्याकरणे । सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षायां[2] सप्तमी । **विषय इति ।** शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधात् प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानाच्च विशिष्ट एवैतस्य विषय इत्यर्थः । तत्र च = गौरिति शब्दे च । गकारः व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । इदमेव बोधयितुं कारोक्तिः । तस्य तत्रैव विधानात् । **घटक इति ।** अर्थबोधोपकारकत्वेनावयवत्वेन च प्रविष्ट इत्यर्थः । **व्युत्पाद्यते त्विति ।** [3]व्याकरणेनेति शेषः । आदिनेत्संज्ञालोपादिपरिग्रहः । **न चैतदिति ।**

---

१. पायगुण्डोपाध्यायेति घ पा० ।

२. विवक्षया इति घ पा० ।

५०. व्याकरणे चेति घपा० ।

गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन सह डोप्रभृतीनां सम्बन्धविशेषस्तत्प्रतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तद्व्युत्पादनमिति चेत् ? न, शब्दान्तरव्यावृत्तस्य सम्बन्धस्य उपयोगस्य च दुर्वचत्वात् द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यतापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिः सम्बन्धः । अत एव शाब्दबोधे गवि समवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसम्बन्धेन शब्दो विशेषणतया भासते । चाक्षुषबोधेऽपि व्यक्त्या स्मारितः शब्दो विशेषणमित्यभ्युपगमः । आह च —

---

[1]न हि डोप्रत्ययादिकं गौरिति शब्दश्रवणे विषयो भवतीत्यर्थः। **तथा चेति।** ततश्चेत्यर्थः। यतस्तस्य तत्राविषयत्वमत इति यावत्। अनाकाङ्क्षितार्थसिद्धिरर्थान्तरता। एतामुद्धरति। **गौरित्येति।** नन्वित्यादिः। **सम्बन्धेति।** प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावाख्येत्यर्थः। **तत्प्रतीति।** [2]परिनिष्ठितप्रतिपत्युपयोगिता च तेषामित्यर्थः। व्युत्पादनद्वारेति भावः। यद्यपि तत्प्रतिपत्तिर्लोकादितः, तथापि शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकत्वाज्ज्ञानस्यैव धर्मजनकत्वमिति भावः। यद्वा तेषां साधुत्वेन या प्रतिपत्तिस्तदुपेत्याद्यर्थः। अपेक्षारूपोपयोगापेक्षया सम्बन्धोऽतिरिक्त इति भावः। **शब्दान्तरेति।** नानाजातीयेषु व्याकरणेषु सत्सु प्रक्रियान्तरस्थशब्देत्यर्थः। तथा चोपायानां तत्र तत्र भिन्नानामुक्तत्वादसाधारणसम्बन्धादेर्दुर्वचत्वेन कस्य व्युत्पादनमित्यत्र न विनिगमकमिति सा तदवस्थैवेति भावः। नन्वशोकवनिकान्यायेन तद्व्युत्पादनम्। किञ्चाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन तादृशसम्बन्धादेरपि सुवचत्वमिति सा नैवात आह। **द्रव्येति।** तेषामपि परिनिष्ठितेन सह सम्बन्धादिसत्वादनेन शास्त्रेण द्रव्यादीनामपि व्युत्पादनस्य कर्तव्यतापत्तेरित्यर्थः। एवञ्च द्रव्यादीनां तन्त्रान्तरे निरूपितत्वादस्य शास्त्रस्य तदंशे नोपयोगोऽसाधारणो यथा तथा लोकतो वेदतश्च तत्प्रतिपत्तिरिति तदंशेऽपि तथेत्यस्य सर्वथा वैयर्थ्यापत्तिराद्यपक्षे। द्वितीये तु केवलतदापत्तिरिति भावः। तत्रादौ सम्बन्धसत्वमाह। **अस्ति हीत्यादि स्थितमित्यन्तेन।** आदिना लक्ष्यलक्षकभावादिग्रहणम्। सम्बन्धसत्वं पोषयति। **अत एवेति।** तेषां तैस्सह वाच्यवाचकभावादिसम्बन्धसत्वादेवेत्यर्थः। अस्याभ्युपगम इत्यत्रान्वयः। **शाब्द इति।** शाब्दबोधविषयभूतगोव्यक्ताविति्यर्थः। भासत इत्यस्य तद्विषयकज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। भासत इत्यस्य विषयो भवतीत्यर्थे तु गोविषयकशाब्दबोधे इत्यर्थ इति तस्यैव भासत इत्यत्रान्वयेन यथाश्रुतमेव साधु। अत एवाग्रिमैकवाक्यता। **व्यक्त्येति।** ज्ञानद्वारेति भावः। **विशेषेति।** तत्वेन विषयो भवतीत्यर्थः। **अभ्युपगम इति।**

---

१. न तु इति घपा० ।

२. परिनिष्ठिते इति घपा० ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥
ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ।

वैयाकरणानां सङ्गच्छत इति शेषः । शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धादेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वादिति भावः । अत्र सम्मतिमाह । **आह चेति ।** हरिरिति शेषः । प्रत्ययः=विशिष्टज्ञानं, शब्दानुगमात् = शब्दविषयकत्वात् । इदमेव तदनुविद्धत्वम्[१] । (अत्र भा) सत इत्युक्तेः । अनुव्यवसायं प्रमाणं दर्शयत्युत्तरार्धेन । **अनुविद्धमति ।** अत्र केचित् । तत्र तत्वं च वस्तुतस्तत्पदबोध्यत-त्तदर्थविषयकज्ञानसामान्ये [२]यथाकथञ्चित्साक्षात्तत्तदर्थबोधकतत्तच्छब्दविषयकत्वमिति । अनुव्यवसाये व्यवसायद्वारा[३] तद्विषयशब्दविषयकत्वेऽपि उक्तरूपतत्वस्याभावादाह । **इवेति ।** यद्वा तत्र तत्वं ज्ञानमात्रे यथाकथञ्चित्तद्विषयकत्वम्, न तूक्तरूपमिति निर्विकल्पकानङ्गीकारे वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यक्षे तद्भानासम्भवः । अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य तस्य व्यवसाये भानासम्भवात् । अनुव्यवसायत्वे त्वेतद्भानं सूपपादमिति । व्यवसाये तत्वस्याभावादाह । **इवेति ।** यद्वा अनेनाभेदस्याध्यस्तत्वं सूचितम् । यद्वा भेदस्य प्रतिभासमात्रकल्पितत्वेनाध्यस्तत्वमभेदस्य व्यवहारिकत्वमुभयोरपि व्यवहारिकत्वं वाऽनेन सूच्यते । यद्वा घटं पश्येत्यादौ तत्वासम्भवादिवेत्युक्तम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ तदसत्वादाह । **इवेति ।** इति बोध्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु इवोऽवधारे । **इवौपम्ये पारिभवे ईषदर्थेऽवधार** इति कोशात् । स्पष्टं चेदं [४]**मञ्जूषादा**विति बोध्यम् । ननु घटादिपदानां तत्तदर्थशक्ततया तज्जन्यशब्दबोधे कम्बुग्रीवादिमदादि भासताम् । शब्दस्त्वशक्यत्वेन तथा तदनुपस्थितत्वात्कथं भासेत । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेरत एवाह । **ग्राह्यत्वमिति ।** अयं भावः । यथा बहिर्द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यालोकसहकृतचक्षुषः कारणत्वस्वीकारेणालोकस्यालोकत्वेन कारणत्ववत् द्रव्यत्वेन विषयत्वमपि, तथा घटादिशब्दानामपि ग्राह्यत्वग्राहकत्वे बौद्धस्यार्थस्य बौद्धेन शब्देनाविभागात्तन्मूलाभेदाध्यवसायेन शब्दानामपि ग्राह्यत्वग्राहकत्वे [५]बौद्धार्थाकारवृत्तौ जायमानायां स्वाकारस्यापि समर्पणमिति शब्दस्यापि तद्विषयता । एवमर्थेनापि स्वाकारसमर्पणे शब्दाकारस्यापि समर्पणमिति । **तथेति ।**

---

१. तदनुविद्धत्वम् इति क ख ग पा० ।
२. यथाकथञ्चित्तत्तदर्थबोधकतत्तच्छब्दानां साक्षादिषयकत्वमिति । घ पा० ।
३. व्यवसायविषयशब्दविषयकत्वेऽपि क ख ग प० ।
४. ल.मञ्जू बौद्धार्थवाच्यत्वनिरूपणे पृं.सं. ३४७ । ५. शब्दादर्थाकारवृत्तौ इति क.ख.ग. पा० ।

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ॥
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ इति च ।

युक्तं चैतत्, गृहीतशक्तिकं प्रति शब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् । अत एव गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वाविशेषात्संसर्गोऽपि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोगुणादिभिरपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेन ''अथ

केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवेति पक्षेप्यनुभवबलात् ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दाभासकत्वकल्पनान्न दोषः । प्रत्यक्षे मूलोक्तं तु न युक्तम् । प्रागुक्तयुक्तेरित्याहुः । अन्ये तु सर्वशब्दानां तत्तच्छब्दरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । निरुक्तोक्तेः । यद्वा स्वरूपं जात्यादि चेत्युभयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्याहुः । वस्तुतो निर्विकल्पकाङ्गीकारात्तत्वस्य तादृशस्याङ्गीकाराच्च मूलं युक्तमेवेति बोध्यम् । एतेन ज्ञानं शब्दाननुविद्धमेव, अर्थज्ञानस्य वाचकशब्दाभावात् अर्थवाचकेनेति करणयुक्तेन घट इति जानामीति तव्यवहार इत्यपास्तम् । प्रत्यक्षे तदङ्गीकारे मानमाह । **यत्संज्ञेति ।** तत्र प्रत्यक्षे । **न तदिति ।** उपस्थितेनैव निर्वाहात् । तदाह । **पिण्डेति ।** हि यतः ।

१.२.५ 'अथ गौरित्यत्र कः शब्द' इति भाष्यार्थनिरूपणम्

नन्वगृहीतशक्तिकस्य चाक्षुषे कथं तस्य तत्स्मारकत्वमत आह । **युक्तमिति ।** यस्य यथा शक्तिग्रहस्तस्य तथैव तदिति सर्वथा तं विना तन्नेति भावः । **नार्थस्येवेति ।** ज्ञानमात्रे दृष्टान्तः । यतः पदाच्छक्त्युपस्थितिरर्थात् स्मरणं । पदादपि स्मृतिरेवेति मते तु यथाश्रुतमेव साधु । अत एव चक्षुषा दृश्यमानमप्यज्ञातशब्दकं पदार्थं 'किमिदमिति न जानामि' इति व्यवहरन्ति । तदुपदेशे च 'ज्ञातमिद'मिति व्यवहारन्ति । शब्दस्य विशेषणत्वं पोषयति । **अत एवेत्यादि स्थितमित्यन्तेन । अत एवेति ।** यथाकथञ्चिदुपस्थितस्यार्थसम्बन्धित्वेन गृहीतस्य शब्दस्य ज्ञानमात्रे विशेषणत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । अस्य चाशङ्क्य[1] निराकृत इत्यत्रान्वयः । गोशब्दस्यापीत्यपिना गुणक्रियासमुच्चयः । द्वितीयापिना ताभ्यां द्रव्यस्य तादात्म्यरूपसंसर्गस्य समुच्चयः । एवेन प्रागुक्तसंसर्गव्यवच्छेदः । एवं = व्यक्तेर्जातिवच्छब्दगुणक्रियाभिस्तादात्म्याङ्गीकारवत् । **गोगुणेति ।** गोसम्बन्धिगुणादिभिरपि सहेत्यर्थः । शब्दस्येति शेषस्तादात्म्यमेवास्त्वित्यनुषङ्गः । आदिना जातिक्रिये । तदविशेषणत्वादुक्तहेत्वभावादत्र अन्यहेतुमाह । **तदभिन्नेति ।** शब्दाभिन्नव्यक्त्य-भिन्नगुणादीनां शब्दाभेदादित्यर्थः । अयं च न्यायो मूलकारणोपादानककार्योपादानके कार्ये

---

१. संशङ्क्य इति घ पा० ।

गौरित्यत्र कः शब्दः'' इति प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाष्यकृद्भिराशङ्क्य निराकृतः। तत्र निराकरणग्रन्थस्यायमाशयः - समसत्ता-कभेदाभेदौ विरुद्धावेव। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुख-दुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्था न स्यात्, न स्याच्च भेदग्रहाद् भ्रमनिवृत्तिः। जातिव्यक्त्यादिसम्बन्धस्त्वतिरिक्त एवेति। एवमेव शब्देनापि

मूलकारणोपादानकत्वस्यापि व्यवहारेण सिद्धः। यथा तन्मात्राद्युपादानकेऽपि प्रकृत्याद्युपादानकत्वमिति भावः। भाष्ये कर्मणो गुणतः प्राथम्येऽपि तन्त्रान्तरस्थक्रमेणाह। गुणकर्मेति। ननु शङ्कायास्तथाशयकत्वे कथं निराकृतिरत आह। **तत्रेति।** प्रघट्टक इत्यर्थः। तयोर्मध्ये इत्यर्थो वा। **निराकरणेति।** नेत्याह। द्रव्यं नाम तदित्यादेरित्यर्थः। **समसत्तेति।** सत्ता तावत् द्विविधा पारमार्थिकी व्यवहारिकी च। प्रातिभासिकी त्वनतिरिक्ताऽतिरिक्ता वेत्यन्यदेतत्। तत्रान्त्ययाऽत्मप्रपञ्चयोर्भेदः आद्यया तु तयोरैक्यम्। एवं स्थिते समयैकयैव सत्तया धर्मिणि भेदाभेदौ विरुद्धौ। शास्त्रं च शब्दश्रुत्यर्थमन्त्यया शब्दार्थादेर्भेदं परिकल्प्य प्रवृत्तम्। तयैव चेदभेदस्याप्यङ्गीकरणं तर्हि घटत्वादिसामान्यस्य घटाद्यभेदादुक्तरीत्या घटमानयेति वाक्यं, तथापि बोधे घटाद्यानयनप्रसङ्गः। यद्वा समा तुल्या अन्यूनानतिरिक्ता सत्ता स्थितिर्ययोर्भेदाभेदयोस्तौ तथा गुणक्रिययोः तद्रूपेण मिथो भेदस्यातिरिक्तस्य तदन्यतरमात्रवृत्तित्वेनैकाधिकरणत्वात्समसत्ताकत्वं, तथा तयोरभेदस्यापि एवमन्यत्रापीति तयोर्विरोधः। गवि द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोः परस्परं तत्त्वेन भिन्नयोर्जातित्वेन योऽभेदस्तस्यतथात्वेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोरुभयोरङ्गीकार एवमन्यत्रापीत्यर्थः। तदभिन्नेति न्यायस्तु यः स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयकः। यथा परमकारणकार्योपदानके परमकारणाभेदः। अत एव सुखदुःखयोः स्वर्गनरकयोः कुण्डलकण्टकयोश्च नैक्यम्। यदन्तःकरणावयवपरिणामः सुखं तदन्यावयवपरिणाम एव दुःखमित्यङ्गीकारात्। स्वर्गकुण्डलारम्भकयागसुवर्णावयवानुगमस्य नरककटकयोरभावाच्चेति बोध्यम्। अन्यथा = तयोरविरोधे। **त्वदुक्तेति।** उक्तन्यायेनेत्यर्थः। **सत्तेति।** इत्यादिरूपसामान्यधर्माणामैक्यादित्यर्थः। किञ्च सुखाभिन्नात्यन्ताभिन्नस्य दुःखादेस्सुखत्वम् एवं सर्वत्र बोध्यम्। **भेदग्रहादिति।** तत्प्रयोज्यभ्रमनिवृत्तिरुक्तरीत्या न स्यादित्यर्थः। तस्याविरोधित्वात्तज्ज्ञानस्यैव सर्वत्र निवर्तकत्वात्। भेदाग्रहादिति त्वपाठः। ननु सर्वथा भेदे तादात्म्यस्यासम्बन्धत्वात्कथं निर्वाहोऽत आह। **जातीति।** आदिना गुणगुणिनोः क्रियातद्वतोस्सङ्ग्रहः। **अतिरिक्त इति।** समवायाख्य इत्यर्थः। इतिराशयसमाप्तौ। वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरविभागादेव प्रोक्तरीत्या प्रश्नः, तस्य तत्वाशङ्का च तद्विविक्तशब्दतत्वाज्ञानात्। गुणादेः शब्दत्वाशङ्का तु, गुणसमूहो द्रव्यमिति भाष्यादेर्गोशब्दे

सहास्त्येव सम्बन्धो द्रव्यादीनामिति स्थितम्। अस्ति च द्रव्यादिव्युत्पादनस्य प्रकृते उपयोगोऽपि। अस्मिन्नर्थेऽयं साधुरित्यर्थविशेषं पुरस्कृत्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात्। अत एव वाजिनि दरिद्रे च क्रमेण अश्वशब्दो अस्वशब्दश्च साधुर्व्युत्क्रमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः।

ननु यथा वैशेषिकादीनामेतच्छास्त्रसिद्धमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्य पदार्थव्युत्पादनाय प्रवृत्तिः, प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तु क्वाचित्कः प्रासङ्गिकस्तथेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्य शब्दमात्रव्युत्पादनं न विरुध्यते इति चेत् ? अस्तु तावदेवं, तथापि डोप्रभृतिव्युत्पादनं निष्फलमेव ; इति चेत् ? अत्रोच्यते, गौस्तिष्ठति देवदत्तः पचतीत्यादयः शृङ्गग्राहिकया तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुं बोद्धुं

तत्समूहाभेदे तत्समूह्यभेदोऽपि सिद्ध एवेत्याशयेन। उत्तराशयस्तु गोशब्दस्यानुद्भूतभेदावयवानुगत-समूहेनैव तादात्म्यं, न तु तदवयवैरपीतीति बोध्यम्। उपसंहरति। **एवमेवेति।** जातिव्यक्त्यादीनामतिरिक्तसम्बन्धवदेवेत्यर्थः। **सम्बन्ध इति।** अतिरिक्त इत्यादिः। वाच्यवाचकभावादिरित्यर्थः। आदिना गुणादिपरिग्रहः। **स्थितमिति।** भाष्य इति शेषः। एवं सर्वथा प्रागुक्ततादात्म्यभिन्नशब्दार्थसम्बन्धसत्वं निश्चित्योपयोगं स्पष्टयति। **अस्ति चेत्यादि सिद्धान्त इत्यन्तेन।** प्रकृते = शब्दप्रतिपादने। अत एव = तथा साधुत्वस्य वक्तव्यत्वादेव। सिद्धान्त इत्यत्रान्वयः। अस्वशब्दे बहुव्रीहिः। पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्तस्यापूर्वनिपातः, योगरूढोऽयम्। **त्वसाधुरिति।** जातिप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः।

१.२.६ येन सास्नलाङ्गूलेत्यादिभाष्यार्थनिरूपणम्

एवं समर्थितं द्वितीयदोषं खण्डयति। **नन्वित्यादि प्रथम चेदित्यन्तेन।** आदिना स्थान्यादेशादिपरिग्रहः। एवमग्रेऽपि। **दर्शनान्तेति।** न्यायशास्त्रादिसिद्धं चेत्यर्थः। जातं = तत्समूहं। मात्रपदेन तेषामेव व्युत्पादनं तेषामपि वा व्युत्पादनमिति पक्षद्वयनिरासः। **न विरुद्ध्यत इति।** अर्थान्तरताया निरस्तत्वादिति भावः। अत एवाङ्गीकारेण समाधत्ते। **अस्त्विति।** डोप्रभृतीनामशब्दतया तद्व्युत्पादनस्यैवं सत्यप्रसङ्ग एवेति परमदोष इत्याशयेन स्यादेतदिति पूर्वपक्षमुपसंहरति। **तथापीति। निष्फलमेवेतीति।** तेषां तदघटकत्वेन तदसम्बन्धित्वेन तदप्रतिपादकत्वाल्लोकवेदतस्तज्ज्ञानादुक्तरीत्या तदप्रसङ्गाच्चेति भावः। परमार्थतो वाक्यस्यैव शब्दत्वमित्याशयेन विशिष्टोल्लेखः। **शृङ्गेति। पर्यायार्हणोत्पत्तिष्वि** (पा०सू० ३-३-१११) ति

चाशक्याः, आनन्त्यात्। अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनारूपो लघुभूत उपायः समाश्रीयते लिपिवत्। आरोपित एव च तत्र सम्बन्धः। प्रसिद्धो हि स्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादिन्यायो लोके, पञ्चकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायाम्। तात्पर्यविषयाबाधाच्च प्रामाण्यम्। एषैव ह्यर्थवादेष्वपि गतिः। आत्मवपोत्खेदनप्रभृतीनां बाधेऽपि

स्त्रियां भावे ण्वुच्। तथा शृङ्गग्रहणपूर्वकबोधनविषयकन्यायेनेत्यर्थः। यथा शृङ्गं शृङ्गं गृहीत्वा वदति इयं मदीयेयं मदीया गौरिति तथेति भावः। तावत् आदौ, यद्वा समासघटकं जन्मविशेषणं, शास्त्रोक्तेति तदर्थः। **बोद्धुमिति।** एतेन साक्षात्परम्परकर्तृत्वे विरोधाभावेऽपि निरस्ते। नन्वेवमपि तयोस्सम्बन्धस्यैवाभावात्कथमुपायत्वं न स्यादत आह। **आरोपित इति।** तद्द्वयमपि कल्पित एवेत्यर्थः। अत एव चसङ्गतिः। तत्र = तयोः। यद्वा कल्पिते प्रकृत्यादौ। नन्वेवं कुत्र दृष्टमत आह। **प्रसिद्ध इति।** हि यतः। स्थूलारुन्धतीति सामानाधिकरण्योदाहरणम्। का अरुन्धतीति प्रश्नात्। **शाखाचन्द्र इति** वैयधिकरण्योदाहरणम्। कुत्र चन्द्र इति प्रश्नादिति भावः। **न्याय इति।** इत्यादिविषयकन्याय इत्यर्थः। आदिना स्थूलं देवदत्तगृहमित्यादे रेखागवयन्यायस्य च परिग्रहः। **पञ्चकोशेति।** यथा तत्रान्नप्राणमनोविज्ञानानन्दमयात्मकपञ्चकोशव्युत्पादनं वास्तवपुच्छब्रह्मबोधनाय तथा प्रकृत्यादिव्युत्पादनं वास्तवमुख्यस्फोटबोधनाय। नायं भृगुवल्लीस्थः। तत्र चतुर्णामेवोपायस्य उक्तत्वात्। किन्त्वानन्दवल्लीस्थः। तत्र पञ्चापि उपाया एवोक्ताः। अत एव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पृथगुक्तं तत्रेति भावः। कोशो भाण्डभूः अवतरणं निकृष्टादुत्कृष्टप्राप्तिः। **मीमांसायामिति।** प्रसिद्ध इत्यनुषङ्गः। अत एव चसङ्गतिः। यद्वा चेन [१]भूषणाद्युक्तपूर्वमीमांसीयदृष्टन्तसमुच्चयः। नन्वेवं बाधितार्थबोधकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरत आह। **तात्पर्येति।** तद्विषयस्यार्थस्याबाधादित्यर्थः। चस्त्वर्थे। अस्यावश्यकत्वमाह। **एषैवेति।** उक्तैवेत्यर्थः। हिर्हेतौ। **आत्मेति।** ''स आत्मनो वपामुदखिनत्[२]। तामग्नौ प्रागृह्णात्'' इति श्रुत्या होमार्थं निजवपोत्खेदनं कृत्वा तया होमः कृतो ब्रह्मण इति प्रतिपादितम्। तत्रात्मवपोत्खेदने मरणस्यैव सम्भावितत्वात् बाधितार्थबोधकत्वेन श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गमाशङ्क्य च तात्पर्यविषयीभूताजयागप्रशस्त्यबोधकत्वेन नाप्रामाण्यमिति समाहितं पूर्वतन्त्रे। उक्तसमाधिं

---

१. 'कल्पितानामुपादित्वं स्वीकृतं हि पैरपि' इति कारिकाव्याख्यावसरे निरूपितम्। पृ.सं. ३२२।

२. उदखिदत् इति घ पा० तै.ब्रा.।

तात्पर्यविषयीभूतस्य प्राशस्त्यस्याबाधितत्वात्। उक्तं च हरिणा –

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥ इति॥ (वा.प. २-२३८)

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः। इति च।

अत एव हि केचित्सुप्रत्ययं विदधति, अपरे सिम्। तथा सूत्ररीत्या 'पाठितम्' इत्यत्र इतप्रत्ययः, भाष्यरीत्या तप्रत्ययः, सूत्ररीत्या तावानिति वतुप् ''डावतावर्थ-वैशेष्यात्'' इति वार्त्तिकोक्तरीत्या डावतुरिति दिक्।

दृढयति। **उक्तश्चेति।** शिक्ष्येति पाठे बालविशेषणम्। शिक्षेति पाठे तु तेषांमुपाया बालानामित्याद्यन्वयः। उपलालना इत्यस्य भवन्तीति शेषः। न तु वास्तवा इति भावः। तदेवाह। **असत्य इति।** आरोपित इत्यर्थः। लोकानां तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तेषां तत्वम्। सत्यं विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादि। तदुक्तं साधकान्तरमाह। **उपेयेति।** 'पञ्चकोशादिवत्तस्मात्कल्पनैषा समाश्रिते'त्यस्य पूर्वार्धे उपेयप्रतिपत्त्यर्थेत्यन्त एकोऽन्वयः। ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवान्न शास्त्रं तदुपायोऽत आह। **उपाया इति।** यत इति शेषः। उपायस्योपायान्तरादूष-कत्वात्। तथा चादृष्टं भवतीति भावः। शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गनिरासाय चेदं तेनोक्तम्। **अत एव** तेषामव्यवस्थितत्वादेव। हिश्चार्थे। निश्चये वा। **त्रेत प्रत्यय इति।** सेट्कः प्रत्यय इत्यर्थः। पक्षद्वयेऽपीति भावः। **तप्रत्यय इति।** [१]भाष्यकृता हि निष्ठायां सेटीत्यस्याभावे इडागमे पाठीतमित स्यादित्याशङ्क्य णेरध्ययन[२] इत्यत्र णेरिति योगं विभज्य ण्यन्तान्निष्ठायां इण्नेत्येवं तद्व्याख्याय ततो द्वितीयं योगं विभज्य पाठक्रमादिति न्यायेन वृत्तं वृत्तेरेव निष्ठायां णिलोपो नान्यस्येत्येवं व्याख्याय ततोऽध्ययने स चाध्ययन एव नान्यत्रेति व्याख्यानेन तत्प्रत्याख्यानं सिद्धान्तितम्। **सूत्रेति।** तथेत्यस्यादावनुषङ्गः। इति इत्यत्रोक्तरीत्येति। **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबि**त्यत्रेति शेषः। एवञ्चासर्वनाम्न (६-३-९१) दृग्दृशवतु(६-३-८९)ष्विति वतुप इदंकिमो(६-३-९०)रित्यत्रा-नुवृत्तस्य अनुवृत्तिर्न कार्येति भावः। इदं च प्रमाण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे परिमाणग्रहणफलादिपरम्। एवञ्च शास्त्रजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते। तस्य च शरीरादिशुद्धौ यथाकथञ्चित्स्वर्गमोक्षादौ च हेतुत्वम्। न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः। तस्यालीकत्वा-सिद्धेरन्यत्रोक्तत्वात्। रेखागवयन्यायेन तत्सम्भवाच्चेति दिक्। तदाह। **इति दिगिति।**

---

१. निष्ठायां सेटि (६-४-५२) सूत्रे 'अवचने हि णिलोपे इट्प्रतिषेधप्रसङ्ग' इति वार्तिके निरूपितम्। (मा.भा. पञ्चमो भागः पृं.सं. ३१७)।

२. णेरध्ययने वृत्तम् (७-२-२६) इति सम्पूर्ण सूत्रम्।

एतेन 'पचति' इत्यादौ आदेशैः स्मार्यमाणा लडादयो बोधका इति वदन्तः परास्ताः। तथा हि, वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह इति निर्विवादम्। ततश्च प्रयोगसमवायिनामेव तिप्रभृतीनां शक्तिः सिध्यति, न त्वलौकिकानां लादीनाम्। एवं डुपचष् डुकृञ् इत्यादिप्रकृतयो विच्क्विबादिप्रत्ययाश्च न शक्ताः किन्तु अपाक्षीत् पपाच पापच्यते करोति चकरीति इत्यादिप्रयोगसमवायिनः अपाक् पपाच् इत्यादय एव।

श्रूयमाणेन डुपचष्प्रभृतीनां स्मरणं तेनार्थबोध इति चेत् ? न, लाघवाद्व्यवस्थितत्वाच्च श्रूयमाणानामेवार्थसम्बन्धकल्पनात्, औत्प्रेक्षिकस्य स्मरणकल्पने गौरवात्,

---

१.२.७ नैयायिकमीमांसकोक्तलकारार्थखण्डनम्

प्रसङ्गादन्यमतं खण्डयति। **एतेनेति।** उपायानामव्यवस्थितत्वाल्लट्चडादीनां नानात्वेनेत्यर्थः। **आदेशैः** तिबादिभिः। **वदन्तः** नैयायिकाः। अयं हि तेषां भावः। तिबादयो न बोधकास्तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः। एधाञ्चक्रे इत्यादावादेशभूतलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च। आदेशानां भिन्नतया मिथो व्यभिचाराच्च। **लः कर्मणी**त्याद्यनुशासनाननुगमाच्च। न ह्यादेशेषु अर्थबोधकमन्यदनुशासनमुपलभामहे। किन्तु तैः स्मृता लादयस्तथा लत्वस्य जातिरुपतया शक्तावच्छेदकत्वौचित्यात्। अव्यभिचाराच्च। न च भू ल इत्यतोऽपि बोधः स्यादिति वाच्यम्। बोधे भवतीति समभिव्याहारस्य कारणताया भूति वेत्यतो बोधापत्तिवारणाय तवाप्यावश्यकत्वेनादोषात्। तदानुगुण्याच्चेति। **ततश्चेति।** व्यवहाराच्चेत्यर्थः। चस्त्वर्थे। **प्रयोगेति।** प्रयोगे समवायेन स्थितानामित्यर्थः। एकदेशिनेत्यादिवत्प्रयोगः। यद्वा मत्वर्थीयघटितोत्तरपदकसप्तमीतत्पुरुषः। यद्वा प्रयोगं समवयन्ति गच्छन्तीति **सुप्यजाता (पा०सू० ३-२-७८)** वित्यादिना णिनिः। एवव्यवच्छेद्यमेवाह। **न त्वलौकीति।** प्रयोगाघटकानामित्यर्थः। एवं पचतीत्यादौ प्रत्ययांशे तेषां शक्तिं संसाध्य प्रकृतेरेकरूपत्वात्तामुपेक्ष्याख्याते प्रकृतिभेदस्थले प्रकृतिषु कृत्प्रत्ययेषु चोक्तार्थमतिदिशति। **एवमिति।** वृद्धव्यवहारात्तेषां शक्तत्ववदित्यर्थः। आदेशिनां मध्ये प्रथमोपात्तत्वेनादौ ण्वुलादीनां वक्तुमुचितत्वेऽपि तत्रादेशस्य भावरूपत्वात्तदुक्तिसम्भवेऽपि विजादौ तस्य सम्भव एव नेति स्थानिन एव तत्वं वाच्यमिति तदुक्तिखण्डनायाह। **विजिति।** इत्यादय एव शक्ता इत्यस्यानुषङ्गः। आदिना क्विबाद्यन्तलिडादयः। एवं स्फुटत्वाय। एतेनेत्यनेनोक्तमेव सविस्तरं सहेतुकं च वक्तुं प्रकृत्यादौ शङ्कते। **श्रूयेति।** जातावेकवचनम्। श्रूयमाणैरपागित्यादिभिरित्यर्थः। अत एवाग्रे तथोक्तिः। **लाघवादिति।** आदेशिस्मरणकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवादित्यर्थः। **व्यवस्थितत्वाच्चेति।**

अव्यवस्थापत्तेश्च। 'पचति देवदत्तः', 'पचन्तं तं पश्य' इति तिप्शतृभ्यां स्मारितस्य लट एव बोधकत्वे एकत्र आधाराधेयभावेन संसर्गेण देवदत्ते अख्यातार्थो यत्नोविशेषणभितरत्र तु अभेदेन संसर्गेण कृदर्थः कर्त्ता विशेषणमिति त्वत्सिद्धान्तभङ्गापत्तेश्च। एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तुर्निरस्य जञभ्यमानाधिकरणे शानजर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि परास्ताः।

प्रयोगान्तर्गततया निश्चितत्वाच्चेत्यर्थः। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन दृढयति। **औत्प्रेक्षिकेति।** काल्पनिकस्य स्थानिन इत्यर्थः। **गौरवादिति।** उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनाल्लादेर्वाचकत्वं तेषां स्मारकत्वं चेत्यतश्च गौरवादित्यर्थः। **अव्यवस्थेति।** तेषामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नभिन्नानामभ्युपगमात् कः शक्तः को नेत्यव्यवस्थापत्तेश्चेत्यर्थः। सर्वेषां तेषां शक्तत्वे तु गौरवं व्यभिचारश्चेति भावः। लकारमविदुषामपि बोधान्न लत्वं शक्तावच्छेदकम्। न च तिङ्क्षु शक्तिभ्रमात्तत एव बोधः। पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमस्य दुरुपपादत्वात्। भ्रमत्वे मानाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। दोषान्तरमाह। **पचतीति।** तं देवदत्तम्। श्येति इत्यत्र। एवेनादेशव्यावृत्तिः। एकत्र = तिङन्ते। कृतेस्तिङर्थत्वेन तदविशेष्यात्वात्। इतरत्र = कृदन्ते। आश्रयस्य कृदर्थत्वेन तदविशेष्यत्वात्। **विशेषणमिति।** देवदत्त इत्यनुषज्यते। **भङ्गापत्तेश्चेति।** वैलक्षण्यानुपपत्तेरिति भावः। **एतेनेति।** लट एव बोधकत्वेऽर्थभेदे प्रमाणाभावेनेत्यर्थः। **कर्त्रधिकरणे इति।** तत्र हि आख्यातार्थो न कर्ता, तथा सति तस्य प्राधान्यापत्तेः। किन्तु फलावच्छिन्नव्यापारानुकूलव्यापारः कृत्यादिरूपः, स च व्यापारत्वेनैव वाच्यः। अत एव जानाति यतते रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वे न लक्षणा। व्यापारान्तराननुभवेनाश्रयत्वस्यैव तिङर्थत्वाङ्गीकारात्। तस्याप्यसत्वभूतस्यैव तिङोक्त्या व्यापारत्वात्। कालान्वयो धात्वर्थव्यापारे उक्तरूपे आख्यातार्थेऽपि वाऽनभिहित इत्यस्याबोधिते कर्त्रादावित्यर्थः। बोधश्च शक्त्याक्षेपाल्लक्षणया वा। एवञ्च सुकर आश्रयबोधस्तादृशं तमादायैव च सामानाधिकरण्योपपत्तिः। सङ्ख्यान्वयश्च तत्रैव। लः कर्मणीत्यादिकमपि तथार्थानुशासनमेव। यद्वा फलमेव धात्वर्थस्तदनुकूलो व्यापारो भावना सैव चाख्यातार्थः। फलमात्रमेव भावनेति तु **राणकः**[१]। सर्वथाऽप्याख्यातार्थभावनाविशेष्यक एव बोधो न प्रथमान्ताद्यर्थविशेष्यकः। प्रथमान्ताद्यर्थः कर्ता तु आख्यातार्थभावनायां प्रकारतयाऽन्वेतीत्युक्तम्। **जञभ्येति।** तत्र हि

---

१. राणकः इति तन्त्रवार्त्तिकव्याख्यायाः न्यायसुधाया नामान्तरम्। 'विधिर्वा संयोगान्तरात्' (३-४-१९) इति कर्त्रधिकरणे निरूपितम्।

यत्तु तैरुक्तं शानजंशे ''कर्त्तरि कृत्'' इति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति ; तदप्यापाततः, कृद्वाक्यशेषोऽयमनिर्दिष्टार्थेषु ण्वुलादिषूपतिष्ठते न तु शत्रादिषु स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। आकाङ्क्षितविधानं ज्याय इति न्यायात्। अन्यथा क्रियमाण इति कर्म्मणि शानचो दौर्लभ्यापत्तेश्च। किञ्च ''कर्त्तरि कृत्'' इति यत्कर्तृग्रहणं तदेव ''लः कर्मणि'' इत्यत्राप्यनुवृत्तं, तत्कथं कृतां तिङां च वैलक्षण्यम् ? अन्यलभ्यत्वादेरुभयत्र साम्यात्।

यत्तु नामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति हि शानजादौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तम्, तत्तु पचतिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधात्तिङ्क्ष्वपि तुल्यम्।

जञभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इतीत्यत्र भावनाया लवाच्यत्वेन प्राधान्ये तस्या ब्रूधात्वर्थे कर्तृत्वासम्भवः। प्रथमान्तपदान्तरानुल्लेखेन तदसामानाधिकरण्यात्। विधौ लक्षणानङ्गीकाराच्च। नाश्रयस्य प्राधान्येन लाभः। अतोऽवश्यं प्राधान्याय शानजर्थः कर्तेत्युक्तम्। अपिर्नैयायिकसमुच्चायकः। तैर्मीमांसकादिभिः। लत्वेन[१] भावनाया लकारार्थत्वेऽपि शानच्त्वादिना तस्य कर्ताऽर्थ इत्याशयेनाह। **शानजांश इति।** तदप्येत्यपिः प्रागुक्तसमुच्चायकः। शेषोऽयं कर्तरि कृदिति योगः। इदमुपस्थितहेतुगर्भविशेषणम्। तेन परिभाषात्वसूचनद्वारा स्वातन्त्र्येणार्था-देशकत्वमस्य निरस्तम्। अत एवाह। **अनिर्दीति।** निषेधे हेतुमाह। **स्थान्यर्थेति।** भावनारूपेणेत्यर्थः। **निराकाङ्क्षत्वादिति।** तेषामर्थांश इति निर्दिष्टार्थकत्वमिति चाद्यन्तयोः शेष इति इत्यस्य, **वक्ष्येति**। तृतीये तत्सूत्रे। अत्र हेतुमाह। **आकाङ्क्षीति।** हेत्वन्तरमाह। **अन्यथेति।** न्यायानङ्गीकारेण निराकाङ्क्षत्वेऽपि विधान इत्यर्थः। इति इत्यत्र। उभयसाधारणं दोषमाह। **किञ्चेति।** यत इति शेषः। अपि**र्भव्यगेये**(३-४-६८)ति सूत्रसमुच्चायकः। तथा च द्वयोर्योगयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वम्। तत्र दोषान्तरं सूचयन्नत्र हेतुमाह। **अन्यलभ्येति।** प्रत्ययान्यप्रकृतिलभ्यत्वस्य भावनायामुभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः। आदिना लक्षणादिलभ्यत्वस्य विवरणदर्शनस्य च सङ्ग्रहः।

नामार्थेति। यत्त्वित्यादिः। हि यतस्तयोस्स एव संसर्ग इति अतः शानजादौ कर्ता वाच्यः। अर्थात्तेनाऽन्यथाऽनन्वयापत्तिरित्यर्थः। **तुल्यमिति।** तिङकयोस्तदन्तयोश्चानामत्वेऽपि

---

१. लेन इति घ पा० ।

तस्मात्पररीत्या न कश्चिच्छत्रन्तात्तिङन्ते वैषम्यहेतुः। अस्मद्रीत्या तु ''भावप्रधानमाख्यातं, सत्वप्रधानानि नामानि'' इति निरुक्तकारोक्तेः प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकं तिङ्षु त्यज्यते, 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्'' (पा०सू० १-२-५६) इति सूत्राच्च। शतृशान-ञ्विधौ रूपविधौ च भाष्येऽपि स्फुटमेतत्। 'पाचको व्रजति' इतिवत् 'पचति व्रजति' इति प्रयोगोऽप्यत एव नोपपद्यते, पचतो रूपं पचन्ति रूपमित्यादौ रूपबाद्यन्ते द्विवचनादिकञ्च न भवति। तस्मात्तिङ्षु कृत्सु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमस्तीति वक्ष्यते।

अकरूपाद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तयोर्नामत्वस्य सत्वेनाभेदान्वयस्य तुल्यत्वमिति भावः। उपसंहरति। **तस्मादिति। परेति।** नैयायिकमीमांसकेत्यर्थः। शत्रान्तात् = शत्राद्यन्तात्। **वैषम्येति।** अर्थेत्यादिः। नन्वेवं त्वन्मतेऽर्थवैलक्षण्येऽपि कथं बोधवैषम्यमत आह। **अस्मदिति।** भावप्रधानमिति पाठः। भावकालकारकसङ्ख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य। तत्र भावः प्रधानम्। सत्ता द्रव्यं लिङ्गं सङ्ख्चेति नामार्थः। तत्र द्रव्यं प्रधानमिति तद्भाष्यम्। **प्रत्ययार्थेति।** आश्रयादीत्यर्थः। **औत्सर्गिकमिति।** प्रायशो वर्तमानं न तु सार्वत्रिकम्। संख्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः। हेतुगर्भमिदं विशेषणम्। तथा च तदनङ्गीकारेण तत्रापि त्याग इति भावः। नन्वेवमपि पाणिन्यसम्मतमिदमत आह। **प्रधानेति।** तत्प्राधान्यस्य सार्वत्रिकत्वे हि सूत्रकृत्तन्न खण्डयेद्यतस्तु तथाऽतस्तस्य व्यभिचरितत्वमेव तदभिमतमिति भावः। नन्वेवमपि भाष्याद्यसम्मतमिदमत आह। **शत्रिति।** तत्र हि **क्रियाप्रधानमाख्यात**मित्याद्युक्तमिति भावः। अपिना **कैयटादि**समुच्चयः। इष्टसिध्यनिष्टनिरासावपि स्वमते एवेत्यस्यावश्यकत्वमाह। **पाचक इत्यादिना। अत एवेति।** क्रियायाः प्राधान्यादेवेत्यर्थः। तद्वत्तत्कर्तृकव्रजनासम्भवादिति भावः। अस्य च स्थलत्रयेऽन्वयः। आश्रयस्य विशेष्यत्ववादिमते तु पदार्थैकदेशत्वाद्भेदसम्बन्धेनान्वयासम्भवेऽप्यभेदसम्बन्धेनान्वयसम्भवात्तद्वत्स्यात्। एवं नैयायिकमतेऽपि स्यात्। प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वेन द्वयोः क्रिययोरनुकूलकृत्योराधारतया तत्रान्वयादिति भावः। **उपपद्यत इति।** पचिक्रियाकर्तृकभवनरूपेऽर्थे इत्यर्थः। तन्मते तूक्तरीत्या स्यात्। तत्तु नेष्टं, पचति व्रजतीत्यादेरपि तत्वापत्तेरिति भावः। **रूपबाद्यन्त इति।** अपादानस्याधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी न भवतीति प्रधानभूतक्रियाया असत्वभूतत्वात् तन्मते त्वाश्रयस्य प्रधानस्य सत्वरूपत्वात्स्यात्तदिति भावः। यथा तु स्वमते एकवचनं तथाऽन्यत्र स्पष्टम्। स्वमतमुपसंहरति। **तस्मादिति। कृत्सु चेति।** परस्परापेक्षयेति शेषः। कर्तृद्वाराऽऽधारस्यास्तीत्यत्रान्वयः। मात्रपदेनार्थान्तरनिरासः। वक्ष्यत इति। प्रथमे तृतीये बौद्धे ?

यत्तु भट्टैरुक्तं-कर्त्तरि यदेकत्वं तत्रैकवचनं तिबिति लादिविधेः ''द्व्येकयोः'' इत्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानान्न कर्तुर्वाच्यता सूत्रादायातीति, तदप्यापाततः। द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादेशनिष्ठा, ततश्च तद्विधिना ''द्व्येकयोः'' इत्यस्य एकवाक्यता, न च तत्र कर्त्तरीत्यस्ति, यद् द्वित्वादिविशेषणतया कथञ्चिद्योज्येत। लविधितिबादिविध्यो-रप्येकवाक्यतास्तीति चेत् ? सत्यम्, वाक्यैकवाक्यता सा, न तु पदैकवाक्यता आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः। लविधौ कर्तृग्रहणम्। स च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव। अत एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानायाऽऽदेशा एव शरणीकर्तव्याः।

---

[१]लादीत्यादिना तिबादिविधिः, इत्यादेरित्यादिना बहुषु बहुवचनमिति। एवञ्च कर्तुर्विशेषणत्वान्न वाच्यत्वसम्भव इति भावः। अपिः प्राग्वत्। हेत्वर्थकहिशब्दघटितमापातत्वे हेतुमाह। **द्विवचनेत्यादि योज्येतेत्यन्तेन।** न हि यत इत्यादौ योज्यम्। **तद्विधिना** तिप्तस्झीत्यादिना। **इत्यस्य** इत्यादिसाकाङ्क्षत्वात्तस्य। **एकेति।** पदेत्यादिः। **न च** न हि। तत्र = आदेशविधायके। यतः। कर्तरीति पदं। **द्वित्वादीति।** तन्निष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारतयेत्यर्थः। कथञ्चिदित्यनेन गुणानां चेति न्यायविरोधः, संख्यायाः प्रकारत्वेनैव भानात्तथान्वयासम्भवश्च सूचितः। कश्चित्तदाश्रयमाह। **लविधीति।** लः कर्मणि, तिप्तसित्यादेरित्यर्थः। नन्वित्यादिः। अपिरुक्तयोस्तयोः समुच्चायकः। **सा** सा तु द्वितीया तयोरेकवाक्यता। तुरुक्तवैलक्षण्ये। न तु = न हि। हिना निषेधस्य तत्र हेतुत्वं सूचितम्। तत्सूचितं नञर्थे हेतुमाह। **आदेशेति।** लस्येत्यधिकृत्य तद्विधानादिति भावः। तुरुक्तवैलक्षण्ये। स च = लस्तु। **मुक्त एवेति।** द्व्येकयो(१-४-२२)रिति सूत्रोक्तक्रमेणैवमुक्तम्। तथा च तत्र द्व्येकयोरित्याद्युपस्थापकाभावात्तदभावात्कथं तस्य तद्विशेषणत्वम्। न चावान्तरवाक्यार्थे तत्रान्वितस्य तस्य तद्वाक्यैकवाक्यतायामावृत्त्या एकत्वादिविशेषणत्वमपीति वाच्यम्। आवृत्तौ मानाभावान्निराकाङ्क्षत्वाच्चेति भावः। वस्तुतत्वं वक्तुं नैयायिकादिमते प्रागुक्ते दोषान्तरं प्रतिपादयति। **अत एवेति।** लकाराणां द्विवचनादिसंज्ञारहितत्वादेवेत्यर्थः। **कर्तव्या इति।** तत्तच्छक्त्याश्रयत्वेनेत्यादिः। एवञ्चादेशानामेव तत्वेन लकाराणामतत्वेन तथान्वयासम्भवेन तथैवान्वयेन तथैकवाक्यत्वेऽपि तत्र तदभावेन कर्तरि लस्तद्गतैकत्वे तस्य तिबित्याद्यर्थाङ्गीकारेण तत्स्वीकारावश्यकत्वमित्युभयत्र तत्कल्पने गौरवं

---

१. इतः पूर्वं ''पञ्च इति इत्येवमेव क्रमेण न तु विपरीतक्रमेण तथैवेष्टत्वात्। व्याख्यानेऽस्यान्वयः'' इति मातृकासूपलभ्यते। परन्त्विदं वाक्यमननन्वितमिव भाति।

एवं णलादौ तिबादिद्वारकं लिडादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवम्। न च परम्परासम्बन्धेन णलेव बोधकः, वृत्तिशून्यत्वात्। अत एवापभ्रंशानां साधुस्मारकताभ्युपगमस्तवापीति दिक्।

तस्मात् ''पूर्वत्रासिद्धम्'' इत्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्यानं सर्वसंमतं तथा शास्त्रीयप्रक्रियायां सर्वत्र।

वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा। तत्र चाष्टौ पक्षाः-वर्णस्फोटः १, पदस्फोटः २,

---

स्फुटमेवेति तेषामेव तथा तत्वमुचितमिति भावः। तत्रैव दोषान्तरमाह। **एवमिति।** उक्तगौरववदित्यर्थः। **परम्परेति।** स्वाश्रयाधारवाच्यत्वेन स्वस्थानिवाच्यत्वेन वेत्यर्थः। **अत एवेति।** वृत्तिशून्यत्वादेवेत्यर्थः। मूलमते मतद्वयस्यापि सत्वेनापिः पक्षे सम्यगेव। सिद्धान्ते त्वपिरेवार्थे गम इत्यग्रे योज्यः। **दिगिति।** तदर्थस्तु - न च व्याकरणभेदेन स्थानिभेदेऽपि तेष्वेकस्यैव शक्तिस्वीकारान्नानन्तशक्त्यापत्तिः। विनिगमनाविरहात्। न च वेदाङ्गतया पाणिनिबोधितस्थानिनामेव तत्वं, अन्याध्येतृणां बोध्यानापत्तेः। तेषामशक्तौ लक्षणापि दुर्वचा। किञ्च भू ल इत्यतो बोधापत्तिवारणाय समभिव्याहारकारणत्वकल्पनापेक्षया लाघवात् समभिव्याहारविषयवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनोचिता। किञ्च स्मारकत्वे यन्मम शक्तावच्छेदकं तत्तव स्मारकतावच्छेदकम्। येन केनचिद्रूपेण तत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तथा च तद्धेतोरिति न्यायेन तेषां तत्वमेवोचितम्। पपाच इत्यादावनेकेषां तत्वापत्तिश्च। किञ्च प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तद्विषयकत्वेनादेशप्रसङ्ग एव कर्तरीत्यादेस्तद्विषयाद्धेतोरित्यर्थे न तिङा तत्, द्योतकत्वात्। अत एवार्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्येवोक्तम्। न तु व्यभिचरितत्वादित्यप्युक्तम्। वस्तुतः स्थानिनां वाचकत्वमादेशानां वेत्यादिविचारो निष्फल एव। कल्पितवाचकत्वस्योभयत्र सत्वात्। एवञ्च व्याकरणभेदेन स्थानिनां भेदेऽपि न क्षतिर्लिपीनां भेद इवेति बोध्यमिति। तदेतद् ध्वनयितुं वस्तुतत्वं वस्तुतस्त्वित्यादिना कथयितुं च लिप्यादिदृष्टान्तान्यदृष्टान्तसहितमुपसंहरति। **तस्मादिति। आहार्येति।** बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानं सः। बाधसत्वेऽपि तथाऽसत्तत्तद्धर्मप्रकारकधीरिति यावत्।

१.२.८. अष्टविधस्फोटनिरूपणम्

स्फौटैकेति। तन्मात्रनिष्टेत्यर्थः। **तत्र चेति।** स्फोटविषय इत्यर्थः। **तादृगिति।**

वाक्यस्फोटः ३, अखण्डपदस्फोटः ४, तादृग्वाक्यस्फोटः ५, इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति। तथा हि, किञ्चिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्तावच्छेदकानुपूर्वीभङ्गस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र च केनचित्कचित्प्रथमं शक्तिग्रहात्केन कस्य स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादृषभो वृषभो वृष इत्यादाविव कर् कार् कुर् चकर् इत्यादीनां प्रयोगसमवायिनां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नानां वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षः। कर्प्रभृतयो वाचका न वेति चेह विप्रतिपत्तिशरीरम्॥ १॥

अखण्डेत्यर्थः। जातेः सखण्डत्वाभावादाह। **त्रिविध इति।** ननु किं स्वरूपमेषां किमर्थं वाङ्गीकारोऽत आह। **तथा हीति।** वर्णं तु वाऽक्षर इति कोशात् किञ्चिदित्यत्र न दोषः। समासेन निर्वाह इति केचित्। आदिना देशादिपरिग्रहः। भङ्गो भेदः। नानार्थकहर्यादौ प्रातिपदिके एकमात्रार्थैकैकशब्दादौ च व्यभिचारादाह। **औत्सर्गिकेति। तत्र** च उत्सर्गतः प्रतिपदं तद्भङ्गे च सति। यद्वा तेषां मध्ये च। **केनचित्** पुरुषेण। **कचित्** तत्रैव प्रयोगान्तर्गतकर्शब्दादौ, **प्रथमं** वृद्धव्यवहारकाले आवापोद्वापाभ्यां। **केन** प्रयोगसमवायिकर्प्रभृतिना। **कस्य** तदन्तर्गतकर्प्रभृतेः। एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना। ननु चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः। शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्काराश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति चेत्तदेवं वर्णस्फोटवादिमतान्तरखण्डनायाह। **सर्वेषामेवेति।** अयं भावः। अर्थबोधानुकूला शक्तिर्वर्णसमूह एव पर्याप्ता। न प्रत्येकम्। तथा सति प्रत्येकमर्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वाद्यापत्तौ धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यपत्तेः। किञ्च प्रत्येकं शक्तिमत्वे प्रत्येकं वर्णादर्थबोधापत्तेः। किञ्च द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यापत्तेः। न च प्रत्येकं वर्णैरर्थस्मरणमात्रं जन्यते। चरमेण पुनः स्पष्टं जन्यते। प्रत्यक्षे इव स्मरणेऽपि वैजात्यस्वीकारे बाधकाभावादिति वाच्यम्। प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् गुरुत्वाच्च। न च तेन सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तेः कथं समूहवृत्तित्वम्। द्वित्वादिवदुपपत्तेरिति। **तत्तदिति।** अन्यथा रामोऽस्तीति वाच्ये राम् इत्यतो घटितोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्तितः तादृशानुपूर्व्या एव शक्तावच्छेदकत्वमुचितम्। अत एव च सरो रस इत्यादावविशेषो न। अन्यान्यप्रादुर्भावादिति वत्साधुरयं प्रयोगः। तथा च वर्णस्फोट इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययानां पृथक् वाचकत्वमित्यर्थ इति फलितम्। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तत्तद्रूपेण पृथगर्थोपस्थितिरिति यावत्। तदाह। **कर्प्रभृतय इति।** अत्र निषेधकोटिः परेषां विधिकोटिरस्माकम्। यद्यपि उक्तरीत्या तेषां तादृशानां वाचकत्वे सिद्धे

'रामं रामेण रामाय हरये हरौ हरीन्' इत्यादौ परिनिष्ठिते रूपे कियानंशो द्रव्यादिवाचकः कियांश्च कर्मत्वादेरित्यस्य विनिगन्तुमशक्यतया राममित्यादिपरिनिष्ठितं पदमेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः ॥ २ ॥ दधीदं, हरेव, विष्णोव, इत्यादावपि विनिगमनाविरहतौल्याद्वाक्यमेव विशिष्टार्थे शक्तमिति वाक्यस्फोटः ॥ ३ ॥ एकः पट इति वदेकं पदं वाक्यं वेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेव पदं वाक्यं वा अखण्डं

तत्समभिव्याहाररूपपदस्यापि तत्वं सिद्धमेव । अन्यथोक्तदोषापत्तिस्स्फुटैव । अत एव तादृशानुपूर्व्या एव शक्तावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । तथापि **सुप्तिङन्त**मिति परिभाषितपदस्य वाचकत्वं स्वीकर्तृणां मतमाह । **राममित्यादि ।** प्रथमादिना स्वार्थलिङ्गपरिग्रहः । द्वितीयादिना संख्यापरिग्रहः । व्याकरणभेदेनादेशभेदात्संहितावशात्प्रकृतिप्रत्ययभेदानवगमाच्च प्रत्येकं ताभ्यामर्थानुपस्थितेर्विशिष्टस्यैव शक्तिः । अन्यथा घटेनेत्यत्र घट् इति प्रकृतिरेनेति प्रत्ययो, घटे इति प्रकृतिर्नेति प्रत्ययो वेत्यादिप्रकारेण विनिगमकाभावादनन्तशक्तावच्छेदककल्पनापत्तेः । तत्तदजानतां बोधानापत्तेश्च । न च राम इत्यादौ अमभावेन प्रकृतिसत्वेन च तत्प्रतीत्याऽन्वयव्यतिरेकसत्वाद् राममित्यादौ प्रकृतेरेव द्रव्याद्यर्थोऽमः कर्मत्वादीति किमनेन पदस्फोटेनेति वाच्यम् । दधि मध्वित्यादावमभावेन कर्मत्वबोधानापत्तेः । किञ्च आद्यपक्षे हि प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तत्तद्रूपेण स्वस्वार्थोपस्थितिः, अत्र तु न तथा । किन्तु समुदितस्य, वस्त्रसादौ, समुदायस्यैव विधानेन प्रकृतिप्रत्ययसंमोहेन तद्विभागस्य सर्वथा ज्ञातुमशक्यत्वेन तथावश्यकत्वात् । एतेन वैयाकरणैर्विभागो राममित्यादौ सुज्ञेय इत्यपास्तम् । अवैयाकरणानां प्रत्येकं तदज्ञानेऽपि समुदायव्युत्पत्तिमात्रेण बोधाच्च । अतोऽयमावश्यक इति भावः । उक्तरीत्या सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि वाचकत्वमावश्यकमित्याह । **दधीदमिति ।** अत्र **अकः सवर्णे** (६-१-१०१) इत्याद्येकादेशे सति न तद्विभागः सुज्ञानः । तथा च प्रागुक्तरीत्या स्पष्टं प्रत्येकपदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदाये एव विशिष्टशक्त्यावश्यकत्वमिति भावः । इदानीमखण्डपक्षद्वयमाह । **एक इत्यादि ।** अबाधीत्यनेन तस्या भ्रमत्वनिरासः । **वर्णातीति ।** अवयवादवयविनोऽनतिरेकेण वर्णरूपसमूहातिरिक्तमित्यर्थः । वर्णशब्दे अर्श आद्यच् । एतेनाद्यभेदः[१] सूचितः । पदस्यापि तत्वाभावादाह । **वाक्यं वेति ।** अखण्डं प्रकृतिप्रत्ययादिशून्यम् । अनेन [२]द्वितीयतृतीयभेदः सूचितः । अस्य नित्यत्वे सदाऽभिव्यक्त्यादिवा-

---

१. आद्यपक्षतो भेदः इति घ पा० ।

२. द्वितीयतृतीयपक्षतो इति घ पा० ।

वर्णव्यङ्ग्यम्। एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेत् ? पटेपि तथात्वापत्तेः॥ कः पदार्थोसाविति चेत् ? भावः। भावविशेषेषु क्वान्तर्भवतीति चेत् ? त्वत्परिभाषितेषु द्रव्यादिषु मान्तर्भूत्। नह्येतावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्यातुं शक्यते। अनियतपदार्थवादे गौरवमिति चेत् ? व्यक्तीयत्ता तवापि नास्ति। उपाधीयत्ता तु सर्वैः सुवचा। भावत्वाभावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा विभजनात्। भावलविभाजकोपाधयस्तु घटविभाजकोपाधिवदेवाऽनावश्यकाः। अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णा अप्यनावश्यकाः। नन्वनुभवसिद्धास्ते इति चेत् ? व्यञ्जकध्वनिविशेषोपहितस्फोट एव ककाराद्यात्मना

रणायाह। **वर्णव्यङ्ग्यमिति।** [1](अत एव न वर्णवैयर्थ्यमिति भावः।) न चानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णानामेव पदादिव्यञ्जकत्वमवश्यं वाच्यम्। अन्यथा सरो रस इत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः। एवञ्चानुपूर्वीविशेषविशिष्टानां तेषामेव वाक्यत्वोपपत्तावतिरिक्ततत्कल्पनाऽसङ्गता। प्रतीतेरौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति वाच्यम्। सन्निवेशविशेषविशिष्टतन्त्वादीनामेव पटत्वाद्युपपत्तावतिरिक्ततत्कल्पनाभावापत्तेः। यत्तु विशिष्टशक्तिग्रहे पदशक्तिग्रहः कारणम्। प्रत्येकपदशक्तिग्रहाभावे वाक्यार्थबोधस्याजायमानत्वात्। तत्सत्वे चापूर्ववाक्यश्रवणेऽपि तस्य जायमानत्वादिति। तन्न। वाक्यशक्त्याग्रहे तदभावादेवाद्ये तदभावोपपत्तेः। प्रत्येकपदशक्तिग्रहभावेऽपि विशिष्टे विशिष्टशक्तिग्रहेण जायमानबोधस्य त्वन्मतेऽभावापत्तेश्च। एवञ्च तत्सत्वे स जायत एवेति सिद्धमिष्टम्। अत एव समुदायव्युत्पत्त्या समुदायार्थबोधेऽपि व्याकरणव्युत्पत्तिं विना पदविभागसामर्थ्याभावोऽनुभवसिद्धः सङ्गच्छत इति यत्किञ्चिदेतत्।

परः शङ्कते। **एकत्वेति।** एवमग्रेऽपि। **औपाधिकीति।** जात्यादिनिबन्धनेत्यर्थः। चेन्नेति पाठः। चेदित्येव पाठेऽग्रेऽऽपत्तिरिति पाठः। **थोंऽसौ** पदरूपो वाक्यरूपो वा स्फोटः। **विशेषेषु** द्रव्यादिषु। निर्धारणसप्तमी। तावता तत्रानन्तर्भावमात्रेण। सिद्धं स्फोटरूपं वाक्यम्। मेयसिद्धेर्मानाधीनत्वात्। ननु तत्र घटत्वादेरनुगतस्य सत्वेन तत् सुवचत्वं, तत्प्रकृते कथमतः सुवचत्वे हेतुमाह। **भावेति।** आदिना निरवयवत्वसावयवत्वपरिग्रहः। एतेनात्र पक्षे कथं विभाग इति शङ्का निरस्ता। नन्वेवमप्यग्रे उपाधीयत्ताऽपि दुर्वचेत्यत आह। **भावेति।** द्रव्यत्वादय इत्यर्थः। **पटविभाजकोपेति।** नीलपटत्वादिस्तत्तत्पटत्वं वेत्यर्थः। एवञ्चाखण्डपदवाक्यस्फोटौ सिद्धाविति भावः। अत्रैव पक्षान्तरमाह। **अस्मिंश्चेति। वर्णा अप्येति।** व्यञ्जकरूपा इत्यादिः। अपिः प्रागुक्तोपाधिसमुच्चायकः। **अनुभवेति।** तत्तद्रूपेण प्रतीतेरिति भावः। **व्यञ्जकध्वनीति ।**

---

१. ( ) एतच्छिह्नान्तर्गतः ख घ मातृकायामुपलब्ध अधिकः पाठः।

व्यवह्रियते इत्यभ्युपगमात्। भाट्टमते तारो मन्दो गकार इतिवत् अद्वैतसिद्धान्ते विषयसंबन्धजन्यवृत्तिवैचित्र्येण व्यङ्ग्ये स्वरूपसुखे वैचित्र्यवच्च। अत एव

मध्यमपदलोपिसमासपूर्वकषष्ठीतत्पुरुषपूर्वकतृतीयातत्पुरुषः। व्यञ्जकगतविशेषोपहितो ध्वनिगत-विशेषोपहितश्चेत्यर्थः। ततश्च तद्धर्मास्तत्र आरोप्यन्त। अयं भावः। तत्तद्वर्णव्यञ्जकत्वा-दिनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठतत्तद्वर्णजनकताद्यवच्छेदवैजात्यमादायैवोदात्तादिव्यवहारवत् कत्वादिव्यवहारोऽपि। एवञ्च व्यञ्जकनिष्ठवैजात्यमेव परम्परासम्बन्धेन स्फोटवृत्तिकत्वादिबोध्यम्, तादृशसम्बन्धः एव च तत्र कत्वादिग्रहे प्रकारतावच्छेदकतया भासते। स एव वास्यवृत्तिनियामक इति नातिप्रसङ्गः। तस्य चाभिव्यञ्जका नानाजातीया वायुसंयोगाः। तत्र तत्तद्वायुसंयोगेनाभिव्य-क्तस्फोटानामभिव्यक्तेः क्षणिकत्वेऽपि जन्यत्वपक्ष इव पूर्वपूर्वसंस्कारसहकृतश्रोत्रेण वर्णसमुदा-यग्रहणवदेव ग्रहणं बोध्यम्। बोधकारणतावच्छेदकं च घत्वेनाभिव्यक्तस्फोटाव्यवहितोत्तर-टत्वेनाभिव्यक्तस्फोटत्वमेव। परेषामिवास्माकमपि तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमपि चरमवैजात्यविशिष्टता-दृशस्फोटश्रवणे एवेत्येकवर्णविकलश्रवणे न बोधापत्तिः। यद्वा वर्णस्थलेऽपि दोषेण वर्णाग्रहणेऽनुभवसिद्धगृह्यमाणताकतत्तद्ध्वनिनिष्ठवैजात्यमेव परम्परया तद्वृत्तिकत्वादि, स च नित्यः, उत्पत्त्यादिप्रतीतिस्तु व्यञ्जकनिष्ठस्य ध्वनिनिष्ठस्य वोत्पत्त्यादेः परम्परया वर्णवृत्तित्वात्तामादाय। अत एव न भ्रमत्वं, साक्षात्सम्बन्धांशे तु लाघवाद्भ्रमत्वं सोऽयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे परस्य भ्रमत्ववत्। न चैवं ककारटकारयोरैक्यापत्तिर्भिन्नप्रतीत्यभावापत्तिश्चेति वाच्यम्। व्यञ्जकविशिष्टयोर्भेदेन दोषाभावात्। विशेष्यांशमादायाभेदस्त्विष्ट एव। तत्प्रतीतिस्तु नापाद्या, उपाध्यनालिङ्गितवर्णप्रतीत्यभावात्। तद्वक्ष्यति। **अत एव वाचस्पतीति। तार इति।** वायुनिष्ठतारत्वमन्दत्वादेर्यथा वर्णेष्वारोप इति भावः। [१]**भामत्यां** देवताधिकरणे स्पष्टतरमिदम्। **अद्वैतेति।** विषयबाह्येन्द्रियाणां मिथो यः सम्बन्धस्संयोगादिस्तज्जन्यं यत् वृत्तिवैचित्र्यं तेनेत्याद्यर्थः। अन्तःकरणस्य मूलावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाता, मध्यावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणं, अग्रावच्छिन्नं चैतन्यं वृत्तिः। विषयसुखनिरासाय स्वरूपपदं। ब्रह्मस्वरूपसुख इति तदर्थः। अत एव तन्नित्यमेकं विषयसुखं स्रगादिविषयसम्पर्केण सत्वावच्छिन्नान्तःकरणे चेतनप्रतिबिम्बः। अत एव तस्य ज्ञानत्वमनित्यत्वं च। सैव वृत्तिरिति भावः। अत एव = अतिरिक्तवर्णाभावादेव। वस्तुतः

---

१. 'किमात्मकं पुनःशब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते' इति शङ्करभाष्याव्याख्यावसरे भामत्यां निरूपितम्। (भाम. पृ.सं. ३२३) कृ.अका.

वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वबिन्दौ ''वस्तुतः ककारादतिरिच्यमानमूर्त्तेर्गकारस्याभावात्'' इति स्फोटवादिमतमुपन्यास्थत्। यथा वा अखण्डेष्वपि ऋकारादिषु वर्णेषु वर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासः, तथाऽत्र पक्षे वर्णावभासोऽपि भविष्यति। उक्तं च बोपदेवेन —

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्।
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्॥ इति॥ (कविकल्पद्रुमे)

परमार्थतः। स्यादेतदनवयवमेव वाक्यं वाचकमित्युक्त्वा, वर्णा एवानुभूयन्ते न तदतिरिक्तं पदादीत्याशङ्क्य, पदं वाक्यमिति चानुसंहारबुद्धावभिन्नस्य वस्तुन उपारोहात्तदतिरिक्तमिति समाधाय, नेयमभिन्नबुद्धिर्नानावर्णगोचरा एकत्वनानात्वयोरेकत्रासमवायात् इति तदुपपाद्य, न चावर्णात्मनोऽतत्समवायिनो वा वाक्यस्य कुतस्तदुपरागवती प्रख्येति वाच्यम् तदतिरिच्यमानमूर्तीनां परमार्थसतां वर्णानामभावादित्यादि तत्र तैरुक्तम्। एको घट इत्यादिनोक्तेऽखण्डपक्षे एव व्यञ्जकीभूतवर्णाभावे अस्मिंश्चेत्याद्युक्तपक्षीयदृष्टान्तापेक्षया दृष्टान्तान्तरकथनेन पक्षान्तरमाह। **यथा वेति।** अयं चाखण्डपदस्फोटपक्षे दृष्टान्तो, न तादृशवाक्यस्फोटपक्षे। तत्र हि एकाक्षरपदेष्वनुभूतकत्वादेस्तत्रारोपः, वाक्यं तु नैतादृशमनुभूतम्। सजातीये एवारोपो न विजातीय इति तस्यैव वाक्येऽप्यारोप इति दूर्वचमिति कश्चित्। वस्तुतस्तु अर्थाध्याहारादिस्थले एकपदात्मकवाक्यस्यापि सत्वेन तस्य चैकाक्षरत्वस्यापि सत्वेन वाक्यस्फोटेऽपि तद्वदारोपसम्भवेन वर्णावभाससम्भवः। अत एव सामान्योक्तिरिति बोध्यम्। तथाऽत्र पक्षे = अखण्डपक्षद्वये व्यञ्जकवर्णानङ्गीकारपक्षे। **उक्तं चेति।** अन्यत्रान्यधर्मावभासांशेऽव्यवहितपक्षद्वयोक्ते वस्तुतो व्यञ्जकवर्णाभावे च सम्मतिरियमिति कश्चित्। वस्तुतो यद्यप्ययं श्लोको जातिस्फोटप्रतिपादको शक्तत्व इत्यादेरुक्तत्वात्। तथा हि। सन्त्येव वर्णा अनुभूयमानत्वात्। अन्यथा योऽयं गः सोऽयं ह इत्यापत्तेः। स्फोटस्यैक्यात् गोऽयं न ह इत्यनापत्तेश्च। किन्तु न वाचका गौरवात्। **आकृत्यधिकरणन्यायेन** जातेरेव वाच्यत्ववत् वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। 'इदं हरिपदं' इदं हरिपदमियं प्रकृतिरियं प्रकृतिरित्याद्यनुगतप्रतीत्या हर्याद्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वादिना हेतुत्वात्तदवच्छेदककोटिप्रविष्टतया जातिविशेषस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीतिकारणत्वयोर्निर्वाहस्तु न, घटघटत्वयोरपि संयोगविशिष्टमृदा आकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः[१]। तस्या अपि कालभेदेन पुरुषभेदेनानन्तत्वाच्च। तस्याः शक्तावच्छेदकत्वे गौरवाच्च। अत एव पद्ये

---

१. अन्यथासिद्धेः इति घ पा०।

भर्तृहरिरप्याह –

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥ इति । (वा.प. १.७३)

तस्मादखण्डं पदं वाक्यं वेति ॥ ५ ॥ पञ्चापि व्यक्तिस्फोटावान्तरभेदाः ।

जातिस्फोटवादिनस्तु घोत्तरटत्वादिकं शक्तावच्छेदकतया आद्यपक्षत्रयेऽपि यथायथं

लाघवमित्युक्तम् । तस्माज्जातिरेव वाचिका तादात्म्येनाऽवच्छेदिका च । निरवच्छिन्नैव वा शक्तता । जातेरेकत्वेनानुगमकाकाङ्क्षाया अभावात् । सा च व्यक्तिवत् ज्ञातैव वाचिका । नन्वेवं सरो रस इत्यादौ जात्योः सत्वाविशेषादर्थबोधभेदो न स्यादत आह । **औपाधिको वेति ।** वा त्वर्थे । उपाधिरानुपूर्वीविशेषस्तद्विशिष्टवर्णा एव च जातिविशेषस्याभिव्यञ्जकाः आकारविशेष इव घटत्वादेरिति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्गः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह । **वर्णानामिति ।** प्रतिपादितमिदमनुपदमेव । तथाप्यत्र पक्षेऽपि सुयोज इति सर्वत्र सम्मतिरियम् । तथा हि । शक्यत्व इत्यादेस्तदवच्छेदकत्व इत्यर्थः इति तत्सम्भवः । अत एव भर्तृहरिरपीप्यपिसङ्गतिः । अखण्डपदवाक्यस्फोटयोः पक्षत्रयोक्तयोः सत्वे सम्मतिमाह । **भर्त्रिति ।** पदे = पचतीत्यादौ । न वर्णा विद्यन्ते नातो वर्णसमूहः पदं । तत्र दृष्टान्तव्याजेनाह । **वर्णेष्विति ।** अकारादिवर्णेषु प्रतीयमाना अप्यवयवा यथा वस्तुतो न तथेत्यर्थः । न चेत्यत्रेवेति पाठस्तु सुगम एव । एवं वाक्येऽप्याह । **वाक्यादिति ।** पदानामपि वाक्यादत्यन्तं प्रविवेको भेदो नास्तीत्यर्थः । अखण्डत्वरूपधर्मैक्यात् पदवाक्ययोरत्यन्तभेदो नास्तीति यावत् । उपसंहरति । **तस्मादिति ।** वाक्यं वेत्यस्य वाचकं सिद्धमिति शेषः ।

१.२.९ जातिस्फोटनिरूपणम्

नन्वेवं विजातीयवायुसंयोगेष्वेव कत्वादिकमस्तु । तेषां च विजातीयानामेवास्तु श्रवणं वाचकता च । यद्वा विजातीयध्वनिनिष्ठमेव कत्वादिकं, तेषामेव श्रवणं वाचकता चास्तु । मास्त्वतिरिक्तः स्फोट इत्यत आह । **जातीति ।** अयं भावः । बहूनां वायुसंयोगानां ध्वनीनां वा न वाचकत्वम् । गौरवात् । एको गकार एकं पदमित्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तस्यातिरिक्तस्यावश्यकत्वाच्च । श्रुणोमीत्याद्यनुरोधेनातिरिक्तस्य श्रोत्रग्राह्यस्यावश्यकत्वाच्च । प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । न चैवमपि वायुसंयोगादिना सर्वोपपत्त्या वर्णैक्यपक्षाङ्गीकारात्तस्यैव

वाच्यम्। अन्यथा सरो रस इत्यादावर्थविशेषप्रतीत्यनापत्तेः। तच्च उपाधिरूपम्। उपाधिश्च परम्परासंबद्धा जातिरेव। सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका। तथा च शक्यांश इव शक्तांशेऽपि न्यायसाम्येनाकृत्यधिकरणरीत्या ब्रह्मतत्त्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च। अविद्याविद्यकधर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु सैव वाचिकाऽस्त्वित्याहुः॥ ८॥

तत्वमस्त्विति वाच्यम्। घटाकाशमठाकाशादिवदुपाध्यालिङ्गिताया एव तत्प्रतीतेरभावेनौपाधिको भेद इत्यस्य दुर्वचत्वेन वर्णानन्त्यस्यावश्यकत्वात्। सोऽयमित्यादिप्रत्यभिज्ञा तु साजात्यनिबन्धना। न चैवं पदादीनां शक्तिग्रहे आनन्त्यव्यभिचारौ। आनुपूर्व्या तु न निर्वाहः। उक्तोत्तरत्वादिति वाच्यम्। शक्यतावच्छेदकजातिवच्छक्ततावच्छेदकजातेरप्यङ्गीकारेणादोषात्। स च प्रागुक्त एव। न च क्रमिकवर्णसमुदायस्य यौगपद्यासम्भवेन तत्र जातिर्दुरुपपादा। प्रागुक्तरीत्यैकबुद्धिविषयीकृते तत्सम्भवात्। तस्माद्बहुनां वर्णानां वाचकत्वे वर्णसमुदायरूपपदतत्समूहरूपवाक्ययोस्तदतिरिक्तयोर्वा तत्वे गौरवात् तद्गतजातिरेव तथा। तत्र वर्णगता जाती रामायेत्यादौ रोत्तरात्वमोत्तरात्वादिरूपा शक्ततावच्छेदकतया पराभिमता, तथा घटेनेत्यादिपदगता घोत्तरटत्वतदुत्तरनत्वादिरूपा तदवच्छेदकतया तदभिमता, एवं वाक्यवृत्तिरपीति अन्त्ययोरतिरिक्ताखण्डत्वेनैवेष्टसिद्धौ तन्निष्ठप्रागुक्तरूपजातिसत्वेऽपि तस्याः स्फोटत्वे मानफलयोरभावादाह। **आद्ये पक्षत्रयेऽपीति।** अपिर्मिथः समुच्चायकः। अत एव यथायथमित्युक्तम्। अन्यथा = तस्य तत्वानङ्गीकारे। तच्च = घोत्तरटत्वादिकं च। नन्वेवमुपाधिस्फोटसिद्धावपि न जातिस्फोटसिद्धिः। किञ्च तस्य तत्वमपि दुर्वचमत आह। **उपाधिश्चेति। परम्परेति।** स्वाश्रयघटितत्वेनेत्यर्थः। समवायादेरसम्भवात्। अन्यथा तस्य वर्णवृत्तित्वेऽपि समुदायावृत्तित्वादवाचकत्वेन स्फोटत्वासिद्धिरिति भावः। ननु जातेः किं स्वरूपं यद्रूपोऽयमुपाधिरुक्तोऽत आह। **सा चेति।** जातिश्चेत्यर्थः। प्रकृतमाह। **तथा चेति।** तस्य तत्वावश्यकत्वे चेत्यर्थः। शक्यशक्तोभयसमुदायापेक्षयांशत्वं बोध्यम्। अस्य च न्यायसाम्येनेत्यत्रैवान्वयः। **न्यायेति।** लाघवावश्यकत्वादियुक्तीत्यर्थः। तत्तदुपहितमित्यनेन भेदाप्रतीतिर्निरस्ता। **आविद्यकेति।** अविद्यया कल्पितेत्यर्थः। तान्त्रिकव्यवहार्यत्वेनाभिमत इति यावत्। तुना एतत्पक्षयोः स्वानभिमतत्वं सूचितम्। केचित्तु जातेः शक्ततावच्छेदकत्वेनाशक्तत्वेऽपि प्रागुक्तरीत्यङ्गीकारेण तत्र स्फोटव्यवहारः, शक्यतावच्छेदके विषयतया शक्तेरिव आश्रयतया शक्ततावच्छेदकेऽपि सत्वादित्याहुः।

अष्टावप्येते पक्षाः सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्र तत्रोपनिबद्धाः। तथा हि, स्थानिवत्सूत्रे ''सर्वे सर्वपदादेशाः'' इतिभाष्यग्रन्थः। पद्यतेऽर्थोऽनेनेति अर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङन्तमेव। तथा च ''एरुः'' इत्यस्य तेस्तुरित्यर्थ इति टीकाग्रन्थश्च वर्णस्फोटेऽनुकूलः। तथा स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयैव ''तस्थस्थमिपाम्'' इत्यादिषु निर्वाहात्तदर्थं यथासंख्यसूत्रं नारब्धव्यमिति भाष्यमपि। पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रघट्टके ''येनोच्चारितेन'' इति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थतया वर्णितौ। वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति वदता तयोरखण्डताप्युक्ता। ''नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यम्'' इति तत्र तत्र भाष्ये सखण्डतोक्ता।

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु।
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्॥ इत्यमरः।

नन्वष्टपक्षीसत्वे एव मानाभावोऽत आह। **अष्टावेति। पदादेशा** इत्यस्य **दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत** इति शेषः। कैयटग्रन्थमाह। **पद्यत इति।** गम्यत इत्यर्थः। अर्थवत् शक्तम्। इह पद्ये न तु सर्वत्र। **एवेति।** तत्वेन तदपीत्येव स्वारस्यम्। टीकाग्रन्थश्च = कैयटग्रन्थश्च। भाष्यग्रन्थसमुच्चायकश्चः। केवलभाष्यात्तदलाभः इत्यस्योल्लेखः। अत एव द्वितीयं तत्र तदाह। **तथेति।** तदर्थं = तस्येत्यार्थः। **भाष्यमपीति।** वर्णस्फोटेऽनुकूलमित्यस्य लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गः। प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकतेति वर्णस्फोटपक्षतात्पर्यमिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम्। इहैव प्रघट्टके = पस्पशाह्निके एव शब्दविवेचनप्रकरणे। **वर्णिताविति।** वर्णस्फोटपक्षे येनेत्याद्येकवचनानुपपत्तेरिति भावः। **वर्णव्यतीति** प्रग्वत्। वदता कैयटेन। अपिस्तयोरेव समुच्चायकः। नन्वेवमपि सखण्डसत्वे किं मानमत आह। **नित्येष्विति।** अत्र नित्यत्वं व्याकरणानिष्पाद्यत्वमेव। न तु कण्ठताल्वाद्यभिघातेनोत्पाद्यत्वाभावः। अत **एवानपायोपजनविकारिभि**रिति भाष्ये तच्छेषः सङ्गच्छते। [१]**न वेति** सूत्रभाष्ये तथैवोपक्रमोपसंहाराभ्यां लाभाच्च। कूटपदार्थमाह। **मायेति।** प्रकृतेऽयोघनवाचीति तत्वं। तद्वत्तिष्ठन्ति ते कूठस्थास्तैः। रूपान्तरापत्तिर्विचालः तद्रहितैः। सर्वसाधारणं मानमाह। **पस्पशेत्यादि।** प्रघट्टकान्तरे किं

---

१. न वेति सूत्रभाष्ये एतन्नोपलभ्यते। किन्तु 'आद्यन्तौ' इति सूत्रभाष्ये उपलभ्यते। अत आद्यन्ताविति भाव्यमिति भाति।

पस्पशायामेव प्रघट्टकान्तरे ''किं पुनः'' इत्यादि भाष्यमुपादाय 'केचिद्वर्णस्फोटमपरे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुः' इति वदता कैयटेन ''अइउण्'' इत्यत्र व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलं चिन्तयता प्रत्याहारान्हिकान्ते ''अक्षरं न क्षरं विद्यात्'' इति भाष्यव्याख्यावसरे व्यवहारनित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां, नित्यत्वं तु जातिस्फोटस्येति प्रतिपादयता, अनुपदमेव ब्रह्मतत्त्वमेव हि शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति व्याचक्षाणेन सर्वे पक्षाः सूचिता एव। यदा तु अविद्यैव जातिरिति पक्षस्तदभिप्रायेण जातिस्फोटस्यापि व्यवहारनित्यतेति ''अक्षरं न क्षरं विद्यात्'' इत्यस्य कैयटीये पाठान्तरम्। ''आद्यन्तौ टकितौ'' इति सूत्रे च भाष्य एव वर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ। असत्यमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागं तदर्थं चाश्रित्य रेखागवयन्यायेन सत्यस्य पदस्फोटस्य

पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित् कार्य इति प्रघट्टके। केचित् मीमांसकाः। **वर्णस्फोटमिति।** ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमित्यर्थः। पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेति तदाशयः। अत्र मते एकं पटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह। **अपर इति।** वैयाकरणा इत्यर्थः। पदस्फोटं वर्णव्यतिरिक्तं। अस्याप्यसिद्धान्तत्वादाह। **वाक्येति।** एतत्पक्षो मुख्यः। पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानामपि कल्पितत्वात्तेषामर्थवत्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः। सप्तम्यन्तयोरिति वदतेत्यत्र कर्मद्वाराऽन्वयः। अग्रिमतृतीयान्तानां कैयटेनेत्यत्रान्वयः। तस्य च सूचिता एवेत्यत्रान्वयः। **व्यवहारनित्यतेति।** सर्वेषां शब्दानामाकाशादिवत् सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः। नित्यत्वं तु पारमार्थिकेत्यादिः। अत एव तुः। **अनुपदमेवेति।** [1]अक्षरमित्यादिव्याख्यासमीप एवेत्यर्थः। **त्यर्थ इति।** ब्रह्मराशिरिति पदस्येति शेषः। एवं कैयटे पाठाभावादाह। **यदा त्विति।** कैयटग्रन्थमाह। **जातीति।** नन्वेवमपि भगवता साक्षान्नोक्ता अत आह। [2]**आद्यन्ताविति।** अत एवैवः प्रयुक्तः। 'तेनायं विशेषेण शब्दान्तरसमुदायं प्रतिपाद्यत' इत्यनेन तत्रत्येन वर्णस्फोटः, समुदायत्वोक्तेः वाचकस्यैवानया प्रणाड्या व्युत्पादनमिति तद्भावः। 'एतयाऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशती'त्यनेन तत्रत्येन द्वितीयादिः। कल्पितस्यानेन साक्षात् बोधनं तेन च बोधकस्य सखण्डस्याखण्डस्य वा बोधनमिति तद्भावः। यत्तु कैयटेन नित्यशब्दनयेऽखण्डाः शब्दा वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवा इत्याद्युक्तम्, तदत्रत्यद्वितीयपक्षे न तु नित्यशब्दमते

---

१. अक्षरेऽपीत्यादि इति घ पा०।

२. म.भा. प्रथमभागः पृ.सं. ३९७।

व्युत्पादनमभिप्रेतमिति तत्रैव कैयटः। 'अर्थवदधातुः'' ''स्वं रूपं शब्दस्य'' ''तपरस्तत्कालस्य'' इत्यादिसूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्यकैयटादावित्यलं बहुना। जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं हरिणा –

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः॥ इति। (वा.प. ३-३३-३४)

जातेः स्फोटत्वमपि प्रघट्टकान्तरे स एवाह —

वर्णरूपावयवा न सन्त्येवेत्यभिप्रायेण। तत्र चावयवशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययादिरूपेत्यर्थः। तच्छून्यत्वेनैवाखण्डत्वं। शास्त्रमपि रेखागवयन्यायेनोपपन्नम्। न तु वर्णरूपा अवयवा अपि न सन्तीति तस्यार्थः। मानाभावादत एव वर्णवदिति दृष्टान्तः सङ्गच्छते। यथा वर्णा उपलभ्यमानावयवा एव न तु वस्तुगत्या विद्यमानावयवास्तथा ते उपलभ्यमानानर्थकावयवा एवेति तदर्थः। तदेव ध्वनयन्नाह। **असत्यमेवेति।** तत्रैव = **आद्यन्ता**वित्यत्रैव द्वितीयपक्षे। **इदमिति।** प्रागुक्तं सर्वं स्फोटरूपमित्यर्थः। यथा चैतत्तथाऽन्यत्र स्पष्टम्। विस्तरस्तु **स्फोटवादादौ**[1] ज्ञेयस्तदाह। **अलमिति।**

१.२.१० जातेर्ब्रह्मरूपत्वसाधनम्

ननु जातेर्ब्रह्मरूपत्वमुक्तमयुक्तम्। मानाभावादत आह। **जातेश्चेति।** सम्बन्धिभेदात् = उपाधिव्यक्तिभेदात्। भेदवती सती = गवादिष्वर्थेषु विद्यमाना सती च। सत्तैव = ब्रह्मसत्तैव। ब्रह्मैवेति यावत्। जातिपदव्यवहार्या भवतीत्यर्थः। तस्यां प्रवृत्तिनिमित्तभूतायां वाच्यायां वा व्यवस्थिता इत्यनेनैव सर्वतः सर्वबोधो वारितः। तदेव विशदयति। **तामिति।** चेन पदादिसमुच्चयः। सत्तेत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् भावप्रत्ययवाच्यापि सैवेत्याह। **सा नित्येति। महानात्मेति।** पदद्वयं विशिष्टं विधेयं। महानित्यनेन तद्वत् व्यापकत्वादनेकसमवेतत्वं, आत्मेत्यनेन ब्रह्मरूपत्वम्। वाच्या वाचिका तादात्म्येनाऽवच्छेदिका च सैवेत्यर्थः। शास्त्रीयप्रक्रिया प्राग्वदेव जातिव्यञ्जकबोधनार्था। नन्वेवमपि तस्याः स्फोटत्वमुक्तमयुक्तं मानाभावादत आह। **जातेरिति।** अपिर्ब्रह्मत्वसमुच्चायकः। **स**

---

१. नागेशभट्टविरचित अडयार् लैब्रेरी द्वारा प्रकाशितः।

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।
कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिता ॥ इति ॥ (वा.प. १-९३)

यद्यपीहाष्टौ पक्षा उक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रन्थकृताम् । तत्रापि जातिस्फोटे इत्यवधेयम्, पूर्वपूर्वोपमर्देनैवोत्तरोत्तरोपन्यासात् । तथा च प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया संपूर्णस्य वाक्यस्य विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादम् । स चावापोद्वापाभ्यामवयवानां शक्तिरिति न्यायोपष्टम्भेन त्यज्यत इति दर्शनान्तराणां

एव हरिरेव । ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्वात् प्रत्येकादर्थबोधापत्तिस्त्वस्त्येवेति प्रत्येकं वर्णा एव वाचकास्सन्त्विति किं तेनात आह । **अनेकेति ।** अनेकाभिः वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्येत्यर्थः । तत्समुदायेनाभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया बोधिकेत्यभिप्रेतेति यावत् । एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदा अर्थबोधापत्तिरित्यपास्तम् । अयं भावः । त्रिविधजातिस्फोटेषु वर्णजातिस्फोटपक्षे यद्यप्युक्तदोषस्तथापि उक्तविशेषणान्न । अनेकवर्णव्यक्त्यभिव्यङ्ग्यवर्णसमुदाये प्रकृतिप्रत्ययादिरूपे तस्याः पर्याप्तिसम्बन्धेन वृत्तित्वात् । तदेव द्विवर्णस्फोटस्वरूपमित्युक्तम् । पदवाक्यजातिस्फोटपक्षयोस्तु नैव दोषः । तत्र तस्याः पर्याप्तिसम्बन्धेन वृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । एवञ्च तत्पक्षे एवेदं विशेषणं सफलमिति । कैश्चित्तु व्यञ्जकवर्णव्यक्तय एव तत्वेन स्वीकृताः ता ध्वनय एव न तदतिरिक्ता इत्यभ्युपेयते । ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्युत्तरार्धार्थः । अत एव बुधैः वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इति **काव्यप्रकाश**कृदुक्तिः सङ्गच्छते । नन्वेवमष्टानामपि मुख्यत्वापत्तिरत आह । **यद्यपीहेति ।** सिद्धान्तग्रन्थेष्वित्यर्थः । तत्रापि = वाक्यस्फोटेष्वपि । **पूर्वेति ।** पूर्वपूर्वबोद्ध्रपेक्षयोत्तरोत्तरबोद्धुस्तत्तद्व्यापकबोध्यवृत्तिधर्माश्रयत्वादिति भावः । यद्वा आकाङ्क्षादिना संसर्गलाभ इति वर्णस्फोटपदस्फोटवादिनोर्मतम् । तदुपमर्दकत्वं वाक्यस्फोटस्य । **संसर्गस्य वाक्यशक्यत्व**मिति तन्मतात् । तदुपपत्तिश्चान्यत्र स्फुटा । यद्वा किञ्चिद्वर्णेत्यादिप्रागुक्तरीत्या पूर्वपूर्वोपमर्दो बोध्यः । तस्य मुख्यत्वमेव ध्वनयन्नाह । **तथा चेत्यादिना ।** तथा च = तस्य मुख्यत्वे च । अस्य निर्विवादत्वेऽन्वयः । **व्यवहारेति ।** वृद्धेत्यादिः । निर्विवादं उभयसाधारणत्वात् । स च = प्राथमिकशक्तिग्रहश्च । न्यायशरीरमाह । **अवापोद्वापेति ।** पदान्तरोच्चारणमवापः । पूर्वविद्यमानपदत्याग उद्वापः । **दर्शनान्तराणां** न्यायादीनाम् । **शादिस्थले**

पन्थाः। एकादेशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण कैश्चित्पररूपादिस्थले पूर्वलोपाद्यभ्युपगमेन च व्याकरणानां कलहे सति अवयवशक्तेर्दुरुपपादतया प्राथमिकशक्तिग्रह एव प्रमारूप इति तु सैद्धान्तिकः पन्थाः। उक्तं च हरिणा —

तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्ययः ॥ इति।

ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले।
देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः ॥ इति च। (वा.प. २-१४)

एवंस्थिते निपाता द्योतका विकरणा अनर्थका इत्यादिविचारोऽपि प्रक्रियादशायामेव। आह च –

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम्।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥ इति। (वा.प. २-१८०)

तादृशोऽखण्ड इत्यर्थः। एवञ्च 'नामार्थयोरभेद एव संसर्गः' 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्'

इत्यस्यावयवशक्तेर्दुरुपपादतयेत्यत्रान्वयः। तत्र हेतुमाह। **उक्तेति।** हेत्वन्तरमाह। **कैश्चिदिति। च व्याकरणानां कलहे सतीति।** व्याकरणानां कलहे सति चेत्यर्थः। कलहश्च भिन्नभिन्नप्रक्रियाबोधकत्वम्। सतिसप्तम्या तस्य निमित्तत्वं फलति। न चैतादृशे विषये स्थानिनामुपस्थापका एवादेशाः। तथा सति व्याकरणभेदेन स्थानिनामननुगमेऽपि न दोषः। स्मारितानुगमस्यादोषत्वात्। न ह्येकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरणे प्रतिसम्बन्धी अनुगन्तुं शक्यते। यदा यद्विषयसंस्कारोद्बोधस्तदा तस्यैव स्मरणसम्भवादिति वाच्यम्। अनधीतव्याकरणस्य बोधाभावापत्तेः। शक्तिभ्रमाद्बोधाङ्गीकारे तु वरं शक्तिकल्पनमेवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः। तुरुक्तवैलक्षण्ये। अत्रोभयत्र सम्मतिमाह। **उक्तं चेति।** तत्र = बोधविषये शक्तिग्रहविषये वा। **एकेषां** अन्येषां नैयायिकादीनां। **तत्रैतेषां** प्रकृतबुद्धिस्थानां वैयाकरणानाम्। एवं मार्गद्वयसम्मतिमुक्त्वा मुख्यसिद्धान्तमतसम्मतिमाह। **ब्राह्मेति** । यथा समस्तेऽवयवानर्थक्यमेवं देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादिवाक्येऽपीत्यर्थः। एवं स्थिते = मुख्यभूतस्य तस्यैवार्थवत्वे। एवमग्रेऽपि। आदिना प्रकृतिप्रत्ययधातूपसर्गवाचकत्वादीनां ग्रहणम्। अपिरसिद्धान्तसप्त-स्फोटविचारसमुच्चायकः। अत्र मानमाह। **आह चेति।** हरिरिति शेषः। आदिना द्वित्वादिपरिग्रहः। शास्त्रे इत्यन्त एकोऽन्वयः। तु किन्तु। आदिना अन्यव्युत्पत्तिग्रहणम्। अपिः

इत्यादिव्युत्पत्तयोऽपि प्रक्रियाश्रया एव। उक्तं च –

किंगर्भजन्ये किंगर्भं कीदृग्भातीति नो मते।
विचारः फलितः सर्वः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः॥ इति।

आरोपितस्यापि पारमार्थिके उपायता न विरुद्धा। लिपिस्थूलारुन्धतीशाखा-चन्द्रादीनां लौकिकदृष्टान्तानामर्थवादवाक्यपञ्चकोशावतरणादीनां तन्त्रान्तरसिद्धानां पूर्वत्रासिद्धादीनां चैतच्छास्त्रसिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात्। तदेवं पक्षभेदेन अविद्यैव ब्रह्मैव वा स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोट इति स्थितम्। आह च –

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते। इति। (वा.प. २-२३३)
समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम्। इति च। (वा.प. २-२३७)

पूर्वसमुच्चये। **उक्तं चेति।** हरिणेति शेषः। किङ्गर्भो मयूरस्तज्जन्येऽण्डे किंगर्भं मयूरस्वरूपं नीलपीतादि कीदृग्भातीति वदस्मन्मते सर्वोऽपि विचारः प्रकृतिप्रत्ययाद्याश्रयः फलित इत्यर्थः। यथा मयूराण्डे विविक्ता एव नीलादयः प्राकट्यदशायां भेदेन भासन्ते तथाऽयं वाक्यार्थोऽखण्ड एव कल्पितविभागात् सखण्ड इव प्रतीयत इति भावः। नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः। वाचकस्याखण्डत्वात् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययादिना पदादिव्युत्पादनमात्रार्थत्वात्। किञ्चासत्यस्य कथं सत्योपायत्वमत आह। **आरोपितेति।** कल्पितस्यापीत्यर्थः। पारमार्थिके तज्ज्ञाने। लिपेर्बोधकत्वमारोपितम्। **अर्थवादेति।** स आत्मनो वपामित्यादीत्यर्थः। **पञ्चकोशेति।** आनन्दवल्ल्यामन्नप्राणमनोविज्ञानानन्दमयात्मकपञ्चकोशव्युत्पादनं वास्तवसर्वाधारब्रह्मबोधन-फलकमित्यर्थः। भृगुवल्लीस्थस्तु न ग्राह्यः। तत्र पञ्चमस्य ब्रह्मत्वेनाकोशत्वस्य प्रागुक्तत्वात्। **तन्त्रान्तरेति।** पूर्वोत्तरमीमांसेत्यर्थः। यथासंख्यमन्वयः। प्रकृतमुपसंहरति । **तदेवमिति। पक्षभेदेनेति।** अविद्यापरमार्थभेदेनेत्यर्थः। वर्णपदवाक्यभेदेनेत्यर्थो वा। अविद्यादशायामपि वर्णानां वाचकत्वमभ्युपेत्य स्फोटखण्डनमयुक्तमुक्तयुक्तेस्तदाह। **स्फुटेति।** उभयत्र सम्मतिमाह। **आह चेति।** क्रमेणोभयं हरिरिति शेषः। **रविद्यैवोपेति।** प्रकृतिप्रत्ययपदपदार्थादिरूपैवेत्यर्थः। तथा च शास्त्रमप्यसत्यव्युत्पादकमेवेति भावः। 'समारम्भाच्च भावानामादिमद्ब्रह्म शाश्वत'मिति पाठः। तत्र तथैव सत्वात्। [१]'घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नाऽवसीयत' इत्यस्य पूर्वार्धे लोको विश्वप्रपञ्चः।

---

१. वा.प. द्वितीयकाण्डे श्लो.सं. २३७, पृ.सं. ३१६।

तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वासिष्ठरामायणोक्ता-भाणकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि

समारम्भ उत्पत्तिः। अनादिमिथ्याभूतशास्त्राभ्यासानुसारेणैव शब्दशास्त्रज्ञलोकेन केनचिदर्थप्रत्यायकतया गृह्यते। यथा घटादिकं परिच्छिन्नं दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रपञ्चः परिच्छिन्नत्वेन गृह्यते। भावानां पदार्थानामुत्पादं दृष्ट्वा च शाश्वतमनाद्यपि ब्रह्मादिमदुत्पादवदिति मन्यते च लोकेन तद्वदित्यर्थः। यतः परमार्थतो ब्रह्मैव स्फोटोऽत आह। **तदेवमिति।** तस्माद्धेतोरुक्तप्रकारेणेत्यर्थः। शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन्नित्यत्रान्वयः। **वराटिकेति।** षष्टे निर्वाणप्रकरणे सप्तत्रिंशत्तमे सर्गे शिखिध्वजनृपोपाख्याने रामं प्रति वसिष्ठवाक्यम्।

अत्यन्तकृपणः कश्चित् किराटो धनधान्यवान्।
आस्ते विन्ध्याटवीकच्छे कुटुम्बी ब्राह्मणादिवत्।

तस्य काचिन्निपतिता गच्छतो विन्ध्यजङ्गले।
एका वराटिका राम[1] तृणजालसमावृते।

कार्पण्यात्सुप्रयत्नेन सर्वं तृणाम्बुसादिकम्।
कपर्दार्थं स्वमभिमतो दुधाव स दिनत्रयम्।

ततो दिनत्रयस्यान्ते तेन तस्मात्कुजाङ्गलात्।
पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिमो लब्धश्चिन्तामणिर्महान्।

यथा तत्र किराटेन कपर्दान्वेषणेन तत्।
रत्नं लब्धं जगन्मौल्यं निरन्तरमखेदिना।
तथा श्रुतोपदेशेन स्वात्मज्ञानमवाप्यते। इति।

न्यायेनेत्यस्य व्युत्पाद्यतामित्यत्रान्वयः। **प्रवृत्तः सन्निति।** अधिकारीति शेषः। हरिविशेषणं चेदम्। अनुद्देश्यत्वादेवाह। **प्रसङ्गादिति। विवर्तेति।** ब्रह्मणो जगत् विवर्तः विषम-सत्ताकोऽतात्विको वाऽन्यथाभावः सः इत्यादीत्यर्थः। आदिना परिणामादिपरिग्रहः। तस्यापि तदर्थमेव प्रवृत्तत्वेनानुद्देश्यत्वात्। सङ्गतिमाह। **प्रसङ्गादिति।** तन्त्रान्तरे उत्तरमीमांसायाम्।

---

१. राजन् इति घ पा०।

व्युत्पद्यतामित्यभिप्रायेण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्त्तवादादिकमपि प्रसङ्गाद् व्युदपादयत्, तत्तु तन्त्रान्तरे स्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते। इति स्फोटस्वरूपव्युत्पादनम्॥

स्यादेतत्, चं लिख चकारस्त्रुटित इत्यादिव्यवहाराल्लिपावेव शब्दभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानजुषां बालानां पुस्तकमुपयुज्यते यथा, तथैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः। एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागे पारमार्थिकत्वाभिमानवतामपि उपयुज्यते एव शास्त्रं तत्किमर्थं कल्पनाव्युत्पादनक्लेशः। अत एव हि भाष्यकारोऽपि शब्दो नित्योऽनित्यो

नातीवोपेति। स्फोटानुपायत्वात्। अनेन तच्चिन्तनशीलस्योपयोगोऽस्त्येवेति सूचितम्। **अत्रेदं बोध्यम्।** वर्णस्फोटस्वरूपं प्रागुक्तम्। सखण्डपदस्फोट इत्यस्य। प्रकृतिप्रत्ययविभाग-तदर्थज्ञानपूर्वकं पदं बोधकमित्यर्थः। एवं हरेऽवेत्यादौ प्रत्येकपदज्ञानपूर्वकं बोध इति सखण्डवाक्यस्फोटः। इदं च स्फोटत्रयं न वादिभेदेन व्यवस्थितं, किन्तु बोधृभेदेन, कस्यचित्प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्येकं तत्तदर्थशक्तिग्रहाद्बोधेन कस्यचित्पारिभाषिकपुष्पवन्तादिपदे तद्ग्रहाद्बोधेन कस्यचित्समुदाये तद्ग्रहाद्बोधेन त्रयाणामप्यावश्यकत्वात्। अधिकमन्यतो बोध्यम्। प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनारेखागवयन्यायाभ्यां तद्बोधितमखण्डं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागानाश्रयः पदादिबोधकमित्यखण्डपदवाक्यस्फोटौ जातिस्फोटस्वरूपमप्युक्तमिति। केचित्तु एकाक्षरनिघण्टु-बोधितार्थवाचको वर्ण एव न तु तदवयवा इति वर्णस्फोट इत्यस्यार्थः। अन्यत्प्राग्वदित्याहुः। **इति स्फोटस्वरूपव्याख्यानम्।**

१.२.११ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकल्पनावश्यकता

शब्दत्वभ्रमेति। अन्यथा शब्दविषयकोक्तव्यवहारस्य लिपौ करणासङ्गतेरिति भावः। तत्रैव = लिपावेव। बालानां = अज्ञानाम्। **भेदग्रहेति।** लिपेः शब्दो वाचको भिन्न इत्येवं ग्रहेत्यर्थः। पुस्तकमुपयुज्यत इत्यस्यानुषङ्गः। तत्स्मारकत्वादिति भावः। वस्तुस्थितिरित्यग्रेऽस्तीति शेषः। **एवमिति।** तद्वदित्यर्थः। एवञ्चेत्यादिः। एवञ्चेत्येव पाठस्तु सुगम एव। इहापि = शब्दज्ञानविषयेऽपि। **वतामपीति।** अपिना तत्रापारमार्थिकत्वाभिमानवतां समुच्चयः। **उपयुज्यत एव शास्त्रमिति।** साधुत्वज्ञानायेति भावः। **कल्पनाव्युत्पादनेति।** प्रकृत्यादिविभागे इत्यादिः। तत्र कल्पनायाः व्युत्पादनस्य क्लेश इत्यर्थः। तत्र काल्पनिकत्वप्रतिपादनक्लेश इति यावत्। अत्रोच्यते। गौस्तिष्ठतीत्यादिना कृत इति शेषः। शास्त्रस्योभयथाप्युपयोगेनैतद्विचारस्य निष्फलत्वादिति भावः। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकल्पनया साधुशब्दव्युत्पादनक्लेश इत्यर्थः। **अत एव हीति।** यतो

वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारम्भस्य निष्प्रत्यूहत्वाद्यथातथास्त्वित्युदासिष्यतेति चेत् ? सत्यं, व्युत्पत्त्यर्थं वस्तुस्थितिः कथिता। पक्षभेदेषु हि गौणमुख्येषु व्युत्पादितेषु तत्र परस्परविरुद्धतया भासमाना अपि सिद्धान्तग्रन्था व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। स्वार्थद्रव्यादीनां पञ्चानां क्रमेण भानमित्यादि वक्ष्यमाणमपि कल्पनयैवोपपादयितुं शक्ष्यते इति दिक्।

नन्वस्तु साधुशब्दो विषयः, अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया तद्व्युत्पाद-

---

निष्फलोऽत एवेत्यर्थः। नित्योऽनित्यो वेतीति पाठः। नित्यो न वेतीत्यपाठः। **उभयथापीति।** उक्तरीत्येति भावः। अर्धाङ्गीकारेण समाधत्ते। **सत्यमिति।** व्युत्पत्त्यर्थं = भेदेन ज्ञानार्थं। न तु तत्र पारमार्थिकत्वाभिमानवतां शास्त्रत्वानुपयोगप्रतिपादनार्थम्। **वस्तुस्थितिः** प्रकृत्यादिकं काल्पनिकं ततोऽन्यः स्फोट इत्येवंरूपा। ननु क उपयोगो व्युत्पत्तेरतस्तत्र हेतुमाह। **पक्षभेदेष्विति।** भिन्नेषु पक्षेष्वित्यर्थः। सत्सप्तमीयं व्यवस्थापयितुं शक्यत्वे तेषां निमित्तत्वं सूचयति। हि यतः तज्ज्ञानात्। एवञ्च सावश्यकेति तथोक्तं, फलान्तरमाह। **स्वार्थेति।** न त्वन्यथेति एवव्यावर्त्यम्। एवञ्च तद्व्युत्पादनक्लेशो युक्त एवेति भावः। **दिगिति।** तदर्थस्तु प्रकृत्यादिविभागे कल्पनिकत्वप्रतिपादनस्येदमपि फलं तत्र पञ्चकोशादिवत्सदसद्विलक्षणत्वस्य सदसद्रूपत्वस्य वा शास्त्रे रेखागवयन्यायसमानत्वस्य च बोधनरूपमिति। एतेन प्रकृत्यादीनां काल्पनिकत्वेन शशविषाणकल्प्यत्वेन वास्तवस्फोटज्ञानासम्भव इत्यपास्तम्। न च शास्त्रज्ञानं विनापि गामानयेत्यादिवाक्यमात्रव्युत्पन्नस्य पामरादेरपि शाब्दबोधेन तत्र स्फोटज्ञानस्य जायमानत्वान्नैतच्छास्त्रं पञ्चकोशादिवत्स्फोटज्ञानासाधारणोपाय इति वाच्यम्। प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानसम्भवेऽपि प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पत्तिपूर्वकविजातीयतज्ज्ञानस्य स्वपूर्वप्रयोगद्वारा शारीर-शुद्धिफलकस्य तत्फलत्वेनादोषात्। तदुक्तं हरिणा। **तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्**[१] इति। एवञ्च विजातीयज्ञाने एव शास्त्रस्योपयोग इति न तृणादिकारणतावत् व्यभिचारः। लघुनोपायेन सकलशब्दप्रतिपत्तौ च शास्त्रस्योपयोग इत्यपि बोध्यमिति दिगिति।

१.३ व्याकरणाध्ययने प्रवर्त्तकविचारः

भाष्यीयन्यूनतापरिहारं भाष्यसूचितं प्रतिपादयितुं युक्त्याऽनुवादपूर्वं शङ्कते। **नन्वस्त्विति।**

---

१. वा.प. ब्रह्मकाण्डे श्लो.सं. १४, पृ.सं.३७. पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशत इत्युत्तरार्धम्।

नोपपत्तिः, तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं किमिति चेत् ? नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण। श्रूयते हि ''ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'' इति। निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत्। कार्यतेऽनुष्ठाप्यतेऽनेनेति कारणं

तदिति। साधुशब्देत्यर्थः। **–ध्ययनस्येति।** साधुशब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः। **नित्येति।** नित्यवेदाध्ययनबोधकविधिरित्यर्थः। नित्यत्वमध्ययने विधौ च तन्त्रेण विशेषणम्। **श्रूयते हीति।** यतस्तथा श्रुतिरस्तीत्यर्थः। अविवक्षितकर्मतया भावे प्रत्ययः। तामेवाह। **ब्राह्मेति। निष्कारण इति।** अत्र कारणशब्दः फलपरः। मूले वक्ष्यमाणव्युत्पत्तेः। ततो निर्गतो निष्कारणः फलरहित इत्यर्थः। ननु नित्येऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह। **दृष्टेति।** ननु प्रकृते रक्षादिरूपं दृष्टमपि फलमस्त्येव अत आह। **निरिति।** एवञ्च पूर्वपदेन न तदभावः प्रतिपाद्यते, किन्तु तदनपेक्षा, नित्यत्वात्प्रवृत्त्युपपत्तेः। अत एव नञं विहाय निरित्युक्तम्। एवञ्च दृष्टफलनिरपेक्ष इत्यर्थः। अध्ययनादिनिष्ठं दृष्टकारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य निष्कारण इति वेदे प्रयोगः। अत एव तत्तात्पर्यार्थमाह। **नित्य इति।** कारणशब्दस्य फलपरत्वे युक्तिमाह। **कार्येति।** दूरत्वाद्ब्राह्मणेनेत्यस्यात्र नान्वय इति भ्रमनिरासायाह ब्राह्मेतीति कश्चित्। वस्तुतस्तु ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मो ज्ञेयस्तेनैव निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येय इति वाक्यद्वयमिति **कृष्णो**क्तिनिरासायाह। **ब्राह्मेति** इति बोध्यम्। ज्ञेयश्चेतीति चयुक्त एव भाष्येऽत्र च पाठः। तदभावे गामश्वमित्यादिवत् समुच्चयबोधस्तत्रेति भावः। अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्त्याऽन्ययोरेवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचितमिति कश्चित्। तन्न। स्मृत्यन्तरविरोधापत्तेः। तस्मात्त्रैवर्णिकोपलक्षणं तत्। यद्वा कलौ क्षत्रियविशोरभावात्तथोक्तम्। धर्मस्तद्रूपः। वेदस्य धर्मत्वं च पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकम्। षडङ्गः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिषाङ्गसहितः। श्रुतिलिङ्गादिना षडङ्गत्वं तु न। षडङ्ग इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वेदः स्वस्वशाखारूपः। अन्यथा सकलशाखस्य वेदत्वावच्छिन्नस्याध्ययनस्येदानीमसम्भवेनासङ्गत्यापत्तेः। अध्येय इत्यत्र कर्मणि जायमानो यदधीङः [१]प्रैषे (३-३-१६३)ति सूत्रेण प्रैषे विधिरूपेऽपि बोध्योऽतस्ततः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः। यद्यपि **तेन प्रोक्त**(४-३-१०१)मिति सूत्रभाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयनिष्ठमिति ज्ञेय इति व्यर्थम्। अर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमिति तदर्थेन सिद्धेः। तथापि पुनरुक्तिसामर्थ्यात् ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यम्। अत एव **समानमीहमानानामधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यते केचिन्नेति** वक्ष्यति

---

१. प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च सम्पूर्णं पा.सू.।

फलम्। ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः। तथाच साङ्गवेदाध्ययनतदर्थ-ज्ञानरूपोऽयं धर्मो नित्यः सन्ध्योपासनादिवदित्यर्थः। श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः। स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः। तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि ''आगमः खल्वपि'' इति भाष्येप्यागममूलकत्वादागमः स्मृतिरेवेति व्याख्येयम्। अङ्गत्वं चाङ्गत्वेन संस्तवात्।

भाष्यकृत्। अध्ययनतदर्थज्ञानयोश्च समुच्चयः। उक्तहेतोः। अनेनातादृशस्याधर्मत्वं सूचितम्। श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात्। तथा च व्यासः :-

वेदार्थज्ञो[1] जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः।
कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यय। इति।

जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षकम्। ज्ञेय इति चाध्येय इत्येतत्तुल्यम्। सर्वत्मना ज्ञाधातोर्हि ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थः। तस्यैवात्र विधेयत्वम्। एतेन ज्ञानस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेनाविधेयत्वादिदं चिन्त्यमिति वाक्यादि-रूपप्रमाणपरतन्त्रज्ञाने विध्यसम्भवात् षडङ्गवेदाध्ययनफलत्वेनैवैतत्कीर्तनमित्याहुरिति चापास्तम्। तदेतद्ध्वनयन् तात्पर्यार्थमाह। **तथा चेति।** निष्कारणत्वे चेत्यर्थः। **तदर्थेति।** साङ्गवेदार्थेत्यर्थः। **नित्य इति।** श्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानवत् पौरुषेयव्याकरणस्य नित्यताबोधनमुपपद्यते। वस्तुतस्तु **तेन प्रोक्त**मिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या वेदार्थवत् व्याकरणार्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम्। तथा च व्याकरणाध्ययनस्य नित्यकाम्यतेति फलितम्। नित्यत्वं चाध्येयज्ञेयपदार्थयोर्विशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम्। तदभिप्रेत्याह। **श्रुतिरेषेतीति।** ब्राह्मणेनेत्यादिरित्यर्थः। **भट्टेति।** कुमारिलेत्यादिः। तत्र = तयोर्मध्ये। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह। **स्मृतिरेवेतीति।** यदीत्यनेन **हरदत्तम**तस्यैव वस्तुतः प्रामाण्यमिति सूचितम्। अत एव भाष्ये आगमपदोल्लेखः सङ्गच्छते। अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एतदभिप्रायेणैव **श्रूयते हीति** प्रागुक्तम्। न च पठ्यमानश्रुतिष्वनुपलम्भः। पठ्यमान-स्मृतिष्वनुपलम्भस्यापि तुल्यत्वात्। तदेतद्ध्वनयन्नाह। **तर्हीति।** अपिना श्रूयते हीत्यपि स्मर्यत इत्येवंपरतया व्याख्येयमित्यस्य समुच्चयः। आगममूलकत्वात् = श्रुतिमूलकत्वात्। ननु कथं तेषां षण्णामङ्गत्वं, यैस्तस्य षडङ्गत्वं भवेत्। न त्ववयवत्वं सम्भवति। तद्विशिष्टे वेदत्वाभावात्। अनित्यस्य परमते नित्यावयवत्वाभावाच्च। न च तादर्थ्यात्तत्वम्। तादर्थ्यावेदकश्रुत्याद्य-भावादत आह। **अङ्गत्वमिति।** आरोपिताङ्गरूपत्वेन स्तुतत्वादित्यर्थः। तदेवाह।

१. मञ्जूषायां तिङर्थनिरूपणे मन्त्रार्थज्ञ इति पाठः। पृ.सं. १४६।

उक्तं हि शिक्षायाम् —

मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।
निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ॥ इति ।

उपकारकतयाऽप्यङ्गत्वम् । व्याकरणं हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते । ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति । निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्रायं बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमविकारादीनां प्रायशस्तत्र सङ्ग्रहात् । छन्दोविचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गायत्र्या यजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते । शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति । कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शाखान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयन्ति । तस्मात्षडङ्गानि । तेष्वपि प्रधानं व्याकरणम्,

---

उक्तं हीति । यतस्तत्रोक्तमित्यर्थः । मुखं व्याकरणादीनां रूपकं आहार्याभेदारोपस्तद्धर्मारोपो वा बोध्यः । तस्य = वेदस्य । **विचितिः** समूहः । **पदे** चरणे । **कल्पान्** कल्पसूत्राणि । न केवलं गौणं तथैवाङ्गत्वं किन्त्वन्यथापि मुख्यं तदित्याह । **उपेति ।** वेदस्येति शेषः । उपकारजनकतयेत्यर्थः । तत्वं चागमप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति भावः । यद्यप्यस्य वैदिकशब्दविषयकत्वमपि प्रागुक्तमिति तदुपकारकत्वमुक्तप्रायं, तथापि लोकवेदसाधारणशब्दद्वारापि तदुपकारकत्वं प्रतिपादयन् शिक्षादिसाधारणैकरूपेण सर्वेषामङ्गत्वं प्रतिपादयंश्च सर्वेषामुपकारकत्वमुपपादयति तत्क्रमेण । **व्याकरणमित्यादिना ।** हि यतः । **स्वरेति ।** उदात्तादीनीत्यर्थः । स्वाध्यायोपयोगिनं = वेदाध्ययनोपयोगिनं । **परिशिष्टेति ।** वेदपरिशिष्टवदवशिष्टार्थबोधकतयैतदङ्गभूतमित्यर्थः । **बाहुलेति ।** व्याकरणे इत्यादिः । आदिना पृषोदरादीनीत्यादिसङ्ग्रहः । लोपस्याविकारत्वात्पृथग्गणनम् । आदिना विपर्ययादिसङ्ग्रहः । तत्र तत्प्रायत्वं दृढयन्नाह । **प्रायश इति । तत्र** निरुक्ते । छन्दोविचितिरपि तत्समूहोऽपि । **लक्षणेति ।** तत्कथनेत्यर्थः । आदिभ्यां त्रिष्टुबादेः त्रिष्टुभं शं सतीत्यादेश्च परिग्रहः । न्यायलभ्यस्य = युक्त्यादिलभ्यस्य । अङ्गजातस्य = तत्समूहस्य । उपसंहारेण एकीकरणेन । उपसंहरति । **तस्मादिति ।** उक्तहेतोरित्यर्थः । तेष्वपि = उक्ताङ्गेष्वपि । ननु **गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वादिति** न्यायेन तेषां परस्परं सम्बन्धाभावात् षडङ्गेषु प्रधानमिदमित्यनुपपन्नम् । तेषु वर्तमानं स्वाङ्गापेक्षया प्रधानमित्यर्थे तु शिक्षादावविशिष्टत्वमत आह ।

पदपदार्थावगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् ; वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात्। अत एव तस्य शिक्षायां मुखत्वेन निरूपणं कृतम्। मन्वादिस्मृतिष्वपि अङ्गाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव। तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितम्। तथाच सन्ध्योपासनादेरभावे प्रत्यवायोऽनुष्ठाने च पापक्षय इति यथाभ्युपेयते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्याननुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यम्।

रक्षाप्रभृतीनि फलान्तराण्यपि सन्ति। तथा च भाष्यम् - ''कानि पुनरस्य

पदेति। नन्वेवमपि तत्र न तदवगमस्य किञ्चित्फलमत आह। **वाक्येति।** पदार्थबोधस्य वाक्यार्थबोधहेतुत्वादित्यर्थः। एवञ्चैतच्छास्त्रं पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यवाक्यार्थावगमोपयोगीति वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं करणमिति भावः। तथा च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तवेदार्थाज्ञानप्रयुक्त-प्रत्यवायपरिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम्। अत एव = प्रधानत्वादेव। तस्य = षडङ्गान्तः-पातिनो व्याकरणस्य, **मुखत्वेन** आरोपितेन, यथा सर्वशरीरावयवानां मध्येऽन्नपानादिप्रवेशनद्वारा शरीरनिर्वाहकं मुखमेवं वेदस्वरूपनिर्वाहकमिदमिति शरीराङ्गेषु तस्यैव तेष्वस्य प्राधान्यमिति भावः। एवं तद्घटकत्वेन तद्विधिमुक्त्वा इदानीं स्वतन्त्रं तद्विधायकमाह। **मन्वादीति।** आदिना **याज्ञवल्क्यादि** अङ्गाध्ययनविधयः **श्रावण्यां प्रौष्टपद्यामि**त्यादयो वक्ष्यमाणाः। प्रकृतमुपसंहरति। **तथा चेति।** तदर्थकतादृशविधिसत्वे चेत्यर्थः। अध्ययनविधिः = उक्तद्विविधः। **स्थितमिति।** भाष्यादाविति शेषः। अस्योक्तं नित्यत्वं सन्ध्योपसनादितुल्यतयोपपादयति। **तथा चेति।** तस्य तदनुष्ठापकत्वे चेत्यर्थः। चस्त्वर्थे। **बोध्यमिति।** अत एव रक्षादिप्रयोजनसत्वेऽपि न नित्यत्वक्षतिः। न ह्यप्रयोजनं नित्यं किन्तु यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमिति तल्लक्षणसत्वमत्राप्यविशिष्टमिति, भावः।

१.३.१ वेदरक्षायाः प्रयोजनत्वविचारः

पारम्पर्येण धर्मार्थकाममोक्षसाधनतामस्य ध्वनयितुं तान्येवाह। **रक्षेति। फलान्तरेति।** पापक्षयान्यानि दृष्टानि शब्दव्युत्पत्तिरूपप्रयोजनप्रयोजनानीत्यर्थः। तत्र सम्मतिमाह। **तथा चेति।** कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति पाठः। भाष्ये तथैव सत्वात्। अस्येति पाठेऽर्थतोऽनुवादः। उभयथापि शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येति तदर्थः। शब्दज्ञानद्वारा व्याकरणाध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहार एव फलमिति सन्ध्योपासनादिवत् व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्म उत

प्रयोजनानि। रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्'' इति। अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति करणल्युडन्तः प्रयोजयतीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात्कर्तृल्युडन्तो वा, उभयथापि प्रवर्त्तकविधिपरः पुल्लिङ्गः प्रयोजनशब्द एकः। फलपरः क्लीबोऽपरः। उभयोः ''नपुंशकम्'' इति नपुंसकैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं च बोध्यम्। तत्र आगमः प्रवर्त्तकः, रक्षोहलाघवासन्देहास्तु फलानीति विवेकः। तत्र प्रवर्त्तक आगमो व्याख्यातः। फलानि व्याख्यायन्ते।

तत्र रक्षा वेदसंरक्षणम्। तथा हि, भाषायामदृष्टा लोपगमवर्णविकाराश्छन्दसि

तदतिरिक्तमपि दृष्टं किञ्चिदिति काम्यमिति प्रश्नाशयः। अत्र प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि। तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं प्रत्यवायपरिहारातिरिक्तमपि किञ्चिदस्ति उत तद्रूपमेवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः। अत एवोत्तरे आगमपदोपादानम्। प्रयोजनमध्ये तदुल्लेखस्य फलं तु अग्रे वक्ष्यति मूलकृदेव। एतेन यदत्र **कृष्णेनोक्तं** तदपास्तमिति स्पष्टं मत्कृतभाष्यप्रदी**पोद्योत**व्याख्यायां **छायायाम्।**[1] पुनःशब्दो विशेषे पश्चादर्थकोऽपि सुयोज इत्यपि तत्रैव स्पष्टमिति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयन्नाह। **अत्रेति।** भाष्यग्रन्थ इत्यर्थः। बोध्यमित्यत्रास्यान्वयः। **करणल्युडन्त इति।** प्रयोजनशब्द इति शेषः। प्रयोजकस्य करणत्वविवक्षेति भावः। [2]**नारायणा**दिमतेन पक्षान्तरमाह। **प्रयोजेति।** अत एव वाशब्दोऽनास्थायाम्। ननु कर्तरि ल्युटि मानाभावः। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात्। तथा च द्वितीयपक्षासम्भव इत्यत आह। **उभयथापि प्रवर्तकेति।** अव्ययानामनेकार्थत्वात् सर्वथापीत्यर्थः। एतत्परत्वसम्पादने एव तात्पर्यं न तु द्वितीयपक्षप्रतिपादने तच्चैकव्युत्पत्त्या सिद्धं, फलवदागमस्यापि तत्करणत्वादिति भावः। क्लीबोऽपर इति पाठः। एकवचनं बोध्यमिति निश्चः पाठः। तथा पाठे त्वर्थः स उत्तरे इत्यग्रे योज्यः। प्रागुक्तक्लीबैकशेषानुवादको वा यथाश्रुतः। तत्र = रक्षादीनां मध्ये। एवमग्रेऽपि। भाष्यस्थलघुशब्दस्य धर्मपरत्वमित्याशयेनाह। **लाघवेति। फलानीति।** फलफलानीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

तत्र = चतुर्णां फलानां मध्ये। ननु साधुरक्षा नास्य फलमत आह। **वेदेति।** ननु नियतानुपूर्वीकस्य शिष्याचार्यपरम्परया धार्यमाणशरीरकस्य वेदस्य शिष्याचार्यसम्बन्ध एव महान्

---

१. छायां पृ.सं. २० प्रथमो भागः।

२. सू.रत्न. पृ.सं. ३१।

दृश्यन्ते। ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येरन्। वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति।

तत्र लोपोदाहरणम्-त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः। त्मना आत्मनेत्यर्थः। ''मन्त्रेष्वाङ्ट्यादेरात्मनः'' इत्याकरलोपः।

आगमो यथा-देवासः, ब्राह्मणासः। ''आज्जसेरसुक्'' इत्यसुगागमः।

लोपागमौ यथा-देवा अदुह। अदुहतेत्यर्थः। दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते ''लोपस्त आत्मनेपदेषु'' इति तलोपः, 'बहुलं छन्दसि'' इति रुडागमः। एतेन 'नाशिरं दुर्हे' 'विश्वा इत्ते' 'धेनवो दुह्रे' इत्यादिलडन्तमपि व्याख्यातम्।

वर्णविकारो यथा-गृभ्णामि ते सौभगत्वाय। ''हृग्रहोर्भश्छन्दसि'' ''हस्येति वक्तव्यम्'' इति भकारः।

रक्षाहेतुरिति न कापि रक्षा व्याकरणेनेति किमनेनेत्यत आह। **तथा हीति।** भाषायां = लोके आत्मनेत्यादौ। **लोपागमेति।** भावरूपस्यैवादेशस्यात्र विकारत्वेनाभिमतत्वाल्लोपस्य चातत्वमिति पृथग्गणितः सः। छन्दसि 'त्मना देवेष्वित्यादौ'। **केवलप्रेति।** अवैयाकरणैरित्यर्थः। **प्रामादिका इति।** तथा च पाठान्तरकल्पनाया अप्यापत्तिः। न चाचार्यवचनात्तन्निवृत्तिः। भ्रंशशङ्क्या तेष्वविश्वासादिति भावः। ननु व्याकरणाव्याकृतवाक्यसन्दर्भसंरक्षणवत् अध्येतृपरम्परयैव पदरक्षणस्याप्युपपत्तिरत आह। **सम्भाव्येरन्निति। स्थापयतीति।** तथा च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतन्मन्त्रैतद्विहितकर्मानुष्ठानेन धर्मोऽर्थः स्वर्गसुखं च उपनिषदर्थज्ञानादिना मोक्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरणस्य पुरुषार्थसाधनत्वमिति भावः। तत्र = लोपादीनां मध्ये। **मन्त्रेष्विति।** आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। मन्त्रेषु आङिपरे आत्मन आदेराकारस्य लोप इत्यर्थः। **आज्जसेरिति।** अवर्णात्परस्य अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य जसोऽसुक् स्यादित्यर्थः। एवं लोपागमयोरसङ्कीर्णमुदाहरणं दत्वा सङ्कीर्णं कैयटोक्तमाह। **लोपेति। झस्यादेति। आत्मनेपदेष्वनत** (७-१-५) इत्यनेनेति भावः। **लोपस्त इति।** छन्दसि आत्मनेपदवृत्तितकारस्य हल्मात्रस्य लोपो भवतीत्यर्थः। एतेन = उक्तव्याख्यानेन। **व्याख्यातमिति।** तथा चेदमपि प्रथमपुरुषबहुवचनान्तत्वात् अनयोरुदाहरणं। 'अतो गुण' इति त्वत्रापि तत्रेव सममिति भावः। **गृभ्णामीति।** जभारेत्यपि बोध्यम्। एवं छन्दोवर्णविकारमुदाहृत्य

प्रत्ययोऽपि छान्दसोस्ति। यथा-उद्ग्राभं च निग्राभं चेति। ''उदि ग्रह'' इति सूत्रे ''उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः'' इति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ्। तत्र उत्पूर्वात्सूत्रेण लोकेऽपि सिद्धो घञ्। निपूर्वात्तु वार्तिकोक्तश्छन्दस्येव। सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्रुचः। इह तु जुहूपभृतोरेव ग्रहणम् ''उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छति, निग्राभश्चेत्युपभृतं नियच्छति'' इति वचनात्। भकारादेशः प्राग्वत्।

ऊहोऽपि प्रयोजनम्। तथा हि, यत्राङ्गजातं सम्पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः। यथा-दर्शपूर्णमासौ। यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः यथा - ''सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः''

मिश्रितं तदुक्तमुदाहरति। **प्रत्ययोऽपीति।** अपिना भकाररूपवर्णविकारसंग्रहः। निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ्विधायकाभावादाह। **उद्ग्राभनिग्राभौ चेति।** अनयोरर्थयोरिमौ निपात्येत यथासंख्यमित्यर्थः। अत्र निग्राभ इत्येव प्रकृतलक्ष्यं, न तूद्ग्राभ इतीत्याह। **तत्रेति।** तयोर्मध्य इत्यर्थः। सूत्रेण = उदि ग्रह (३-३-३५) इत्यनेन। लोकेऽपीत्यपिना वेदसमुच्चयः। अत एवाग्रे तुः। स्रुगर्थमाह। **सन्नीति।** विलक्षणाकारयुक्ता इत्यर्थः। स चाकारो याज्ञिकप्रसिद्धो ग्राह्यः। इह तु = वार्तिके तु। **भकारादेशः प्राग्वदिति।** गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकेन 'हग्रहो'रित्यादिनेत्यर्थः। एतेनोद्ग्राभनिग्राभौ चेत्यनेनैव भस्यापि सिद्धत्वादेवमुक्तिश्चिन्त्येति परास्तम्। अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनाश्रयणस्य वैयर्थ्यात् इति भावः।

१.३.२ ऊहस्य प्रयोजनत्वविचारः

ऊहोऽपीति। अन्यथापाठ इत्यर्थः। ननु यत्र प्रकरणे यादृशा ये मन्त्रा पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति अन्यथापाठस्यैवाभावात् नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह आवश्यक इति दर्शयितुं प्रकृतिविकृतिशब्दार्थमाह। **तथा हीति।** यत्तु कैयटादयः[१] यस्मिन्नाग्नेयादियागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा, यागान्तरेण सौर्यादिना उपजीव्यते, विकृतिः यतोऽङ्गानि गृह्णातीति यावत् सा प्रकृतिः। येनोपजीव्यते सा विकृतिरिति। तन्न। गृहमेधीये प्रकृतिताया अप्राप्तिप्रसङ्गात्। न हि गृहमेधीया काचन विकृतिरङ्गानि गृह्णाति। मानाभावात्। तदुपयोगस्त्वन्यत्र पूर्वतन्त्रे स्पष्टः। तदेतद्ध्वनयन्नन्यथा तदर्थमाह। **यत्राङ्गेति।** आग्नेयादावङ्गसमूह इत्यर्थः। पूर्णं चोदकावधिकाङ्गप्राप्त्यनपेक्षं। **पूर्णमासाविति।** यागनामधेये। तत्र हि न

---

१. म.भा.प्र.पृ.सं. २२ प्रथमभागः।

इति विहितो यागः। तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकाङ्क्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते। वैदिके करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात्। तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात्। तद्विशेषस्य चैकदेवतात्वादिना

चोदकादङ्गप्राप्तिः, प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यात्। एवं क्रतौ प्रकारैरेवाज्यभागादिभिर्नैराकाङ्क्ष्यात्। गृहमेधीयादिष्वपि तत्वं बोध्यम्। यत्र सौयादियागे। नोपदिष्टं पूर्णं नोपदिष्टं, चोदकावधिकाङ्गप्राप्तिसापेक्षमिति यावत्। **इति विहिति इति।** ननु यजेरत्रानुपात्तत्वात्कथमनेन यागविधानमिति चेन्न कर्मणो द्रव्यदेवतान्यतरस्वरूपत्वेन तदन्यतरदपि यत्रोपलभ्यते तत्र कर्मस्वरूपविधिरिति मीमांसकसिद्धान्तात् यजेरसत्वेऽपि कल्प्यमानत्वात्। **अत्रेदं बोध्यम्।** इह सर्वेष्वपि यागेषु प्रत्येकमितिकर्तव्यतादि श्रूयते। न हि निरितिकर्तव्यतादिकं कर्म भवति। तथा हि। सर्वत्राख्याते भावनाया विधेयत्वात्तस्याश्चांशत्रययोगित्वात्, किं केन कथमिति साध्यसाधनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां यथायथं सम्बन्धः। यत्र तु सौर्यं चरुमित्यादौ किञ्चिदेव श्रूयते साध्यं साधनं चेति तत्रेतिकर्तव्यताऽवश्यमपेक्षणीया। तदन्तरेण साध्यसाधनान्वयायोगात्। न च तत्र सा श्रूयते। अतः प्रकृतितस्तत्र सा सम्बध्यते। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशात्। एवञ्च न कोऽपि दोष इति। तदेतदाह। **तत्रेति।** सौर्यं चरुमिति विहितयागरूपविकृतौ इत्यर्थः। यद्वा तयोर्मध्य इत्यर्थः। वैकृतस्य = विकृतियागसम्बन्धिनः। **विधे**र्विधिवाक्यस्य **सौर्यं चरुं निर्वपेदि**त्यस्य। **विषयभूतायां** वाक्यैकदेशभूतनिर्वपेदित्यंशोपात्तायामार्थीभावनायां फलीभूतस्य यागस्य समानपदोपात्तत्वेन करणत्वेनान्वय इति भावः। **उपकारकाङ्क्षायां** कथमित्याकारायां इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां, **तन्मुखेन** उपकारद्वारा, **प्राकृतं** प्रकृतियागसम्बन्धि। ननु यागस्य साधनीयत्वात्तत्राप्येषामेव[1] लौकिकानामङ्गानां समावेशो भवत्वत आह। **वैदिक इति।** करणे = यागे। तादृशानां = वैदिकानां। **अपेक्षितेति।** तथा चाकाङ्क्षया तेषामेव सम्बन्धो नान्येषामिति भावः। नन्वेवमप्यन्येषामेव वैदिकानां कुतो न सम्बन्ध इत्यत आह। **तेषामेवेति।** वैदिकाङ्गानां प्रकृतिपठितानामेवेत्यर्थः। [2](**प्रकृतौ क्लृप्तेति ।** तत्तदुपकारद्वारा प्रकृतियागनिष्पादकत्वरूपसामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वादित्यर्थः।) तथा **चाक्लृप्तकल्पनात** इति न्यायेन लाघवात्तदेव वरमिति भावः। ननु एवमपि कथं प्रकृतिविकृतिभावविशेषावगम एवेत्यत आह। **तद्विशेषेति।** प्रकृतिविकृतिभावविशेषस्य चेत्यर्थः। **देवतात्वादिनेति।** एकत्वसंख्यावच्छिन्नदेवताकत्वेनेत्यर्थः।

---

१. तदन्येषामिति खपाठः।

२. इत आरभ्य 'क्लृप्तत्वादित्यर्थ' इत्यन्तः ( ) चिह्नान्तर्गतः पाठः क पाठे नास्ति। लेखकानवधानं तत्र बीजम्। ख पाठे घ पाठे तूपलभ्यते।

शक्यज्ञानत्वात्। तस्मात् ''प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या'' इति पूर्वमीमांसायां स्थितम्। तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसंभवे निवृत्तिः। यथा प्रकृतावबघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्णलेष्वसंभवादवघातस्य निवृत्तिः। मन्त्रा अप्यङ्गम्। तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यम्। तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चेद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः। यथा ''अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्'' इत्यवघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु। यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य

साम्येनेति शेषः। बहुव्रीहिः। वैकल्पिकत्वात्कप् न। प्रकृत्यादिरन्यपदार्थः। आदिना द्विदेवतात्वादिसाम्यपरिग्रहः। नन्वेवमपि अन्यत्र पठितानामङ्गानां कथमन्यत्र गमनमचेतनत्वादत उपसंहरन् आह। **तस्मादिति।** तथा चाकाङ्क्षामूलकातिदेशात् तत्र तदन्तर्भावेण प्रयोगकल्पनमिति भावः। **प्रकृतिवदिति।** यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः। तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्टभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते। इतिकर्तव्यतायां भावनायाः साकाङ्क्षत्वात्। एतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिस्तदेतदाह। **पूर्वमीमांसायामिति।** एवञ्चोपकारसत्वे एवानुवृत्तिरन्यथा न सामान्यातिदेशसत्वेऽपि इति बोध्यम्। तदेवाह। **तत्रेति।** चोदकप्राप्ताङ्गानां मध्ये इत्यर्थः। **उपकारः** फलम्। उदाहरति। **यथेति।** तत्र व्रीहीनवहन्तीति विहितस्य कण्डनस्येत्यर्थः। वैतुष्यं = तुष्यविमोकता। उपकारतया = फलतया। तस्य = फलस्य। कृष्णलेषु = **कृष्णलान् श्रपये**दित्यादिविहितकृष्णलयागसमाम्नातेषु गुञ्जापरिमितसुवर्णेषु। नन्वेवमपि प्रकृतौ मन्त्राणामुपकाराभावेनानङ्गत्वात्कथमुक्तरीत्या तेषामतिदेश इति [१]मन्त्राणां तत्राप्राप्त्योहस्य सुतरामभावेन नास्य फलं स इति प्रकृतासिद्धिरेवात आह। **मन्त्रा अप्यङ्गमिति।** अपिः प्रयाजादिसमुच्चायकः। प्रकृताविति शेषः। तदुपकारमाह। **तेषां चेति।** मन्त्राणामित्यर्थः। **कार्यं** फलम्। अन्यथा दृष्टाभावेनेष्टसिद्ध्यभावापत्तिः। एवञ्चोपकारपृष्टभावेन[२] पदार्थातिदेशे[३] तेषामपि पदार्थान्तर्गतत्वादन्याङ्गजातवद्विकृतौ मन्त्रा अपि प्रकृतित अतिदेशेनैव लभ्यन्ते। अत एवोपकारसत्वे एव सम्बन्धो नान्यथा। तदाह। **तत्रेति।** तेषां मन्त्राणां मध्य इत्यर्थः। साकल्येन = सर्वावयवावच्छेदेन। **वघातेति।** तत्प्रकाशकमन्त्रस्येत्यर्थः। कृष्णलेषु निवृत्तिरित्यस्यानुषङ्गः।

---

१. मन्त्राणामप्राप्त्या, तत्रेति नास्ति घ पा०।

२. उपकारस्पृष्टभावेन इति घ पा०।

३. पदार्थानतिदेशे इति घ पा०।

तावन्मात्रं निवर्तते। यथा - ''अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि'' इत्यस्य मन्त्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्त्तते अग्निशब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोऽपि निवर्त्तते। अकारान्तेतरप्रकृति-सन्निधानेनैव हि एकारस्य सम्प्रदानं वाच्यम्, अकारान्तात्तु यशब्दस्य। ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तमग्नय इत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊह्यम्। सोऽयं प्रकृत्यूहः।

यस्य = मन्त्रस्य। व्यधिकरणषष्ठीद्वयम्। तु वैलक्षण्ये। **तावन्मात्रं** एकदेशमात्रं। **पदम्** अग्नय इत्यत्राग्निरूपप्रकृतिभूतं शक्तं। अत एव देवताभिधायीति विशेषणसङ्गतिः अग्निमग्रन्थसङ्गतिश्च। सौर्ययागस्य तद्विकृतित्वे हेतुमाह। **औषधेति।** फलपाकान्तरूपौषधिसम्बन्धिव्रीह्यादिरूप-द्रव्यकत्वेनेत्यर्थः। **चाग्नेयेति।** आग्नेययागेत्यर्थः। **सौर्ये** तद्यागे। ननु विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृते-र्निवृत्तावपि अविरुद्धार्थकत्वेनैकारसत्वापत्तौ सूर्य इति प्रयोगापत्तिरत आह। **अग्नीति।** ननु शास्त्राभावात्कथं निवृत्तिरेवात आह। **लुप्तेति।** भावे क्तः। अन्यथानुपपत्तिकल्पितलोपेत्यर्थः। तन्निवृत्तौ हेतुमाह। **अकेति।** हि यतः। नैवमकारान्तप्रकृतिसन्निधान इत्याह। **अकारान्तादिति।** अत एव तुः प्रयुक्तः। परस्येति शेषः। **यशब्देति।** सम्प्रदानं वाच्यमित्यस्यानुषङ्गः। तथैवानादिप्रयोगेण साधुत्वकल्पनादिति भावः। तथा चाग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रघट-काग्निशब्दस्य चतुर्थ्यन्तस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यम्। तदाह। **ततश्चेति।** फलतो विशिष्टनिवृत्तिसिद्धेश्चेत्यर्थः। न केवलं रूपभेदः किन्तु स्वरभेदोऽपि इत्याह। **आद्युदात्तमिति।** अत एवाह। **सोऽयमिति।** प्रत्ययोहस्तु नान्तरीयक इति भावः। लिङ्गस्य = सप्रकृतिवचनस्य। अत एव वक्ष्यति। **प्रत्ययमात्रस्येति।** वचनमात्रस्येति तदर्थः। तस्य = मन्त्रस्य। एवमग्रेऽपि। माभेरिति लुङन्तम्। छान्दसत्वादवृद्धिः। वदानमन्त्रः = ग्रहणमन्त्रः। विनियुक्त इति शेषः। आदिना शेषभूतमन्त्रग्रहणम्। हरदत्तादय इत्यनेन सूचितामरुचिं युक्तं चैतदित्यादिना कथयितुं मतान्तरमाह। **याज्ञीति।** तामरुचिं प्रतिपादयन्, एतन्मतं सिद्धान्तयन्नुपपत्तिं**नारायणा**[1] नुरोधेनाह। **युक्तमिति।** प्रकृतौ **मा भेर्मा संविक्था**[2] इत्यत्र। **प्रयोग इति।** यद्यपि **वेदभाष्ये**[3] ओ विजीत्यस्यैवैतद्रूपं इडभावश्छान्दसत्वादागमशास्त्रानित्यत्वाद्वा मा

१. सू.रत्न. पृ.सं. ३७।

२. शत.ब्रा.पृ.सं. २१९ (ना.प्र.)

३. शत.ब्रा.वेद.भा. २१९।

लिङ्गस्य क्वचिदूहः। यथा - ''देवीरापः शुद्धाः स्थ'' इत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः। तस्याज्ये ऊहः देवाज्यशुद्धमसीति।

प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः। यथा - ''मा भेर्मा संविक्थाः'' इति पुरोडाशेऽवदान-मन्त्रः। तस्य धानासूहः - ''माभैष्ट मा संविजिध्वम्'' इत्यादिरिति हरदत्तादयः। याज्ञिकास्तु संविग्ध्वमित्यूहमाहुः। युक्तं चैतत्, प्रकृतावनिट्कतया ''विजिर् पृथग्भावे'' इत्यस्य प्रयोगो न तु ''ओविजी भयचलनयोः'' इत्यस्येत्यवधारणात्।

लाघवमपि प्रयोजनम्। तथा हि, अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः। तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः। वैदुष्यं च साध्वसाधुविवेकः। स च न प्रतिपदपाठादिना सम्भवति, शब्दानामानन्त्यात्। तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवम्। अन्यथा तु गौरवम्।

कम्पिष्ठा इत्यर्थ इत्युक्तम्। विजिरः कम्पनार्थत्वाय धातूनामनेकार्थत्वमित्यस्याश्रयणापत्तिरिति तद्भावः। तथापि तदपेक्षया छान्दसत्वादिकल्पना गरीयसीत्याशयः। वस्तुतस्तु याज्ञिकोक्तमेव युक्तं न तु मिश्रोक्तमिति यद्यपि, तथापि नोक्तप्रकारेण, उक्तदोषापत्तेः। किन्तु प्रकारान्तरेण। **वेदभाष्यरत्नकृदाद्युक्तिस्तु** चिन्त्यैवेति सर्वं स्फुटं **भाष्यादिव्याख्यायां** [1]**छायाया**मिति बोध्यम्। एवञ्च यथायथमूहस्यावैयाकरणेन कर्तुमशक्यत्वात्तस्य तत्वं सिद्धम्। एवञ्च ऊहज्ञस्यार्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः स्वर्गादिसुखसिद्धिश्च परम्परया फलमिति बोध्यम्।

भाष्यस्थलघुशब्दो लाघवपरः, अन्यथाऽनुपपत्तेरित्याशयेनाह। **लाघवेति।** प्रकृत्यादि-विभागेनान्वाख्यातस्येति भावः। प्रयोजनं = प्रयोजनप्रयोजनम्। नन्वेतदध्ययनस्य तस्य तत्वं कथं फलमतस्तत्वं व्युत्पादयति। **तथा हीति।** तन्निर्वाहः अध्यापननिर्वाहः। वैदुष्यपदार्थं निर्वक्ति। **वैद्धिति। विवेक इति।** तद्भेदबोध इत्यर्थः। स च = तद्विवेकबोधश्च। आदिना तद्विषयकलक्षणादिसंग्रहः। उपसंहरति। **तस्मादिति।** तद्बोधने = प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यान-द्वारकसाध्वसाधुविवेकबोधने। अन्यथा = प्रतिपदपाठादिना तद्बोधने। **गौरवमिति।** इति तदपि प्रयोजनं भवत्येवेति शेषः।

---

१. छाया. प्रथमो भागः पृ.सं. २३।

असन्देहोऽपि प्रयोजनम्। तथा हि, ''स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेत'' इति

१.३.३ असन्देहस्य प्रयोजनत्वविचारः

क्रमप्राप्तमसन्देहरूपं फलमाह। **असन्देह इति।** नन्वसन्देहो नाम सन्देहाभावः। स च नात्यन्ताभावस्तस्य नित्यत्वेनाफलत्वात्। न च ध्वंसः। तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतः सन्देहस्यैवाभावेन तदसम्भवात्। यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि क्वचित् सन्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव। न च तदध्ययनसत्वेन कथं तत्वम्। तत्रापि प्रत्ययसत्वादिति वाच्यम्। शुद्धाध्ययनस्याफलत्वेन निन्दितत्वेन चाप्रयोजकत्वेन वेदनार्थे तत्र प्रत्ययसत्वात्। तथा च वैयाकरणत्वमव्याप्यवृत्ति। न वा वैयाकरणतादशायां जातसंशयस्याध्ययनेन ध्वंसः। न च तदा बहुव्रीहित्वादेरज्ञानात्कथं सः, काव्यपाठादिना तत्सम्भवादिति वाच्यम्। यथा वैयाकरणतादशायामेव रक्षादिफलत्रयमन्यथा तदभाव एवैवं तदैवासन्देहस्य फलत्वमिति तस्य तदनुत्पत्त्या तदसम्भवात्। तदुक्तं **कैयटेन**[१]। ''न हि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति, इतरस्यैव तदुत्पादादि''ति। किञ्च तस्यान्यथा नाशेनानेन नाशासम्भवात् कालान्तरभावित्वात्तदुत्तरविशेषदर्शनादिनैव तस्य नाशाङ्गीकारात्तदभावे तस्यैवावस्थितेः। एवञ्च वैयाकरणस्य तदध्वंसो दुर्वचः। अवैयाकरणस्य तु सन्देह एव। परोक्त्यादिना विशेषनिश्चयादितस्तन्निवृत्तिस्तु रक्षादिवदेव क्वचिदित्यन्यदेतदिति चेन्न। सन्देहप्रागभावस्यैवात्र विवक्षितत्वात्। तत्परिपालनं च व्याकरणशास्त्राध्ययनफलम्। न तु तत्स्वरूपं तस्याजन्यत्वात्[२]। तत्परिपालनं च प्रतियोगिसन्देहजनकप्रतिबन्धकाभावरूपकारणविध्वंसनं, प्रागभावस्य [३]प्रतियोगिजन्मनाश्यत्वात्। एवञ्च कोटिद्वयोपस्थितिः सुतरां न। अत एव वक्ष्यति ततश्चेत्यादिनेतीति ध्येयम्। प्रयोजनमित्युक्तार्थकम्। ननु क्वावैयाकरणस्य सन्देहो यत्प्रागभावपरिपालनस्य फलत्वमतस्तमुपपादयति। **तथा हीति।** पृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमिति पाठः। श्रूयते श्रुतिः। तत्र श्रुतौ योऽयं स्थूलपृषतीति समासः स्थूला चासौ पृषती चेति विग्रहकः स्थूलानि पृषन्ति यस्यास्सेति विग्रहको वा। ननु कर्मधारयस्य स्वपदार्थप्राधान्येन लघुभूतत्वात्सन्देहानुपपत्तिरिति चेन्न अन्यपदार्थप्रधानाग्निवारुणीशब्दस्य सत्वेन बहुव्रीहेरपि

---

१. पस्पशाह्निके (म.भा.प्र.पृ.सं. २७) प्रथमो भागः।

२. तस्यासत्यत्वात् इति घ पा०।

३. प्रतियोगिजन्यनाश्यत्वात् इति घ पा०।

श्रूयते। तत्र सन्देहः – कर्मधारयोऽयं बहुव्रीहिर्वेति। तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्त्वती बिन्दुमती गौरेवाभिधीयते, स्थूलापि सैव, बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु। बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्स्वेवेति। गौस्तु स्थूला कृशा वेत्यत्रानादरः। तत्र लकाराकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं वैयाकरणो निश्चिनोति। ततश्च निश्चयेन प्रतिबन्धात्संशयानुत्पादः। स एवासन्देहः। अर्थाभावेऽव्ययीभावादसन्देहमिति स्यादिति चेत् ? न, पर्यायेणाव्ययीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीह भवतीति द्वितीये उपपादयिष्यमाणत्वात्। अत एवोभयथा मुनिप्रयोगः –

सन्देहप्रसङ्गात्। न च व्याख्यानान्निर्णयः। पौरुषेये तथा सम्भवेप्यपौरुषेयवेदे[1]ऽदृष्टार्थविषये तथाऽसम्भवादिति भावः। तत्र = द्वयोर्मध्ये। ननु विभिन्नार्थकत्वेनासामानाधिकरण्यात्तदनुपपत्तिरत आह। **पृषेति।** गौरादित्वान्ङीषिति भावः। एवमग्रेऽपि। पृषत्वतीत्यस्य व्याख्यानं **बिन्दुमतीति।** सैव = गौरेव। एतेन **कृष्णो**क्तव्याख्यानमपास्तमिति स्पष्टं भाष्यादिव्याख्याने। तानवं = कृशता। यथा तथेति शब्दात्तथाऽप्रतीत्या तत्र नाग्रह इति भावः। **पृषत्सु** बिन्दुषु। **अनादरः** तदभावः। शब्दात्तथाऽप्रतीतेः। क्वचिद्व्यक्त एव पाठः। कस्तर्हि निश्चयः तत्राह। **तत्रेति।** स्थूलपृषतीति शब्द इत्यर्थः। **निश्चिनोतीति।** अवैयाकरणस्तु विपरीतं। तत्पुरुषमेवोक्तयुक्त्याऽध्यवस्येदिति कश्चित्। वस्तुतस्तु तस्य सन्देह एव। वर्तिपदार्थादिज्ञानस्याप्यभावेन विपरीतनिर्णयस्याप्यभावात्। प्रकारान्तरेण कस्यचिन्निश्चय इति त्वन्यदेतदिति बोध्यम्। असन्देहपदार्थं निर्वक्ति। **ततश्चेति।** तन्निश्चयाच्चेत्यर्थः। **प्रतिबन्धादिति।** संशयत्वावच्छिन्नं प्रति निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारादिति भावः। **अनुत्पादः** तदुत्पत्तिप्रागभावः। **स एवेति।** तदुत्पत्तिप्रागभाव एवासन्देहपदवाच्य इत्यर्थः। शब्दसाधुत्वं प्रतिपादयितुं शङ्कते। **अर्थाभाव इति।** अत्राभावपदेन विनिगमनाविरहात्सर्वस्य ग्रहणम्। न चार्थभेदात्कथं तत्प्राप्तिः। तत्रापि अघटमित्यत्रारोपितो धट इत्येव बोधात्। भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधः, तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधः। अत्र च प्रकरणादिकं नियामकम्। तस्य तत्प्रधानत्वं त्वौत्सर्गिकमिति बोध्यम्। **असन्देहमिति।** तथा च तेन द्वन्द्वे परवल्लिङ्गेनासन्देहानीत्यस्यौचित्येनासन्देह इत्यनुपपन्नमिति भावः। **पर्यायेणेति।** पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति रीत्येति भावः। अपीह = ईदृशविषये। द्वितीये = द्वितीयाध्याये। **अत एवोभेति।** संज्ञाद्वयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः।

---

१. औषौरुषेये वेदे इति घ पाठः।

अद्रुतायामसंहितमिति, अथासंहितयेति च। एवं ''इन्द्रपीतस्योपहूतो भक्षयामि'' इत्यादावपि स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये इन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकम्। कृत्वाचिन्तान्यायेन वा नेयमिति दिक्।

अद्रुतायामिति। संहितासंज्ञासूत्रे वार्तिकमिदम्। द्रुताभिन्नयोर्मध्याविलम्बितावृत्त्योरसंहिताभाव इति तदर्थः। एवं = स्थूलपृषतीत्यत्र स्वराद्बहुव्रीहिनिर्णयवत्। स्वरेणैव = इन्द्रशब्देकारोदात्त-स्वरेणैव। **अधिकरणं** ''विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृत''मिति लक्षणलक्षितं तन्निर्णायकं प्रघट्टकम्। वैयाकरणान् प्रत्यपि तदाह। **कृत्वेति।** यद्येवं स्यात्तर्हि किं स्याद्धि इति रीत्येति भाव इति कश्चित्। वस्तुतस्तु स न्यायो दशविधस्तत्र प्रतिपादित इति स्पष्टं वेदभाष्ये[१]। तथा हि :-

भक्षे हीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणयोग्युत।
ग्रहणादौ यथालिङ्गं विभज्य व्यवतिष्ठते।

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलोऽस्तु सः।
अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते।

किञ्च, इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके।
केवलेऽन्यत्र चोहाद्वा सर्वत्रोत यथाश्रुतम्।

ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तूष्णीमेवान्यभक्षणम्।
ऊहोवान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्तूहो भक्षभेदतः।

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात्।
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यते।

अत्रान्त्यः पक्षो राद्धान्तः, तदुपपत्तिर्मञ्जूषायां स्पष्टा।

किञ्च, ऊहपक्षे यदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके।

ऐन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते।
सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा सम्भक्ष्यते तदा।

---

१. अत्र 'स्पष्टं वेदभाष्य' इति ख ग पाठे अस्ति। क घ पाठयोस्तु 'स्पष्टं चेदं भाष्ये' इत्यस्ति। यजुर्वेदभाष्ये सायणकृते तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमानुवाके। (आ.सं.पृ.सं. १५६० पञ्चमो भागः)

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ।
उन्नीत एव सम्बद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्ध्यर्थं लक्ष्योऽसावितरैस्सह ।
किञ्च, द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रायणाभिधाम् ।
स्थालीं प्राप्तस्ततः पात्नीवतस्य ग्रहणे सति ।

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते ।
उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ।

अन्यमाग्रायणात्पात्नीवतो नैतस्य विद्यते ।
आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ।

किञ्च, सह पत्नीवता त्वष्टा तद्गृहे लक्ष्यते न च ।
सह त्वष्ट्रा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ।

सहत्वभावं त्वष्टुः स्यान्नो पातृत्वमशब्दनात् ।
चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ।

किञ्च, पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशदेवास्तान् मादयेत्यमी ।
लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादुपलक्षणम् ।

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।
अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ।

किञ्च, सोमस्याग्र इति प्रोक्ताऽनुवषट्कारदेवता ।
लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ।

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुदेशादलक्षितः ।
उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ।

किञ्च, अमन्त्रयजिमाश्रित्य कृत्वा चिन्तान्तरत्रयम् ।
ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य सम्भवात् ।

सोमेनेति विधिः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।
अविकारेऽप्यनूहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ।

किञ्च, समन्त्रकममन्त्रं वा स्यादैन्द्रा[१]ग्रादिभक्षणम् ।
ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्वसम्भवात् तत्समन्त्रकम् ।

न पानमशरीरस्य युक्तं [२]दानं तु मिश्रितम् ।
मन्त्रोऽयं तु न मिश्रार्हस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ।

किञ्च, ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवे[३]तरैः ।
छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रो तथोक्तितः ।

द्वयोस्समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न क्वचित् ।
नानाछन्दस्यैन्द्र एव कृत्वा चिन्तेत्थमीरिता ।

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम् ।
तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः । इति ।

तृतीयद्वितीयस्थमिदं । मन्द्रेत्यादितृतीयभक्षयामीत्यन्तस्यार्थः[४] । मुखस्था वाग्देवता सोमस्य जुषाणा सोमं सेवमाना तृप्यतु । को वा मन्द्रा हर्षहेतुः अभिभूतिः विघ्नानामभिभवित्री यज्ञानां केतुः कारणभूता । आदरार्थं पुनरपि मन्द्रेत्यादिना प्रार्थ्यते । सा स्ववर्वाची सुष्टु आभिमुख्येन वर्तमाना अदितिरखण्डनीया [५]अनाहतशीर्ष्णी शिरःशब्देन प्राधान्यत्प्रारम्भो लक्ष्यते ।

---

१. इन्द्रेति क ख ग पाठः ।

२. दानाम्बु इति घ पाठः ।

३. अन्यथेति घ पाठः ।

४. मन्त्रस्तु - केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु मन्द्रा स्ववर्वाच्यदितिरनहतशीर्ष्णी वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वेहि विश्वचर्षणे (१) शंभूर्मयोभू स्वस्ति मा हरिवर्ण प्र चर क्रत्वे दक्षाय रायस्पोषाय सुवीरतायै मा मा राजन्वि वीभिषो मा मे हार्दि त्विषा वधीः । वृषणे शुष्मायाऽऽयुष वर्चसे । वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातः सवनस्य गायत्रछन्दस इन्द्रपीतस्य नराश२सपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि रुद्रवद्गणस्य सोम देव ते मतिविदो माध्यंदिनस्य सवनस्य त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रपीतस्य नराश२सपीतस्य (२) पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयाम्यादित्यवद्गणस्य सोम देवते मतिविदस्तृतीयस्य सवनस्य जगतीछन्दस इन्द्रपीतस्य नराश२सपीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥

५. आहनशीर्षा इति मातृकासु पाठः । परन्तु वेदे भाष्ये च शीर्ष्णी इति वर्तत इति कृत्वा तथैव परिवर्तितम् । शीर्षा इति तु लेखकप्रमाद एव ।

अप्रतिबुद्धप्रारम्भवागित्यादि प्राग्वत्। चर्षणयो मनुष्या विश्वेचर्षणयः स्वभूता यस्यासौ विश्वचर्षणिस्तथाविध हे सोम एहि आगच्छ, कीदृशः सोमः शम्भूः शान्तेर्भावयिता मयोभूः सुखस्य भावयिता तादृशः सन्नित्यन्वयः। हे हरिवर्ण हरिद्वर्ण स्वस्ति मा प्रचर यथा वान्तिरूपो विनाशो न भवति तथा मां प्रविश। किमर्थं क्त्वादिसिद्ध्यर्थं। दक्ष उत्साहः हे राजन् मां वान्त्युपद्रवेण मा विबीभिष विशेषेण मा भीषय। हृदन्तेऽवस्थितं मनो हार्दि तच्च मनस्त्विषा त्वदीयया दीप्त्या मावधीः, हिंसां मा कुरु। मनसि हिंसारहिते सति वृषादयः सिद्ध्यन्ति। वृषेन्द्रियं, शुष्म बलं, आयुर्दीर्घायुः, वर्चः कान्तिः, हे सोम देव ते तव सम्बन्धि यत्प्रातःसवनं तस्य सम्बधी यो मधुमान् सः इतरैरुपहूतोऽनुज्ञातस्तस्योपहूतस्याहमप्युपहूतो भक्षयामि। कीदृशस्य ते वसुमद्गणस्य अष्टसंख्या वसवो यस्मिन् यागे सोऽयं वसुमान् तथाविधो गणो यस्य तव स त्वं वसुमद्गणः तथाविधस्य मतिविदः श्रद्धायुक्तयजमानानां मतिं वेत्ति तस्य। कीदृशस्य प्रातःसवनस्य। गायत्रच्छन्दसः बहिष्पवमानादिमन्त्रेषु गायत्र्याख्यं छन्दो यस्य तस्य, इन्द्रपीतस्य, इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन् सवने तस्य। नरेत्यादिपदद्वयं नराशंसचमसभक्षणे एव प्रयोज्यं नान्यत्रेत्येकः पक्षः। सर्वत्र पाठ्यमित्यपरः। नरैः शंस्यत इति नराशंसाः पितृविशेषाः तैः पीतस्सोमो यस्मिन् सवने तस्य। अयमेव पितृपीत्यनेन स्पष्टीकृतः रुद्रवदित्यादिमन्त्रावपि प्राग्वद्व्याख्येयौ। तत्रोभयत्र मन्द्रादिमन्त्रेषु गायत्र्याख्यं छन्दो यस्य तस्येन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतस्सोमो यस्मिन् सवनैरनुषज्यत इति सिद्धान्तस्तूक्त एव। एतेन पाधातुना देवताव्यापारः ततो भावे क्तेन फलं, ततो मत्वर्थः वा सोमस्तृतीयासमास इति यजमानव्यापारार्थकात्कर्मणि क्तस्तृतीयासमासश्चतुर्थ्यर्थबोधो लक्षणयेति, कर्मणि क्तः धर्मनियमवच्चतुर्थ्यर्थषष्ठीसमास इति, कर्मणि क्तः साधनं कृतेति सम्प्रदान चतुर्थ्यन्तेन समास इति चापास्तम्। उक्तदोषात् दोषान्तराणामपि **मञ्जूषायां** स्पष्टत्वाच्चेति दिक्। **दिगिति।** तदर्थस्तु न तत्र स्वरतो निर्णयः, इन्द्रेण पीत इति तृतीयातत्पुरुषेऽपि तृतीयाकर्मणी(पा०सू० ६-२-४८)ति तत्स्वरस्यैव सत्वात्। देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्राय स्वाहेत्यादिमन्त्रेणाग्नौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृ-कपानत्वान्न तदनुपपत्तिः। अतः पाधातोर्दाने न लक्षणेति शङ्काशयः। तन्मते दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति तृतीयान्तेनैव समासाच्च। तस्मात्तत्रत्यानुवादिमञ्जूषोक्तिरीत्यैव बहुव्रीहिनिर्णयः। सर्वान् प्रतीति न प्रकृतसाम्यं तत्रेति सम्यगेव तत्। किञ्चैवं पूर्वोत्तरमीमांसयोः स्वरेण निर्णयसम्भवे तत्र तत्र विचारानर्थक्यम्। किञ्च **नञ्सूत्र - अव्ययं विभक्तीति** सूत्रभाष्यप्रामाण्यान्नञोऽव्ययी-भावो नेति तस्य शङ्कैव न। असंहितमिति तु सन्धानं संहितमिति भावे क्तः, आरोपितं सन्धानं आरोपितः परः सन्निकर्ष इत्यर्थ इति साधु। संहितशब्दः **पर इति** सूत्रबलात् स्त्रीलिङ्गो वार्तिकबलात्

तदेवं रक्षोहलाघवासन्देहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि। आगमस्तु प्रवर्तक इत्युक्तम्। भाष्ये तु सन्दर्भशुद्ध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये मध्ये तदुक्त्या फलसन्दंशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति सूचितम्। फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा, ''धर्मेण पापमपनुदति'' –

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥

इत्यादिवचनानीह साधकानीति दिक्।

क्लीबोऽपि। अत एव **संहितवदिति प्रातिशाख्यभाष्ये** प्रयुक्तमिति। उपसंहरति। **तदेवमिति।** तस्मादुक्तरीत्येत्यर्थः। फलानि फलफलानि। इत्युक्तं = इति हेतोः पृथग्व्याख्यानसहितं पूर्वं कथितम्। नन्वेवमुक्तभाष्यमसङ्गतं स्यादत आह। **भाष्ये त्विति। सन्दर्भो** रचना। फलचतुष्टयस्य रक्षोहादेः उक्तेरिति शेषः। यथाश्रुतेऽनुपपत्तिस्स्पष्टैव। प्रवर्तके = आगमे। मध्ये = अर्थात्फलद्वयद्वययोः। तदुक्त्या = आगमोक्त्या। फलसन्दंशेन = संदंशवदुभयतः फलसम्बन्धेन। नित्यानां सन्ध्यावन्दनव्या-करणाध्ययनादीनां। फलपर्यवसानं = पर्यवसितफलकत्वं। ननु किं तत्फलमत आह। **फलन्त्विति।** क्षयः ध्वंसः। ननु तत्कुर्वतो नैव पापमतस्तद्ध्वंसो दुर्लभ इत्यत आह। **प्रत्येति।** तदुत्पत्त्यभाव इत्यर्थः। तत्प्रागभावपरिपालनमिति यावत्। एवं सप्रमाणेऽर्थे साधकान्तरमप्याह। **धर्मेणेति।** अपनुदति = विनाशयति तत्प्रागभावं परिपालयति वा। विहितस्य = सन्ध्यावन्दनादेः। निन्दितस्य = कलञ्जभक्षणादेः। अनिग्रहात् = अनिरोधात्। पतनं = अधोगतिं। ऋच्छति = प्राप्नोति। **वचनेति।** तान्यप्युक्तेऽर्थे इत्यर्थः। एवञ्च न ह्यफलं नित्यं किन्तु यदकरणे प्रत्यवायस्तत् इति प्रागुक्तं सिद्धम्। स्पष्टं चेदं **मत्कृतपाषण्डखण्डने**[१]। अत एव **सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रता** इत्यादिना नित्यस्थले फलकथनं सङ्गच्छते। तदाह। **दिगिति।**

---

१. एतावता अमुद्रितं वैद्यनाथविरचितं पिष्टपशुमीमांसाविचारात्मकं पुस्तकं मैसूरुनगरे प्राच्यसंशोधनालये Ms. No. C. 1962 उपलभ्यते।

''इमानि च भूयः'' इत्यादिभाष्येण प्रवर्त्तकवचनान्तराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि। तद्यथा - ''तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः'' इति ब्राह्मणम्। अत्र न म्लेच्छितवै इत्यस्य विवरणं नापभाषितवै इति। उभयत्रापि ''कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः'' इति तवैप्रत्ययः। धातूनामनेकार्थतया निन्दावचनान्म्लेच्छधातोः कर्मणि घञ्।

१.३.४ शेषावान्तरप्रयोजननिरूपणम्

ननु भाष्ये एतदनन्तरं **इमानि भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानी**त्यादिग्रन्थेनान्यानि प्रयोजनान्युक्तानि। तत्र चानुपपत्तिः, वक्ष्यमाणम्लेच्छत्वादीनां बहुत्वाद्बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायेन प्रथमतोऽभिधानस्य युक्तत्वादिति चेत् सत्यं रक्षादीनां प्रधानत्वादेव प्रथमतोऽभिधानम्। तेषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानमात्राधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात्। वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्ग-शब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषङ्गिकत्वम्। अत एव तेषामानुषङ्गिकत्वं तेषां प्रधानत्वमिति परं प्रति बोधयितुं वर्गद्वयेन पृथगुक्तिः। एतेन रक्षादिभिः सहैव तानि तत्क्रमेण कुतो न पठितानीति शङ्काऽपि परास्ता। ननु तथापि भूय इत्येकवचनमनुपपन्नम्, प्रयोजनानीत्यनेनासामानाधिकरण्यादिति चेन्न भूय इत्यस्य पुनरर्थकाव्ययत्वात्। तदुक्तिफलं तु निवेदितप्रायमनुपदमेव। चः समुच्चये। प्रयोजनानीत्यस्य प्रवर्तकानि फलानि चेत्यर्थः। तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्तकानि, तद्बोध्यानि फलानीति विवेकः। तदेतत्सर्वं मनसि निधायाह। **इमानि चेत्यादि।** वचनान्तराणि = ब्राह्मणेनेत्यतो भिन्नानि वाक्यानि। क्रमेण तान्येवाह। **तद्यथेति।** अत्र ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै इत्येतत् म्लेच्छभाषानिषेधविषयकमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं नापभाषितवै इतीत्याह। **इत्यस्येति। उभयत्रापि** म्लेच्छितवै अपभाषितवै इत्यनयोः। ह वा इति प्रसिद्धाविति बोध्यम्। ननु म्लेच्छ इति शब्दस्य यौगिकत्वेऽस्फुटापशब्दान्यतररूपाव्यक्त-शब्दानुकूलव्यापारार्थकस्य म्लेच्छधातोर्धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकलेनाकर्मकतया द्वितीयकर्माभावेनाप-शब्दस्य तत्वासम्भवेन तद्रूपे कर्मणि घञो दौर्लभ्येन भावघञि कथमपशब्दसामानाधिकरण्यम्। तस्य रूढत्वेऽपि म्लेच्छशब्दस्य यवनरूपपुरुषविशेषपर्यायत्वादेशविशेषबोधकत्वाद्वा तस्या-पशब्दत्वाभावेन कथमनेन सामानाधिकरण्यमित्यन्वयानुपपत्तिरत आह। **धातूनामिति। निन्दावचनादिति।** निन्दा च शास्त्रबोधितविपरीतत्वेन तदुच्चारणस्य निषिद्धत्वेन च पापसाधनत्वात्। अत एव वक्ष्यमाणं निषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमुपपन्नम्। अन्यथा

तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते। अत्र 'न म्लेछितव्यम्' इति निषेधस्य ''तेऽसुराः'' इत्यर्थवादः। न चेह रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकं फलमस्त्विति वाच्यं, ''द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्'' इति न्यायेन अपापश्लोक-

---

यथाश्रुतेऽप्यपशब्देऽव्यक्तत्वस्य मन्दोच्चारणेन सम्भवात् मन्दोच्चारणस्य धात्वर्थतया मन्दत्वरूपफलाश्रयत्वेन तस्य कर्मतया तत्र प्रत्ययेन सामानाधिकरण्योपपत्त्या तेषामनेकार्थतया निन्दार्थकत्वपर्यन्तानुधावनमफलं स्यात्। क्रत्वङ्गता तु तदा न सम्भवति। न हि क्रतोर्मन्दोच्चारणेन किञ्चिद् दृष्टादृष्टवैगुण्यं भवतीति भावः। **कर्मणीति।** अकर्तरि च कारके संज्ञाया(पा०सू० ३-३-१९) मित्यनेनेति भावः। एतेन करणे घञिति **दण्ड्याद्युक्तमपास्तम्**। तत्र तस्य दौर्लभ्यात्। तेन = तदर्थकघञङ्गीकारेण। ननु **पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेनेति** श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वं प्रतीयते। एवञ्च पराभवनिवृत्त्यर्थं व्याकरणाध्ययनं न तु निन्दानिवृत्त्यर्थमिति किमर्थं लक्षणाश्रयणेन निन्दार्थकत्वमत आह। **अत्रेत्यादि।** अत्र श्रुतौ। तस्य विध्यर्थत्वसूचनायाह। **म्लेच्छितव्यमिति।** निषेधस्य = म्लेच्छननिषेधस्य। अर्थवादः = निन्दार्थवादः। नन्वेवमपि तेऽसुरा इत्यादेरर्थवादत्वे निर्बाधत्वेन तदुक्तपराभव एव फलमस्त्विति किं तस्य निन्दापरत्वमङ्गीकृत्य तदर्थवादत्वेन निन्दारूपफलकल्पनयेत्याशयेन आशङ्कते। **न चेहेति।** उक्तविधावित्यर्थः। **रात्रिसत्रेति।** रात्रिसत्राधिकरणे[1] हि रात्रिसत्राख्ययागविशेषस्य फलबोधकस्वतन्त्रविध्यभावात् फलान्तराश्रवणेनासम्भवात् सम्भवतीति न्यायेन तस्यायुक्तत्वात् शुद्धविधस्याप्यभावादर्थवादवाक्यान्यथानुपपत्तिकल्पितविध्युद्देशे तावन्मात्रे स्वीक्रियमाणे, तत्रापि फलाश्रवणात् फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पनीये **क्लृप्तकल्पने**ति न्यायाल्लाघवात् **'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ती'**त्यर्थवादवाक्यबोधितप्रतिष्ठात्मकश्रौतफलसम्बन्धो यागस्य यथा उक्तस्तथेति भावः। तत्र ह वा इति प्रसिद्धौ। एता रात्रीस्तन्नामकयागविशेषान् ये उपयन्ति प्राप्नुवन्ति कुर्वन्तीति यावत् ते प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तीति तदर्थः। अयं तु न विधिः, यच्छब्दघटितत्वादिति बोध्यम्। आर्थवादिकफलं पराभवरूपम्। एवञ्चागत्या तत्रोभयपरत्वमेवमत्रापीति भावः। नन्वन्यथानुपपत्त्या सर्वतो बलीयस्या तत्र तथा कल्पनेऽपि प्रकृते तथा दुर्वचः। अत्र विधेः सत्वेन ततो वैषम्यात्। किञ्च **प्रधाने फलसम्बन्धकल्पन**मिति [2]**द्रव्येत्या**दिन्यायासञ्चारात्। इह त्वङ्गे फलसम्बन्धकल्पनेति

---

१. पू.मी. (४-३-८)

२. द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः (जै.सू. ४-३-१) इति न्यायः।

श्रवणवत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वात्। प्रकरणात्क्रत्वङ्गो ह्ययं निषेध इति ''यर्वाणस्तर्वाणो नाम'' इत्यादावुत्तरग्रन्थे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरिष्यते। अत एव इहापि पराभूता मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति नोपसंहृतं, किन्तु म्लेच्छा माभूमेत्येव। म्लेच्छा निन्द्याः,

---

स्पष्टमेवेत्याशयेन समाधत्ते। **द्रव्येति।** एतेषु त्रिषु या फलश्रुतिः स विध्युपकारकत्वादर्थवाद इत्यर्थः। तत्र द्रव्ये फलश्रुति**र्यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापः श्लोकः शृणोती**त्येवमाद्याः। संस्कारे फलश्रुति**र्यदाहे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्** इत्येवमाद्याः। कर्मणि फलश्रुति**र्कर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजान् याजा**इत्यन्त इत्याद्याः। कर्मपदञ्चारादुपकारककर्मपरम्। संस्कारकर्मणः पृथगुल्लेखादिति बोध्यम्। **न्यायेनापापेति।** दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितवाक्ये यस्य पर्णमयीत्यादौ पापश्लोकश्रवणाभावस्य पर्णमयजुहूप्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य तन्निन्दामात्रपरत्वा-दित्यर्थः। नन्वेवं पापश्लोकश्रवणाभावस्य तत्प्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य तन्निन्दामात्रपरत्वादिति वक्तुं युक्तमिति चेत् सत्यं संस्तुत्यर्थवादस्थले प्रवर्तनाविषयार्थस्तुतिरूपप्राशस्त्यपरत्वं, निन्दार्थवादस्थले तु निवर्तनाविषयार्थनिन्दारूपप्राशस्त्यपरत्वमित्यविरोधः। तथा चापापश्लोकश्रवणवत् पापश्लोक-श्रवणाभावस्य तत्प्राशस्त्यमात्रपरत्ववत् प्राशस्त्यमात्रपरत्वान्निन्दाप्राशस्त्यमात्रबोधनपरत्वादित्यर्थो बोध्यः। मात्रपदेनोभयपरत्वनिरासः। ननु निषेधे द्रव्यत्वाभावेनानङ्गत्वेन कर्मत्वसंस्कारान्यत-रत्वस्याप्यभावेन दृष्टान्तवैलक्षण्येन कथं द्रव्येत्यादिन्यायसञ्चारोऽत्रात आह। **प्रकरणादिति।** अङ्गशब्दो नित्यनपुंसकलिङ्गः। अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन **इत्यमरोक्तेः**[१]**। अपघनोऽङ्ग**मिति पाणिन्युक्तेश्च। हि यतः। एवञ्चात्र कर्मत्वेन तन्न्यायसञ्चारो युक्त इति भावः। अस्य क्रत्वङ्गत्वे च तत्रातथानुष्ठाने विहिताननुष्ठानान्निषिद्धानुष्ठानाच्च प्रत्यवायः, लोके तु तदभावः। अत एव यर्वाण इत्याद्यसाध्वपि वदन्तो यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयस्ते बभूवुरिति श्रुत्या प्रत्यवायानुत्पादेनैव व्याख्याताः। एतेन क्काप्यशब्दभाषणं न स्यादित्यपास्तम्। **यर्वाण इति।** यद्वानस्तद्वान इत्यर्थः। उक्तं समूलयति। **अत एवेहापीति।** आर्थवादिकफलाभावेनोक्तरीत्या निन्दारूपप्राशस्त्य-मात्रबोधनपरत्वादेव **तेऽसुरा** इत्यादिग्रन्थव्याख्यावसरेऽपीत्यर्थः। नोपसंहृतं भाष्यकृता। मेत्येव उपसंहृतमित्यस्यानुषङ्गः। यत्तु भाष्ये म्लेच्छा इत्यादेर्निन्द्याः अपशब्दभाषणकर्तारो माभूमेत्यर्थः। कर्तरि पचाद्यजिति [२]**रत्न**कृत्तदभिप्रेत्याह। निन्द्या इतीति। **तन्न।** प्रागुक्तरीत्या स्वत एव तेषां

---

१. अ.को. मनुष्यवर्गे श्लो.सं. ७०. पृं.सं. २२६।

२. महाभाष्यव्याख्याता रत्नप्रकाशकारः शिवरामेन्द्रसरस्वती। (French Universioty Pondichery पृ.सं. ४२)

शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः। अत्र ''हैहेप्रयोगे हैहयोः'' इति प्लुते प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमित्त्येके। ननु ''सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्यः'' इति भाष्यकृता वक्ष्यमाणत्वान्नैष दोष इति चेत् ? सत्यम्, अत एवापरितोषाद् 'वाक्यद्विर्वचनं म्लेच्छनम्' इत्यपरैर्व्याख्यातम्। ''सर्वस्य द्वे'' इत्यत्र पदग्रहणस्य चोदितत्वादिति तेषां भावः।

ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किन्तु तात्पर्यद्योतनार्थमैच्छिकः पुनः प्रयोगः 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' इतिवदिति चेत् ? तर्ह्याम्रेडितस्वरानुपपत्तिः। यदि तु तत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्त एव पाठस्तर्हि अरिशब्दे रेफस्य लत्वमपशब्द इत्यवधेयम्। इदं च भाष्यादिषु प्रसिद्धं श्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम्। अयं च पाठः क्वचिच्छाखायामन्वेषणीयः। माध्यन्दिनानां शतपथब्राह्मणे तु ''हेलवो हेलव इति वदतः'' इति पठित्वा ''तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेच्छेत्'' इति पठ्यते। तत्र यकारस्थाने वकारोऽपशब्द इति स्पष्टमेव।

तद्विषयत्वसम्भवेऽन्यनिन्दया निन्द्यत्वप्रतिपादनानौचित्यात्। तद्ध्वनयन् तत्र हेतुमाह। **शास्त्रेति। इति भाव इति।** उपसंहर्तुर्भगवत इति शेषः। ननु कोऽत्र दोषो यत्प्रयुक्ता निन्दाऽत आह। **अत्रेत्यादि।** अत्र = श्रुतिप्रतिपाद्ये तद्वाक्ये। साहसं = शास्त्रत्यागमनुष्ठानक्लेशं वा। इति इत्यस्य। नैषः = प्लुताद्यकरणरूपः। **चोदितत्वादिति।** वार्तिककृता कृतत्वादित्यर्थः। तस्य नित्येत्यादावनुवृत्तेरिति भावः। तेषां = अपरेषाम्। **तात्पर्येति।** स्वोत्कर्षेत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह। **अनावृत्तिरिति।** शास्त्रान्ते व्याससूत्रमिदम्। येऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनावृत्तिरेव तेषां न पुनरावृत्तिरित्यादिमुक्ताभिधायकशब्दादित्यर्थः। शास्त्रसमाप्तिद्योतनाय सूत्रावृत्तिरिति भावः। **आम्रेडितस्वरेति। अनुदात्तं चे**(पा०सू० ८-१-३)त्यादिसूत्रविहितेत्यर्थः। **तत्र** श्रुतौ। **मुक्त एवेति।** ब्राह्मणपाठस्यास्वरकस्यापि सत्वादेकश्रुतिप्रवृत्तेरिति भावः। **तर्हि** तदा। लत्वं अशास्त्रसिद्धतत्करणं। **अपशब्द इति।** तत्वहेतुरित्यर्थः। तत्वं च व्याकरणानुगतशब्दस्यैव भ्रंशेऽपि प्रसिद्धमिति भावः। रलयोरैक्यस्य समानश्रुतित्वस्य च स्मरणमिति तु लक्ष्यानुरोधीति तत्वम्। इदमित्यस्योक्तवचनमित्यर्थः। व्याख्यातमित्यत्रान्वयः। उक्तरीत्येति तदाशयः। यद्वा इदं उक्तप्रकाररूपं व्याख्यातमित्यर्थः। अयं पूर्वोक्तः। चो वाक्यालङ्कारे। **शतपथेति।** तद्ब्राह्मणसंज्ञा। **तत्रेति।** तस्मिन् पाठ इत्यर्थः।

तथा शिक्षासु पठ्यते –

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ।। इति ।(पा.शिक्षा. ५२)

स्वरेण स्वरतः 'हीयमानपापयोगाच्च'(पा०सू० ५-४-४७) **इति तसिः । मिथ्याप्रयुक्तः यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् अत एव तमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः हिंसकत्वात् । यजमानं हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिः एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः । यथेत्युदाहरणे ।**

शिक्षानुसारेणाह । **मन्त्रो हीन इति ।** अत एवोक्तं शिक्षास्विति । तत्रैतत्त्यागफलं तु स्फुटीभविष्यति मूले एव । अपशब्दप्रयोगे प्रत्यवायप्रतिपादनार्थेयं शिक्षा । **यत्तु** स्वरेण वर्णेन वा योऽन्यथाभूतो दुष्टः प्रयुक्तः स मिथ्या मृषेत्यर्थः । कुत इत्यत आह । न तमिति । न तदर्थमिति क्वाचित्कः पाठो भाष्यादि विसंवादादुपेक्ष्यः । न केवलं तमर्थमेव नाह अपि तु स वागेव सन् वज्रः स्यात् । कुतस्तत्वमत आह । यजेति । यतो यजमानं मारयेदित्यर्थः । हिनस्तीति लेडिति **कृष्णः** । तन्न । तत्र लेटो युक्तत्वेऽपि व्याख्यानानौचित्यस्य भाष्यादिव्याख्यायामुक्तत्वात् । तदेतद् ध्वनयन्नन्यथा व्याचष्टे । **स्वरेणेत्यादिना ।** तत्रादावसर्वनामत्वात्तसिल अप्राप्तेराह । **स्वरत इति । आद्यादित्वात्तसि**रिति तु न युक्तम् । तस्यागतिकगतित्वादिति ध्वनयन्नाह । **हीयमानेति ।** भाष्ये तु दुष्टः शब्द इति पाठादस्याप्राप्त्या तथा कैयटेन व्याख्यातम् । अनेन वर्णत इत्यपि व्याख्यातम् । मिथ्याप्रयुक्त इति प्रतीकम् । तस्यैव विवरणमग्रे ततोऽर्थान्तरमित्यादिप्रतिपादयन्नित्यन्तम् । तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षत्वादाह । **यदर्थेति ।** अस्याकथने हेतुत्वं ध्वनयन्नाह । **अत एवेति ।** अनभिमतार्थप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः । **तमिति ।** अभिमतमित्यर्थः । **हेत्यर्थ इति ।** पूर्वार्द्धस्येति भावः । अत एव न केवलं तमर्थमेव नाहेत्येतावत् किन्तु यजमानस्य प्रत्यवायोत्पादनत्वाद् हिंसकोऽपीत्युत्तरार्द्धार्थमाह । **वागेवेति ।** रूपकमिदम् । द्वन्द्वबहुव्रीही तु न । दोषात्, सस्वरादिहीनत्वात् । दुष्टःशब्दो वागेव सन् वज्रो भूत्वा तं मारयेदित्यर्थः । तत्रोपस्थितत्वाद्धिंसारूपसाधारणधर्ममाह । **हिंसेति ।** ननु अन्यापराधेन कथमन्यनाशः । किञ्च दृष्टान्ते न यजमाननाशः किन्तु तत्पुत्रस्यैवेति वैषम्यमतो यजेति प्रतीकं धृत्वा तदाशयमाह । **यथेति । इत्यर्थ इति ।** इत्यभिप्राय इत्यर्थः । एवञ्च न तत्र तात्पर्यं किन्तु प्रत्यवायोत्पत्तौ । सा च स्वस्य नाशिका स्वीयस्य नाशिका वेत्यन्यदेतत् । तत्र दृष्टान्तमाह । **यथा इति ।** उदाहरणमिति

इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुशब्दः। पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान्। तत्र च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत् तथाभूतः सन् वर्धस्वेति प्रतिपादितुं 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व' इति प्रयुक्तम्। ण्यन्ताच्छदेरौणादिकः क्रुन्प्रत्ययः। प्रज्ञादिगणे निपातनाद् ह्रस्वत्वम्। इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वान्न सम्बोधनविभक्तिः तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात्। अत एव राजन् युध्यस्व राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः। राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेऽपीति। एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः। तथा च

पाठः। सप्तम्यन्तपाठे यथा इति शब्द उदाहरणे दृष्टान्ते वर्तते इत्यर्थः। यद्वा इन्द्रशत्रुरित्यनेनान्वये एकं वाक्यं, तत्र इन्द्रशत्रुशब्दाय इन्द्रशत्रुशब्दपरत्वम्, अन्यथा दृष्टान्तासङ्गतिरर्थासङ्गतिश्चेत्याह। **इन्द्रशत्रुशब्द इति।** तमुपपादयति। **पुरेत्यादि।** स्पष्टश्चायमर्थ**स्तैत्तिरीयसंहितायां** द्वितीयकाण्डपञ्चमप्रश्ने **विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र** इत्याद्यनुवाके। **त्वष्टेति।** वृत्रेणारब्ध इति कैयटे तु फलरूपहेतौ वृत्रेणेति तृतीया बोध्या। ननु शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेष इति कथं दृष्टान्ततेत्यत आह। **तत्र चेति।** याग इत्यर्थः। प्रयुक्तमित्यत्रान्वयः। **शातयितेति।** तथा च क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढः। तद्व्युत्पत्तिः शातयितेत्येव। तत्र चेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्द्धस्वेति षष्ठीसमासेऽर्थ इति भावः। तदेतद् ध्वनयन्नाह। **हिंसेति।** प्रयुक्तं अध्वर्युणेति शेषः। **क्रुन्निति।** कर्तरीति भावः। **ह्रस्वत्वमिति।** शमे रूपमिति केचित्। तत्र पक्षे निपातनात्तत्वं बोध्यम्। ननु सम्बोधनविभक्त्यौचित्येन तदसङ्गतमेवात आह। **इन्द्रेति।** साम्भूयस्यैवासिद्धत्वादिति भावः। एतेन तत्कृतमपि दुष्टत्वमित्यपास्तम्। अत एव स्वरतोऽपराधादित्युक्तिसङ्गतिरिति बोध्यम्। अत एव = तस्या अनुवाद्यविषयकत्वादेव। व्यवस्थयैव न तु एकत्र। इच्छया व्यवस्थामेव सूचयन् तद्धेतुमाह। **राजत्वेति।** इतिर्हेतौ। यद्वा इतिः तत्कृतदोषाभावसमाप्तौ। तदा व्यवस्थयैवानेन प्रतिपाद्यत इति बोध्यम्। वैपरीत्यं प्रतिपादयितुमिष्टानिष्टस्वरावाह। **एवमिति।** तदभिप्रायेण प्रयुक्तत्वे सतीत्यर्थः। **अन्तोदात्ते इति। समासस्ये**(पा०सू० ६-१-२२३)**ति** सूत्रकृते इति भावः। **आद्युदात्त इति। बहुव्रीहौ पूर्वपदं प्रकृत्येति** (पा०सू० ६-२-१) विहित इति भावः। तथा च आद्युदात्तोक्तौ च। बहुव्रीह्यर्थः इन्द्रशातयितृकरूपः। आद्युदात्तत्वं दृढयन् सस्वरेन्द्र-शब्दव्युत्पत्तिमाह। **इन्देर्हीति।** हि यतः। **आद्युदात्त इति। ञ्नित्यादिर्नित्य**(पा०सू० ६-१-१९७)मित्यनेनेति भावः। सिद्धान्ते तु **ग्रामादीनां चेति** तत्वं बोध्यम्। विपरीतं

पूर्वपदप्रकृतिस्वेरण बहुव्रीह्यर्थो लब्धः। इन्देर्हि धातोरौणादिके ''ऋज्रेन्द्र'' इत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः। तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्। तदिहोदाहरणतयोक्तम्।

स्यादेतत्, ''यज्ञकर्मणि'' इत्येकश्रुत्येह भवितव्यम्। सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योरविशिष्टेति। आत्राहुः-जपादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव एकश्रुतिर्विधीयते। स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति। तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना – ''अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम्'' इति। आपस्तम्बश्चाह-अनाम्नाता अमन्त्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानि'' इति। अत एव ''मन्त्रो हीनः'' इति पाठस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेऽपि ऊह्यमानस्यामन्त्रतया यथेन्द्रशत्रुरिति वाक्यशेषोऽसङ्गतः स्यादतो मन्त्रशब्दः शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये ''दुष्टः शब्दः'' इति पठितम्। ननु स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति वेदे पठ्यत एवेति ? सत्यम्, ऊहितं

फलितार्थमाह। **तेनेन्द्र इति।** वास्य = वृत्रस्य। श्रुतिरुक्ता। इतिहासो भारतादिः। पुराणं भागवतादिकम्। तच्च हि 'इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्व विद्वेषं जहि माचिर' मित्युक्तमिति भावः। सम्बोधनविभक्तिकरणं तु तत्रार्षमेवेति बोध्यम्। इह = व्याकरणाध्ययनविषये। इदं च सर्वमुणादीनां व्युत्पन्नत्वस्वीकर्तृशाकटायनादिरीत्या बोध्यम्।

नन्वत्र **यज्ञकर्मणी**त्येकश्रुतौ प्राप्तायां तदकरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तं, नत्वन्तोदात्ताकरणं तत्करणमिति। न च तथैवास्तु। **शतपथब्राह्मणतद्भाष्यवि**रोधात्। तत्र हि तदकरणं आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्तः। स्पष्टं चेदं **गुरुचरणकृतैकश्रुत्यवादे**[1] इत्यभिप्रायेणाशङ्कते। **स्यादेतदिति। तत्पुरुषेति।** क्रमप्रतिपादने तात्पर्यादस्य पूर्वनिपातः। **जपादीति।** तेषां मन्त्रेष्वेव यज्ञकर्मणि सम्भव इति भावः। स्वशब्द आत्मीयवाची। **प्रयुज्यमानः** इन्द्रशत्रुशब्दः। **ष्वमन्त्रत्वमिति।** नन्वस्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति चेन्न **सूर्याय त्वे**त्यादेर्लौकिकघटितस्योहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदत्रापि शिक्षाश्रुत्यादितस्तदुपपत्तेरित्याहुः। **अनाम्नाता इति।** वेदेऽपठिता इत्यर्थः। दृष्टान्तमाह। **यथेति।** प्रवरा आङ्गीरसेत्यादयः प्रसिद्धाः। ऊहस्तूक्तः। नामधेयं संज्ञाशब्दाः देवदत्तादयः। एतेषां ग्रहणानि यागे तत्र तत्र मन्त्रेषु इतिहासिकप्रसिद्धम्। अत एव = ऊह्यमानस्य सर्वस्यामन्त्रत्वादेव। पाठस्य = प्रागुक्तस्य। इह = प्रागुक्तशिक्षायां। शब्दमात्रपरः = बोधकमात्रपरः। **इत्याशयेनेति।** इति

---

१. एतवत्कालं अश्रुतप्रायः अयं ग्रन्थः पण्डित समाजे।

यदमन्त्रभूतम् अनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेऽपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात्। नन्विन्द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेत् ? न, स्वरविधौ छन्दोधिकाराभावात्। एतावानेव हि भेदः – यच्छन्दसि त्रैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थयाऽऽश्रीयते, लोके त्वैच्छिको विकल्पः। अत एव एकश्रुत्या सूत्रपाठस्त्रैस्वर्येण वेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः।

नन्वेवं ''उच्चैस्तरांवा'' इतिसूत्राद्विकल्पानुवृत्त्यैव सिद्धौ ''विभाषा छन्दसि'' इत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु नायं दोषः। यज्ञकर्मणीत्यस्य

सूचयितुमित्यर्थः। **वेद इति। त्रैधातवीयेष्टेरर्थवादप्रकरणे** तैत्तिरीयसंहितायामुक्तस्थलेऽयमर्थवादः पठ्यते। अन्यथोच्चारणेन यागस्य वैगुण्यबोधनायेति तद्व्याख्यायां **भट्टभास्करे** स्पष्टम्। ऊहितं = प्रथमतस्त्वष्ट्रभिमतमध्वर्युच्चारितम्। तेन तद्विधया प्रयुक्तमिति यावत्। न तु वेदपठितमन्त्रे सूर्यायेत्यादिवदूहोऽयमिति बोध्यम्। अत एवाह। **यदमन्त्रभूतमिति।** तदनुकरणस्य = शब्दपरस्य। पाठेऽपि वेदे इति शेषः। संसारस्यानादित्वादिति भावः। नन्वेवं स्वरतोऽपराधादित्ययुक्तमेवेत्याशयेन शङ्कते। **नन्विन्द्रेति।** ननु तर्हि वेदवत् लोकेऽपि स्वरविनिर्मुक्तपाठस्यासाधुत्वं स्यादत आह। **एतावेति।** व्यवस्थया मन्त्रे त्रैस्वर्यं, ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानां, तैत्तिरीयाणां तूभयत्रापि त्रैस्वर्यमित्यादिरूपव्यवस्थितविकल्पेन तथैव विभागादनादिप्रयोगाच्चेति तत्वम्। **विकल्प इति।** आश्रीयत इत्यस्यानुषङ्गः। इतीति शेषः। स च भेदसमासौ। अत एव = भाषायां विकल्पस्यैच्छिकत्वादेव। **तत्रेति।** भाष्यव्याख्यायां कैयटादिभिरिति भावः।

एवञ्च कैयटादिरीत्येदम्। तत्खण्डिकां हरदत्तोक्तिं खण्डयति। **नन्वेवमित्यादिना।** एवं = अजपेत्यादिपर्युदासेन मन्त्रेष्वेव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे। ग्रहो ग्रहणम्। **व्यर्थ इति।** पर्युदासपक्षेऽजपादिशब्देन जपादिभिन्नं तत्सदृशं छन्दः। तथा च **यज्ञकर्मे**(पा०सू० १-२-३४)त्यनेन छन्दसि नित्यमेकश्रुतिविधानात् **विभाषे**(पा०सू० १-२-३६)ति सूत्रेण च छन्दस्येव विकल्पविधानाद्विषयभेदरूपव्यवस्थाया अलाभेऽन्यतरसामर्थ्याद्यज्ञकर्मणीत्यस्य पदस्य निवृत्तावनुवृत्तेन वाशब्देन यज्ञकर्मणोऽन्यत्र छन्दसि विकल्प इत्यर्थलाभे विभाषाग्रहणं व्यर्थम्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु सर्वत्रोहितानूहितादौ पूर्वेण तत्प्राप्तौ छन्दसि यज्ञकर्मण्येव विभाषेति व्यवस्थापत्तौ तन्निवृत्तये विभाषाग्रहणमिति शङ्काशयः। नायं = विभाषाग्रहणवैयर्थ्यरूपः। निवृत्तये **विभाषा**

निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात्। न च पर्युदासपक्षेऽप्येवमेवास्त्विति वाच्यं, नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारम्भसामर्थ्यं, ऊहादिष्वमन्त्रेषु चरितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेण छन्दोमात्रविषयकेण बाधसम्भवात्। न ह्यूहादीनां छन्दस्त्वमस्ति, मन्त्रब्राह्मणेतरत्वात्। तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेध एवागत्या स्वीकर्त्तुमुचित इति चेत् ? न, पर्युदासपक्षेऽपि मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिवृत्तये

छन्दसीत्यत्रेति शेषः। प्येवमेव = तद्ग्रहणस्य तन्निवृत्त्यर्थत्वमेव। **नित्यविकल्पेति। यज्ञकर्मणि विभाषा छन्दसीति** नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतयाऽन्यतरारम्भसामर्थ्यादेव विभाषाग्रहणनिवृत्तिसिद्धेरित्यर्थः। तदनुवृत्तौ त्वन्यतरवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। नारम्भसामर्थ्यं अन्यतरस्येति शेषः। पूर्वविधेः = यज्ञकर्मणीत्यस्य। उत्तरेण = विभाषा छन्दसीत्यनेन। **छन्दोमात्रेति।** अनेन विषयभेदः प्रदर्शितः। **बाधेति।** पूर्वत्र प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारे छन्दोऽछन्दउभयसाधारणत्वादछन्दःसु चरितार्थस्य **यज्ञकर्मे**त्यस्य छन्दःसु परत्वा**द्विभाषा छन्दसी**त्यनेन बाधसम्भवादित्यर्थः। ऊहादीनामन्त्रत्वे कथितेऽपि ब्राह्मणान्यत्वं कथयन्नाह। **न ह्यूहेति। तरत्वादिति।** अनेन मन्त्रब्राह्मणान्यतरत्वं छन्दस्त्वमिति छन्दोलक्षणमपि सूचितम्। हरदत्तोक्तिमुपसंहरति। **तस्मादिति।** उक्तदूषणादित्यर्थः। **असमर्थेति।** इदं चान्यत्राङ्गीकृतमेवेति भावः। वस्तुतो दुष्टत्वेन क्वाचित्कत्वादाह। **आश्रित्यापीति।** वागत्या = तद्वैयर्थ्यान्यथानुपपत्तिरूपया। **मन्त्र इति।** अजपादिशब्देन मन्त्रः, तत्रैव तेषां सम्भवात्। तथा च मन्त्रे नित्यं ब्राह्मणे विभाषेत्येवं पर्युदासपक्षेऽपि विशेषापेक्षत्वेन व्यवस्थालाभोऽस्त्येवेत्यधिकं तत्क्रियमाणं तन्निवृत्त्यर्थमिति न तस्य वैयर्थ्यमित्युत्तराशयः। **यज्ञकर्मेति।** तत्पदनिवृत्तय इत्यर्थः। विनिगमनाविरहेण व्यापकत्वेन छन्दोमात्रग्रहणेन च सामान्यविषयस्य तस्य विशेषविषयेण पूर्वसूत्रेण बाधेन व्यवस्थाया यज्ञकर्मणि सिद्धाया अनङ्गीकारे तद्ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति तत्वम्। तथा च न कश्चिदुक्तदोषस्तत्पक्षेऽपीति भावः। केचित्तु इदमयुक्तम्। यज्ञकर्मणीति सूत्रे एव वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाया आश्रयणेन च शङ्काकारोक्तरीत्या सिद्धे छन्दसीत्येतत्सामर्थ्येन यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तिसिद्धेः। किञ्च वाग्रहणमपि नानुवर्त्यम्। एवञ्च तत्सन्नियोगशिष्टस्य यज्ञकर्मणीत्यस्यापि निवृत्तिः सिद्धा। विकल्पलाभस्तु छन्दसीत्यनेनैकश्रुत्यं विधाय न सुब्रह्मण्येति सूत्रे नेति योगविभागेन तत्रैव तस्य निषेधात् ग्रहणाग्रहणन्यायेन सिद्ध इति तस्य व्यर्थत्वमेवेत्याहुः। तन्न।

विभाषाग्रहणसम्भवात्। उक्तापरितोषादेव तु केचिज्जपादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य

तन्त्रादिना विभाषा अच्छन्दसीति पदच्छेदार्थं तस्यावश्यकत्वात्। तेन भाषायामपि [१]पक्षे एकश्रुतिः। इदमेवाभिप्रेत्य लोके त्वैच्छिको विकल्प इत्युक्तम्। किञ्च सिद्धान्तोक्तरीत्या पर्युदासेन मन्त्रस्यैव लाभेन ब्राह्मणे अप्राप्त्या तदर्थं छन्दसीत्यस्यावश्यकत्वाद्योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वाच्च। स्पष्टं चेदमन्यत्रेति। विस्तरस्तत एव बोध्यः। ननु त्वदुक्तविषयविभागे ऊहान्तस्य छन्दसीत्यस्य सङ्कोचकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन व्याख्यानत एव यज्ञकर्मणीत्यस्यासम्बन्धकल्पने लाघवात् पुनर्विभाषाग्रहणं व्यर्थमेवात आह। **उक्तापरितोषेति।** विभाषाग्रहणवैयर्थ्यरूपादित्यर्थः। **केचिदिति। हरदत्तादय** इत्यर्थः। अत्र तुकेचिच्छब्दाभ्यामरुचिः सूचिता। तद्बीजं तु **विभाषा छन्दसी**त्यत्राछन्दसीति छेदाय विभाषाग्रहणं [२]सर्वमतेऽप्यावश्यकम्। किञ्च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽपि अन्यतरसामर्थ्यादेव यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्तिसिद्धौ विभाषाग्रहो व्यर्थः। नचोहितेषु नित्यमनूहितेषु तत्रैव वेति व्यवस्थासम्भवः। [३]एवञ्च तन्निवृत्तये तदावश्यकत्वमिति वाच्यम्। कर्मग्रहणसामर्थ्येनोहितानूहितयोरुभयोरपि यज्ञकर्मेत्येतत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् हरदत्तोक्तत्वाच्चेति। तस्मात् कैयटोक्तपर्युदासपक्ष एव ज्यायान्। लघुत्वाच्च। अत एव [४]**शतपथब्राह्मणतद्भाष्या**द्युक्तसङ्गतिः। एवं हि तत् 'अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति तस्मादुहैनमिन्द्र एव जघान अथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यदिति'। आद्येऽनुकरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्यान्त्ये वैतदर्थकमन्तोदात्तं यदवक्ष्यदित्यर्थ इति तद्भाष्यम्। न च पर्युदासपक्षे **यज्ञकर्मे**ति सूत्रे कर्मग्रहणं व्यर्थम्। जपादीनामकरणत्वादिना करणमन्त्रत्वेन साक्षात्क्रत्वङ्गमन्त्रत्वेन वा साजात्यं मा ग्राहीति तत्सार्थक्यात्। अत एवेषेत्वेत्यादि-शाखाछेदनादिकरणयजुर्मन्त्रादावप्येकश्रुतिर्भवत्येव। केषाञ्चित् त्रैस्वर्येण तत्र पठनं तु प्रामादिकं सूत्रविरुद्धं च। सम्पूर्णेषु यजुर्षु नैवैकश्रुतिः। ते ऊहा हि न मन्त्रा इति पूर्वमीमांसापास्तम्बौ।

अत्रत्यकैयटः विभाषा छन्दसीतिसूत्रस्थहरदत्तादीनां सर्वेषां सम्मतमेव। इन्द्रशत्रुप्रस्तावे

---

१. पाक्षिकैकश्रुतिः इति ख ग पाठः।

२. सर्वमते एवेति ख पाठः।

३. एवञ्चेत् ख पाठः।

४. श.ब्रा. पृ.सं. २१९।

इहाप्येकश्रुतेः प्राप्तौ सत्यां तदकरणं बहुव्रीहिस्वरकरणं च स्वरतोऽपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः।

श्रूयते च—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित्॥ (म.भा. १-१-१-३२)

निगदेन पाठमात्रेण। शुष्कैध इति सान्तेन क्लीबेन एधस्शब्देन अकारान्तेन वा पुल्लिङ्गेन निर्वाह्यम्। न ज्वलति न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्यर्थः। निरुक्ते तु – ''अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च'' इत्युपक्रम्य –

''स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा॥'' (निरू १-६-१८)

भट्टभास्कारस्वरासोऽप्येवमेव। यत्किञ्चिदूहितपदघटिते तु मन्त्रत्वमेव। तन्मध्यपतितादिन्यायात्। जपशब्दश्चाकरणमन्त्रेषु रूढः अन्यत्प्रसिद्धमित्यलं क्षुद्रोपद्रवेणेति दिक्। इहापि = इन्द्रशत्रुशब्देऽपि = वस्तुतस्तु लोकवद्वैदेऽपि ऐच्छिक एव विकल्पो न तूक्तरीत्या व्यवस्थितः, तास्वपाठात्। अत एव तैत्तिरीयाणां तथा सर्वत्र पाठः सङ्गच्छते। बह्वृचानां तथापाठस्य तु छान्दसत्वेन निर्वाहः। स्पष्टश्चेदमन्यत्रेति बोध्यम्।

तृतीयं तदाह। **श्रूयते चेति।** श्रुतिश्चास्तीत्यर्थः। नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमधीतस्य स्वरूपेण विज्ञातत्वादिति चेन्न सुबादिसंस्काराज्ञानादर्थापरिज्ञानाद्धाऽविदितत्वस्य विवक्षितत्वात्। शब्द्यते पुनः पुनः कथ्यते। **शुष्कैध इति।** इत्यस्य निर्वाह्यमित्यत्रान्वयः। दृष्टान्ते यथाश्रुतार्थसम्भवेऽपि दार्ष्टान्तिकेऽसम्भवादुभयसाधारणमर्थमाह। **न प्रकेति। निष्फलमिति।** अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्यलाभेन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पना-न्निषिद्धं अध्ययनं मा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम्। ज्ञानशब्दोऽर्शआद्यजन्तः। अज्ञानेत्यत्र बहुव्रीहिः स्पष्टः। एवं धर्मिद्वारा धर्मयोरेव तत्प्रतिपादने तात्पर्ये तु यथाश्रुतमेव साधु। स्थाणुर्वृक्षविशेषः। स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुरित्यमरः[१]। इत्पादपूरणे। ऐहिकं फलमाह। **सकलमिति।** पारलौकिकमाह। **नाकमिति।** तत्र हेतुं सूचयितुमाह। **ज्ञानेति।** यतः ज्ञानेन

---

१. अ.को. वनौषधिवर्गे पृ.सं. १२९ श्लो.सं. ८ .

इति मन्त्रमुदाहृत्य ''यद्गृहीतमविज्ञातम्'' इत्यादि पठितम्। तत्रापि गृहीतं शब्दतः, अविज्ञातं तु अर्थतः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन वेत्यादि ; शेषं प्राग्वत्।

अन्यत्रापि श्रूयते – ''एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति'' इति। एतच्च ''एकः पूर्वपरयोः'' इति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते –

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः॥ इति॥(म.भा.३३)

दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणः कर्त्ता सामर्थ्याद् बोध्यः।

विधूतो नाशितो पाप्मा पापा यस्य स इत्यर्थः। तत्रापि = तस्मिन् मन्त्रेऽपि। अपिः पूर्वपाठसमुच्चायकः। आदिना सुबादिसंस्कारपरिग्रहः। एवञ्चाध्ययनजन्यकर्मानुष्ठानजफलसम्पादकवेदार्थज्ञानायाध्येयं व्याकरणम्। तादृशज्ञानपूर्वकानुष्ठाने एव हि फलमिति भावः।

चतुर्थं तदाह। **अन्यत्रेति।** एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति पाठः। सम्यग्ज्ञातः सम्यक्त्वेन साधुत्वेन ज्ञातः। शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणानुसंहितः। सुप्रयुक्तः शिक्षोक्तरीत्या प्रयुक्तः। तस्य च कोशव्याकरणशिष्टप्रयोगाद्यनुमापकम्। ननु नेदं वाक्यमत्र भाष्ये उदाहृतमत आह। **एतच्चेति।** उक्तश्रुतिरूपं चेत्यर्थः। नन्वेवमपि प्रतिज्ञाभङ्गापत्त्या नास्यात्रोपयोगोऽत आह। **एतन्मूलेति।** उक्तश्रुतिमूलेत्यर्थः। **प्रणीतेषु** उपनिबद्धेषु। **यस्तु प्रयुङ्क्ते इति।** अनेनादृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वरूपाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। **कुशलः** अधीतव्याकरणः। लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति। **विशेष इति।** अर्थविशेषे शक्त्याद्यन्यतम इत्यर्थः। अयं भावः। एक एव शब्द एकस्मिन्नेवार्थे केनचिद्धेतुना प्रयुक्तः साधुरन्यथा त्वसाधुः। यथा गवि गोणीशब्दः साधर्म्यमूलकाभेदारोपात्प्रयुक्तः साधुर्जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुरिति। यथावत् = अम्बूकृतादिदोषरहितम्। **स इति।** परलोकेऽतिशयितं सुखमित्यर्थः। वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीति वाग्योगवित्। **सामर्थ्यादिति।** यतः सन्निधो तत्प्रबलमिति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्यादौ।

तथा –

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥ **(मा.भा. १-१-१-३७)**

अयमहमित्यस्य ''अनुकरणं चानितिपरम्'' इति गतिसंज्ञा । ततोऽगतिसमासेऽपि 'अस्यवामीयम्' इत्यादाविवानुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ् न ।

पञ्चमं तदाह । **तथाऽविद्वांस इति ।** अत्र योग्यत्वाद्व्याकरणं कर्म बोध्यम् । अभिवादानन्तरप्रयोज्याशीर्वचनवाक्ये उपात्तेऽ**स्य नाम्नो**ऽभिवादकनाम्नष्टेः **प्लुतिं** प्लुतं कर्तुं तादृशा **ये** न जानन्ति **तेषु कामं** यथोक्तं निश्शङ्कमिति यावत्, **कामं** विध्यनुसारमन्तरैव वा, **विप्रोष्य** प्रवासादेत्य स्त्रीष्विवायमहमिति वदेदित्यर्थः । प्रत्यभिवादे हि गुर्वादिना प्लुतः कार्यः । यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योऽयमहं नमामीति एतदभिनयेन कृताञ्जलिपुटस्य स्वहृदयदेशप्रापणादभिवादनभ्रान्तिजननेन तान्प्रीणयेत्, न तु **अभिवादये देवदत्तोऽहं भारद्वाजगोत्रो भो'** इत्यादिना संस्कृतेन वाक्येन नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं पादग्रहणं कुर्यात् । यद्वाऽ**यमहमागतोऽस्मि' 'अयमस्मी**'त्येव वोक्तरीत्या वदेन्न तु नमामीत्याद्यपि । प्रत्यभिवादेन ह्यसौ संस्कृतोऽभिवाद्यधर्महरो न भवति, स्वयं वाऽभ्युदयेन युज्यते । तेन तदनभिज्ञा नाभिवाद्या इति भावः । तदर्थमेतदध्ययने तत्प्लुतज्ञानेन तत्र तत्करणात् स्त्रीसाम्यं नेति तत्फलकमिदमध्येयम् । अन्यथा तु तत्साम्यं स्यादिति फलितोऽर्थः । शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणमिति परमतात्पर्यम् । अत एव वैलक्षण्यसूचकस्तुशब्दः । प्लुतस्य व्याकरणलक्षितस्यान्यथा कथमपि न ज्ञानमिति तत्वम् । तस्यासमुदायस्यानुकरणस्य संज्ञा । अ इति छेदः । स च निषेधे । **अमानोनेति** वचनात् । संज्ञा नेत्यर्थः । अनतिपरत्वेऽपि कृद्योगाभावादिति शेषः । ततः गतित्वाभावात् वदेदित्यस्य तिङन्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **अगतिसमासेऽपीति ।** गतिसमासाभावेऽपीत्यर्थः । अनन्तरं अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामर्थवत्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् प्राप्नोतीति शेषः । **वामीयमिति ।** अस्यवामस्य पलितस्येत्यादिसूक्तमित्यर्थः । केचित्तु यथाश्रुतमेव योजयन्ति । तच्चिन्त्यम् । अस्य कृद्योगाभावादगतित्वेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाप्राप्तेः । तदाप्यपिररुचिसूचकः । समासाभावे बाधकाभावः कृद्योगाभावाच्च कथं गतिसंज्ञेतीति केचित् ।

याज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति ॥ यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते, तथापि यदि आधानादनन्तरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा संवत्सरमध्ये तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्रेदमाम्नातं – ''प्रयाजाः सविभक्तिकाः'' इति । तत्र केवलविभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते । सा चाग्निशब्दरूपा न तु या काचित् । निरुक्ते देवताकाण्डे - ''अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः'' इति प्रश्नमवतार्य मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य ''आग्नेया इति तु स्थितिः''

षष्टं तदाह । **याज्ञिका इति ।** यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा इत्यर्थः । ऋषिः पठति शृणोति ग्रावाण इति वत्प्रयोगः । तत्र ऋषिर्वेदः । **सन्सूत्रे** भाष्ये एषः प्रयोगः । ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्त इत्यतिदेशतस्तत्र तथैव तेषां प्राप्तिरिति विधायकेन किमनेन वाक्येनेत्यभिप्रायेणाशङ्कते । **यद्यपीति । प्रयाजमन्त्रा इति ।** प्रयाजेषु तदाख्ययागेषु श्रूयमाणं सविभक्तिकत्वमानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति न्यायेन मन्त्रेष्ववतरतीति विधायकवचनस्थप्रयाजपदं सामर्थ्यान्मन्त्रपरमिति भावः । **पठ्यन्त इति ।** तथा च कार्या इति विध्यानर्थक्यमिति भावः । तदभिप्रायेणैव समाधत्ते । **तथापीति । आधानात्** तत्करणात् । तस्य = यजमानस्य । **महती विपदिति ।** अर्थपशुपुत्रादिनाशरूपेत्यर्थः । विधायेत्यस्याम्नातमित्यत्रान्वयः । **तत्रेदमिति ।** तादृशेष्टावुक्तविधिवाक्यमित्यर्थः । स्फुटत्वाय पुनस्तदाह । **प्रयेति ।** तत्र वचने । **प्रयोगार्हत्वादिति ।** न केवलः प्रत्यय इति निषेधात् । तथा चापूर्वविभक्तिविधानेन सार्थक्येऽपि तन्मात्रविधानमेवाशक्यमिति भावः । आक्षिप्यते = अनुमीयते । ननु तर्हि यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीत्यत आह । **स चेति ।** तत्र हेतुमाह । **निरुक्त इति ।** काण्डे सर्वेषां देवताप्रतिपादकप्रकरणे । अथेत्यस्य पृच्छ्यत इति शेषः । तदेवाह । **किं देवेति ।** का देवता येषां त इत्यर्थः । **तार्येति ।** आग्नेया इत्येके इत्युक्त्वेति शेषः । **मन्त्रवर्णेति ।** 'त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्पश्चादि'ति मन्त्रवर्णेत्यर्थः । आदिना 'प्रयाजान्मे अनूयाजांश्च केवला'नित्यादिमन्त्राणां 'आग्नेया वै प्रयाजा' इति च, ब्राह्मणमित्यस्य अतः परं च तेषां छन्दोदेवतात्वमित्यादिब्राह्मणावाक्यानां च सङ्ग्रहः । मन्त्रवर्णादेरप्यत्र स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोतीति वचनात् तन्मन्त्रात् पूर्वं तत्प्रयोगः । तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव । तत्रापि सम्बुद्धिटाङेङस्यन्तानां न प्रयोगः । वचनात्तथोत्तमप्रयाजेऽपि वचनान्निषेध इति तत्रापि न प्रयोगः । स्फुटीकृतं चैतद्भाष्यादिव्याख्याने[१] इति ।

---

१. भाष्यादि व्याख्याने उद्योते छायायां च । (पृ.सं. ३८, प्रथमो भागः)

इत्युपसंहारात्। तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते इत्यादिश्रौतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्।

तथान्यत्रापि ''यो वा इमा पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनः'' इति। पदं पदमिति ''संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'' इति शम्। स्वर उदात्तादिः। अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच्। ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः, ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनो याजकः, ''यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ'' इति सूत्रेण ''यज्ञर्त्विग्भ्वां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानम्'' इति वार्त्तिकेन च खञ्। यजने याजने च विदुष एवाधिकार इति भावः।

ऋग्वेदेऽपि बहवो मन्त्रवर्णाः - चत्वारिशृङ्गा, चत्वारिवाक्, उतत्वः पश्यन्,

---

तदभिप्रेत्योपसंहरति। **तस्मादिति। चतस्र इति।** प्रथमाद्वितीयाषष्ठीसप्तमीनामेकवचनान्येवेत्यर्थः। **पठ्यन्त इति।** तत्रेष्टाविति भावः। यद्यप्यन्यत्रान्या अपि ता आम्नातास्तथापि यथाश्रौतसम्प्रदायं ताः प्रयोज्यास्तदाह। **इत्यादिश्रौतेति।**

सप्तमं तदाह। **तथेति।** अन्यत्रापीत्यस्य वार्णीं विदधाति संस्करोति स आर्त्विजीनो भवतीत्यर्थः। बाह्वल्पार्थादित्यस्याप्राप्तेराह। **पदमिति।** ननु परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एवेति तेषामेव तत्र ग्रहणमिति वृत्त्याद्युक्तत्वात्कथमिदमिति चेन्न अस्मादेव प्रयोगाज्जातिशब्देभ्योऽपि वृत्तौ यदैकत्वविशिष्टस्यैव बोधस्तदा शसङ्गीकारात्। द्वित्वादिबोधे शसोऽसाधुत्वाय **एकवचनादिति।** यद्वा संख्याभिन्नार्थानां परिगृहीतैकत्वानामेव वीप्सेत्यर्थः। अग्रेऽपि अक्षरश इत्यस्य पृथगुक्तेरज्व्यावृत्तये आह। **उदात्तेति।** ब्रह्मादिव्यावृत्तये आह। **व्यञ्जनसहित इति।** यथा **ये यजामहे इति पञ्चाक्षर**मिति हलामप्राधान्याद्वैपरीत्यशङ्का न कार्या। **वर्णं वाऽहुः पूर्वसूत्र** इति भाष्यात्। वर्णमात्रमित्यपरे। वार्तिकेन तत्रत्येनैव सकृत्प्रयुक्तार्त्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिं सूचयन्नाह। **यजन इति। विदुष इति।** वेदार्थज्ञस्येत्यर्थः। विद्वान् यजेतेत्यादिश्रुतेः। तथा चार्त्विजीनत्वसिद्धिद्वारा ऐहिकामुष्मिकफलार्थमेतदध्येयमिति तत्वम्।

तथान्यत्तच्चतुष्टयमाह। **ऋगिति।** अपिना वेदान्तरसमुच्चयः। वर्णा इत्यस्य सन्तीति शेषः। इत्यादय इत्यनेन भाष्यीयन्यूनता परिहृता। तथा च भाष्यं दिक्प्रदर्शनपरं, न तु परिगणनपरम्। आदिसङ्ग्राह्यं तु **तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यत** इत्यादि बोध्यम्। तत्रापीत्यादयो बहवो मन्त्रवर्णाः सन्तीत्यन्वयः। चत्वारीत्यादीनामर्था भाष्यादितोऽवगन्तव्याः। इदं च ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य

सक्तुमिव, इत्यादयः। ''तितउ परिपवनं भवति'' इति भाष्यम्। ''चालनी तितउः पुमान्'' इति तु अमरस्य प्रमाद इत्येके। वस्तुतस्तूक्तभाष्यानुरोधादमरग्रन्थे पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न त्वन्ययोगोऽपि। तथा च पुंनपुंसकवर्गे – ''स्याद्वास्तु हिंगु तितउ'' इति त्रिकाण्डशेषः। अत एव 'तितउमाचष्टे तितापयति' इत्यभियुक्तग्रन्था अपि संगच्छन्ते इति दिक्।

याज्ञिकाः पठन्ति – ''आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्'' इति।

तथा- दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं

मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयतीति स्पष्टम्**द्योते**[1]। यद्यपि भाष्ये चत्वारीति सकृदेव पठितं, तथापि तद्व्याख्यावसरे मतभेदेन द्वितीयोऽपि मन्त्र उक्त इत्याशयेनेह चतुष्टयोपन्यास इति बोध्यम्। तत्र चरमे विशेषमाह। **तितविति।** तुर्वैलक्षण्ये। एके इति सूचितामरुचिं प्रकटयन्नाह। **वस्तुतस्त्विति। स्त्वयोगेति।** तदसम्बन्धमात्रेत्यर्थः। सर्वं वाक्यमिति न्यायलभ्यैव नेति भावः। तत्र हेतुमाह। **तथा चेति।** यत इत्यर्थः। **अत एवेति।** उभयलिङ्गत्वादेवेत्यर्थः। अत्र **तितापयतीति।** तत्प्रयोगोऽयुक्त एवेत्यग्रे स्फुटीभविष्यति। तदाह। **दिगिति।**

द्वादशं तदाह। **याज्ञिका इति।** प्राग्वदर्थः। यद्यपि तत्प्रयोगे पुरुषस्य सर्वत्र दोषस्तथापि तत्र क्रतुवैगुण्यमधिकमित्याशयेनाह। **आहिताग्निरिति।** क्रतुमध्य इति शेषः इति केचित्। वस्तुतस्तु अन्यत्र दोषाभावसूचकमेवात्राहिताग्निपदमित्यन्यत्र स्पष्टम्। स्फुटीभविष्यति चाग्र इति बोध्यम्। प्रायश्चित्तीया भवार्थे छः। अन्तःकरणशुद्धिरूपप्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम्। तथा चात्र प्रायश्चित्तपदं तत्परम्, न तु प्रसिद्धकर्मपरमिति बोध्यम्।

नामकरणे उपयोगं सूचयन् त्रयोदशं तदाह। **तथेति।** यद्यपि दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने उक्तं, गृह्येऽपि तथैव पठ्यते तथापि दशमतिथेरशौचान्तर्गतत्वादौपश्लेषिक-सप्तम्या तदर्थं भाष्योक्तमाह। **दशेति।** सुप्सुपेति समासपूर्वकबहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणमेतत्। घोषवान् हशादिर्वर्ण यस्य तत्। घोषशब्दो धर्मपरः। अन्तर्मध्येऽन्तस्थाः यणः यस्येत्यर्थः। अन्तस्थाशब्द आकारान्तः। **अवृद्धं** वृद्धसंज्ञाक्षरहितं **अनरि** अमनुष्येऽरिभिन्ने वेत्यर्थः। अत एव

---

१. पस्पशायां (म.भा.प्र.उ. पृ.सं. ४७)

त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। नामकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषास्ताननु कायति अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम्। ''अन्येषामपि दृश्यते'' इति दीर्घः। त्रिपुरुषेत्यत्र पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः, मूलविभुजादित्वात्कः। यत्तु उपपदाविवक्षया ''आतश्चोपसर्गे'' इति कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुष इति, तत्तु ''कर्मण्यण्'' इतिसूत्रे ''अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन'' इति वार्तिकस्य नदीसूत्रे स्त्र्याख्याविति मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणम्। अत एव गङ्गाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्दत्वमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु प्रथमं कर्माविवक्षायामनूकपदं व्युत्पाद्य पश्चात्कर्मसम्बन्धेऽप्यदोषः। वार्तिकादिकं तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य। अन्यथा

स्तौति। **तद्धीति।** कृतं तदन्तमेव। एवमग्रेऽपि। तेन नियमापूर्वं फलति। तदनिच्छायां तत्प्राप्तौ तन्निषेधति। **न तद्धिति।** तथा च तत्करणे तद्धानिः पापं चेत्यर्थः। संस्कार्यस्य त्रिपुरुषेत्यर्थभ्रमवारणायाह। **नामेति। तानिति।** प्रत्येकमिति शेषः। **दीर्घ इति।** उपसर्गस्येति भावः। उक्तः फलितार्थः, शब्दार्थस्त्वन्य इति सूचयन् त्रिपुरुषशब्दस्य द्विगुत्वादाह। **त्रिपुरुष इति।** नन्वेवं **कर्मण्यणि**(पा०सू० ३-२-१)त्यणि अनूकाय इति स्यादत आह। **मूलेति।** विशिष्टपाठकल्पनयेति भावः। एतदनभिज्ञ**नारायणो**[1]क्तिमत एव खण्डयति। **यत्तूपपदेति।** अन्यथाऽणि **आतो लोप इटि** चे(पा०सू० ६-४-६४)त्यालोपाप्राप्त्या **आतो युगि**(पा०सू० ७-३-३३)ति युगागमे त्रिपुरुषानुकाय इति स्यादिति भावः। **अकारादिति।** ओदनपाक इति तदुदाहरणम्। नदीसूत्रे **यूस्त्र्याख्या**विति सूत्रे। **स्त्र्याख्याविवीतीति।** इत्यत्रेत्यर्थः। **चाननुगुणमिति।** ओदनपच इति प्रयोगस्य तथाप्यवारणात्। तथाविग्रहं कृत्वा तथोक्तेरसाङ्गत्यापत्तेश्च। **आतश्चोपे**(पा०सू० ३-१-१३६)ति केन सिद्धत्वादिति भावः। अत्रैकदेशिसम्मतिमाह। **अत एवेति।** भाष्यादिविरोधादेवेत्यर्थः। अस्यैव प्राञ्च इत्यत्रान्वयः। **संज्ञेति।** समुदायरूढिरित्यर्थः। प्राञ्च इत्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं तु उक्तरीत्या गतिसम्भवे संज्ञाशब्दत्वकल्पनं व्यर्थमिति, न त्विदं सर्वस्य पूर्वोक्तार्थस्यारुचिसूचकं, तस्य सिद्धान्तत्वादत एव यथाश्रुतयोजनमयुक्तमिति बोध्यम्। दिगर्थत्वेन दोषं सूचयितुं कस्यचित् सिद्धान्तमनुवदति। **वस्त्विति। प्यदोष इति।** रूपासिद्धिरूपदोषाभाव इत्यर्थः। नन्वेवमपि तद्विरोधरूपदोष एवात आह। **वार्तिकेति।** अन्यथा= अविवक्षाया अनङ्गीकारे। **अत एव** अविवक्षाविवक्षयोरङ्गीकारादेव

---

१. सू.रत्न. पृ.सं. ५९।

कृतपूर्व्यादिषु का गतिः ? अत एव ''शक्यं च क्षुदुपहन्तुम्'' इति भाष्यव्याख्यायां बहिरङ्गस्त्रीत्वप्रतीत्या अन्तरङ्गः पदसंस्कारो न विहन्यते इति कैयटोपि वक्ष्यति। विवक्षा च लोकप्रसिद्ध्यनुसारिणी न तु स्वायत्तेति ''विपराभ्यां जेः'' इत्यादावपि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति पक्षमुपष्टभ्य विजयतीत्यादि नापादनीयमिति दिक्।

तथा च ऋग्वेदे एव पठ्यते - ''सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव'' इति। अस्यार्थः - हे वरुण ! सत्यदेवोऽसि। यस्य ते काकुदं तालु काकुर्जिह्वा सा उद्यते उत्क्षिप्यतेऽस्मिन्निति काकुदम्। वदेरुत्क्षेपणमर्थो धातूनामनेकार्थत्वात्। ततो घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः, सम्प्रसारणं, षष्ठीतत्पुरुषे शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। नुद प्रेरणे इत्यस्मादधिकरणे कः पृषोदरादित्वान्नुशब्दस्य लोप इत्यन्ये। निरुक्तस्वरसोऽप्येवम्। सप्त सिन्धव इव सिन्धवो विभक्तयः। अनुक्षरन्ति तालु प्राप्य प्रकाशन्ते इत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तः – यथा सच्छिद्रां लोहमयीं

पदसंस्कारः नपुंसकत्वम्। अतिप्रसङ्गं निराचष्टे। **विवक्षेति। दिगिति।** तदर्थस्तु वस्तुतस्त्वित्यादि चिन्त्यम्। उक्तभाष्यादिविरोधात्। कृतपूर्व्यादौ त्वगत्या भाष्यप्रामाण्यात्तथा कल्प्यत इति विजयतीत्यादिदोषशङ्कैव न। शक्यमित्यादिसिद्धिस्तु पदान्तरनिरपेक्षैवेति न दोषलेशोऽपीति। विवेचितं चेदमस्माभि**र्भावप्रकाशे**[1] प्रारम्भे।

चतुर्दशं तदाह। **तथेति।** सुदेवो असीत्यसन्धिः पाठः। **प्रकृत्यान्त**(पा०सू० ६-१-११५)रिति सूत्रेण प्रकृतिभावात्। तस्य व्याख्या सत्यदेवोऽसीति। सत्येन साधुशब्दप्रयोगाख्येन दीव्यति द्योतत इत्यर्थः। तथा चोक्तरीत्या वरुणे यथा यौगिकोऽयं शब्दो न त्वश्वकर्णादिवद्रूढः तथान्येष्वपीति भावः। यस्येति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। यस्मात्तवेत्यर्थः। काकुदपदार्थमाह । **ताल्विति।** ननु कथं स तदर्थ इत्याशङ्कायां वाक्यार्थं पूरयितुं काकुदशब्दमादौ व्युत्पादयति। **काकुरित्याद्येवमित्यन्तेन।** तदुपपादयति। **वदेरिति।** ततः = उत्क्षेपणार्थाद्वदेः। **सम्प्रेति। वचिस्वपी**त्यनेन पूर्वरूपमपि बोध्यम्। **षष्ठीति।** काकोरुदमितीति भावः। एवञ्च प्रागुक्तोऽर्थः फलितः, न तु शाब्दः। अत एव घञर्थ इत्यस्य प्राप्तिरिति बोध्यम्। **पररूपमिति।** पृषोदरादित्वादेकस्य लोपो वा बोध्यः। भाष्यस्य साधारणत्वात्सम्प्रसारणाद्यभावानेकार्थत्वाकल्पनजलाघवान्मतान्तरमाह। **नुदेति।** वमित्यग्रे प्राप्य सप्त सिन्धव इव सप्तविभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्त इत्यर्थः इति पाठः। एवं तं व्युत्पाद्य वाक्यार्थं पूरयति। **प्राप्येति।** इदं

---

१. 'प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिकां मनोरमां' इति शब्दव्याख्यानानवसरे विवेचितमित्यर्थः। (प्रौ.म. चौ.सं. संख्य) प्रौ.म.श.भाव. पृ.सं. ४।

प्रतिमां प्रविश्याग्निः प्रकाशते तथेति। अग्निर्हि तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोऽपि शारीरं पापमपाकुर्वन्तीति भावः। सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमेत्यमरः। स्मर्यते च –

सूर्मीं ज्वलन्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः। इति।

''अमि पूर्वः'' इत्यत्र ''वा छन्दसि'' इत्यनुवृत्तेर्यणादेशः। सुषिरामित्यत्रार्श-आद्यच् अभेदोपचारो वेत्याहुः। वस्तुतस्तु ''ऊषसुषिमुष्कमधो रः'' इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः। ''रन्ध्रं श्वभ्रं वपासुषिः'' इत्यमरः ''सरघ्रे सुषिरं त्रिषु'' इति च। सुष्ठु स्यतीति सुषिरिति क्षीरस्वामी। गर्त्ते गर्त्तान्विते वाद्ये विशेषे सुषिरं त्रिषु। इति शाश्वतः॥ इति प्रयोजनप्रपञ्चः॥

इत्येवं विषयप्रयोजनयोरुक्तयोः सम्बन्धाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति पृथङ्नोक्तौ।

चाध्याहारादिलभ्यम्। इव तद्रूपाः। सादृश्यं च जगद्व्यापकत्वेन पुण्यजनकत्वेन पापनिवारकत्वेन वा बोध्यम्। प्रकाशन्ते अत इति शेषः। यथाश्रुतपाठेऽनुपपत्तिः स्पष्टैव। सुषिरामित्यस्यार्थः **सच्छिद्रामिति।** सूर्मिमित्यस्यार्थो **लोहेति।** शोभनामित्यादिः। एतस्यैव दृष्टान्तस्य दाने हेतुं सूचयन्नेवमर्थमुक्त्वा भावमाह। **अग्निरिति।** हि यतः। तां यथा प्रविश्येति शेषः। **विभक्तयोऽपीति।** विभक्त्यन्ताः शब्दा अपीत्यर्थः। तालुदेशे प्रकाशं प्राप्येति शेषः। अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम्। **सूर्मीति।** अत्र सुः शोभनार्थकः। अन्यत्संज्ञा। ननु भाष्ये ह्रस्वान्तपाठादमरासङ्गतिरत आह। **स्मर्यते चेति।** तस्य तदर्थत्वं स्मृतिमतमपीत्यर्थः। तल्पं शय्याट्टदारेष्वित्**यमरः**[1]। नन्वेवं सूर्मीमित्युचितमत्रापीत्यत आह। **अमीति।** यद्यपि भाष्यप्रामाण्यात् स ह्रस्वान्तः तथापि स्मृत्यादिप्रामाण्यात् ङीषन्तत्वेन दीर्घान्तोऽपि बोध्यः। अत एव प्रागुक्तसङ्गतिः। अन्यथाऽनेकत्र शक्तिकल्पनापत्तिरिति बोध्यम्। सुषिरशब्दस्य छिद्रवाचकत्वेन धर्मिपरत्वायाह। **वस्त्विति।** ननु सुषिपदार्थः कोऽत आह। **रन्ध्रमिति।** उक्तार्थे मानमाह। **सरन्ध्र इति।** ननु कथं रन्ध्रे सुषिरत आह। **सुष्ठ्विति।** योगरूढ इति भावः। अत एव पूर्वमते मानमपि सूचयन्नाह। **गर्त इति।** इति प्रयोजनविस्तारनिस्तारः। उक्तः शब्द इत्यादिभाष्यार्थं वदन् न्यूनतां निराचष्टे। **इत्येवमिति। नोक्ताविति।** भाष्यकृतेति भावः। **इति प्रयोजनविस्तारनिस्तारः**

---

१. अ.को. तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे श्लो.सं. १३१, पृं.सं. ४१९।

इह येन प्रयोजनं पृष्टं ततोऽन्य एव तटस्थ इत्थं प्रत्यवतिष्ठते। ननु यथा 'अधीष्व' इत्याचार्येणोक्ते प्रयोजनप्रश्नमकृत्वैव वेदमधीयते, तद्वदङ्गभूतं व्याकरणमप्यध्येष्यन्ते तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति ? अत्रेदमुत्तरम्, प्रायेणेदानीन्तनानामल्पायुष्कत्वाद्विघ्न-बहुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावत्पाठ्यते। तदध्ययनकाले च बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णन्तीति युक्तम्। ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि न सहसा प्रवर्त्तन्ते। ''वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः, अनर्थकं व्याकरणम्'' इति प्रत्यवतिष्ठन्ते। तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनम्। पूर्वकल्पेषु तु व्याकरणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसन्धापनपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयन्तः स्थिताः। तदा परं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनप्रश्नविरहे तत्प्रतिपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति। यद्यपि —

१.३.५ प्रयोजनोक्तेः प्रयोजननिरूपणम्

किं पुनरित्यादिभाष्यार्थं वदन् सा भाष्यकारोक्तिरिति कैयटासङ्गतिं सूचयंश्च शङ्कावतरणमाह। **इहेति।** भाष्ये इत्यर्थः। व्याकरणविषय इत्यर्थो वा। **ततोऽन्य एवेति।** तस्यैतत्प्रश्नासम्भवादिति भावः। ननु तर्हि तत् वक्तुः प्रश्न इत्यागतम्। तच्च बाधितमत आह। **तटस्थ इति।** तथा चोभयभिन्नस्य तृतीयस्य प्रश्न इति भावः। **इत्थं** वक्ष्यमाणप्रकारेण। प्रत्यव-तिष्ठते = शङ्कते। **उत्तरमिति।** भाष्योक्तमिति भावः। **अल्पेति।** शतन्यूनेत्यर्थः। अत एव शतायुषोऽपि सम्भवात्प्रायेणेत्युक्तम्। नन्वेवमपि बुद्धिमता तत्सुकरमत आह। **विघ्नेति।** षष्ठीतत्पु-रुषः। **भूत इति।** तत्वं प्राप्त इत्यर्थः। तावदादौ। सहसा = अविचार्य। न केवलं तावन्मात्रं किन्तु शङ्कापीत्याह। **वेदादिति।** नोऽस्माकं। कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। **सिद्धाः** ज्ञाताः। **लोकात्त**व्यवहारात्। स्थानादिज्ञानमध्यापकशिक्षयैवाक्षरग्रहणवदित्याशयेनाह। **अनर्थेति। च प्रत्यवतिष्ठन्त इति।** इति प्रत्यवतिष्ठन्ते चेत्यर्थः। पूर्वकल्पेषु त्विति पाठः। युगान्तरेष्विति तदर्थः। तुर्वैलक्षण्ये। तच्छून्योऽपपाठः। **स्थिताः** गुरव इति शेषः। **परं** केवलम्। इतिरुत्तरसमाप्तौ। भाष्योक्तौ मन्वादिविरोधं परिहरति। **यद्यपीत्यादि।** उपाकृत्य = उपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा। **यथाविधि** यथाशास्त्रं। **युक्तो** गुरुप्रेरितः समाहितचित्तस्तत्परो वा। अर्द्धपञ्चमान् = अर्धः पञ्चमो

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥
ततः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ (मनु. ४-९५)

इति मनुवचनस्य ''इत ऊर्ध्वमनध्यायेष्वङ्गान्यधीयीत'' इत्यादिस्मृत्यन्तराणां च पर्यालोचनया वेदवेदाङ्गाध्ययनसमकालता लभ्यते, तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्च व्रीहियववद्विकल्प एवेति तत्त्वम् । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुस्थत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

ननु किमिदं साधुत्वम् ? साधयति बोधयतीति साधुरिति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेत् ? गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् । शक्तत्वं तदिति चेत् ? न, 'पचति' इत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः, तेषामनर्थकत्वात् ; डुपचष् लट् इत्यादीनां साधुतापत्तेश्च, लाक्षणिकेष्वव्याप्तेश्च तेषामपि लक्ष्येऽर्थेऽशक्तेः । क्वचिच्छक्तितायास्तु अश्वास्वादिष्वति-

---

येषु तान्। सार्द्धचतुर इति यावत्। रहस्यमुपनिषदं मन्वादिस्मृतीर्वा। **ततः परं** सार्धचतुर्मासानन्तरं। **वेदाङ्गेति।** वेदाङ्गयोरध्ययनस्यैवेत्यर्थः। वेदवेदाङ्गेति पाठस्तु सुगम एव। उपसंहरति। **तदेवमिति। अनुबन्धेति।** विषयादिचतुष्टयस्येत्यर्थः। लाघवादाह। **साधुशब्देति। स्थितं** भाष्यादौ।

१.३.६ साधुत्वनिरूपणम्

प्रसङ्गादाह। **नन्विति। इदं** साधुशब्देतिशब्दघटकसाधुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतम्। तत्र समादधानस्तटस्थः शङ्कते। **साधेति।** पूर्वपक्षी आह। **गाव्यादावपि तत्सत्वादिति।** तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। प्राग्वच्छङ्कते। **शक्तेति।** गाव्यादौ शक्तेरभावमभिप्रेत्याह। **पचतीति। मनर्थेति।** तथा च शक्तत्वाभाव इति भावः। **साधुतापत्तेश्चेति।** तत्वस्य शास्त्रेण बोधितत्वादिति भावः। किञ्च वक्ष्यमाणरीत्याऽपभ्रंशेष्वपि शक्तिस्वीकारेण तेष्वतिव्याप्तेरित्यपि बोध्यम्। **तेषामपीति।** लाक्षणिकानामपि लक्ष्येऽर्थे शक्त्यभावादित्यर्थः। अपिर्विकरणादिसमुच्चायकः। ननु शक्तिर्न विशेषणं किन्तूपलक्षणमिति क्वचित्स्थलविशेषे लाक्षणिकानां गङ्गादिपदानामपि शक्तिरस्त्येवेति न चरममात्रदोषः। न चार्थभेदाच्छब्दभेद इति मतेन तेषां तत्रापि शक्तिरिति वाच्यम्। तज्जातीये तत्सत्वात्, पूर्वं तत्रैव शक्तिग्रहस्यावश्यकत्वाच्च। न चार्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति

प्रसक्तेः । वृत्तिमत्त्वं तदिति चेत् ? न, द्योतकेषु निपातेष्वव्याप्तेः । औपसंदानिकी शक्तिरेव द्योतनेति चेत् ? न, प्रोत्तरजित्वघोत्तरटत्वयोरविशेषेण विनिगमनावि-रहाच्छक्ततापत्तौ व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेः । ततश्च अट्द्विवचनाद्यव्यवस्थापत्तिः । न च जातिविशेषे एव साधुतेति वाच्यं, कत्वादिना सङ्करापत्तेरिति ।

अत्राहु :—

अनपभ्रष्टताऽनादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता ।
व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः काऽपीह साधुता ॥ इति ॥

मतेनैवाऽयं ग्रन्थोऽस्तु किमुपलक्षणया तयेति वाच्यम् । इष्टापत्तेरत आह । **क्वचिदिति ।** **अतिप्रसक्तेरिति ।** तद्रूपत्वस्य दूर्वचत्वादिति शेषः । तथा चार्थविशेषान्तर्भावेणैव तत्वस्य तद्रूपत्वस्य वक्तव्यतया पक्षद्वयेऽपि स दोषस्तदवस्थ एवेति भावः । तन्मात्रमुद्धरन् शङ्कते । **वृत्तिमत्वमिति ।** शक्तिलक्षणान्यतरत्वमित्यर्थः । द्योतकेषु तत्र व्यञ्जनासत्वेऽपि शक्तिलक्षणयोरभावात् । प्राग्वदाह । **औपसन्दानिकीति ।** उपसन्दीयत इत्युपसन्दानमिति व्युत्पत्तेर्धात्वादिप्रकृतिकसमभिव्याहृतपदं उपसन्दानम् । तत्र भवा सा । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । यद्वा **तेन संस्कृतम् प्राग्वहतेष्ठगि**त्यधिकारे तेनेत्यनुवर्तमाने **संस्कृत**(पा०सू० ४-४-३)मित्यनेन ठक् । यद्वा **प्राग्वतेष्ठगार्हादि**त्यधिकारे **तत्र विदित इति चे**(पा०सू० ५-१-४३)ति ठक् । यद्वा तत्रैव तदर्हतीति ठक् । तादृशपदसमभिव्याहारबोध्येति तदर्थः । तेन स्फुटं प्रतीयमानेति यावत् । तथा च सा प्रादावस्तीति भावः । एवेन व्यञ्जनाख्यतृतीयवृत्तिनिरासः । **प्रोत्तरेति ।** तथा सतीत्यादिः । **शक्ततापत्ताविति ।** शक्ततावच्छेदकत्वापत्ताविति्यर्थः । यद्वा शक्यतावच्छेदके शक्यत्ववत् शक्ततावच्छेदकेऽपि तत्वं बोध्यम् । **व्यासज्यवृत्तिशक्तौ विश्रान्तेरिति ।** व्यासज्यवृत्तिशक्तौ समभिव्याहारस्य पर्यवसानादित्यर्थः । शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वविश्रान्तेरिति यावत् । इष्टापत्तिस्तु नेत्याह । **ततश्चेति ।** शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वविश्रान्तेश्चेत्यर्थः । आदिना आट्परिग्रहः । एतेन सामान्यविशेषभावसत्वात् प्रोत्तरजित्वेन तत्र शक्तिरिति **द्वैतनिर्णये**[१] वाचस्पतिमिश्रोक्तमपास्तम् । **जातिविशेष एवेति ।** अनुगतप्रतीत्या पुण्यजनकतावच्छेदकतया वा सिद्ध इति भावः । **कत्वादिनेति ।** कत्वाभाववति गादौ साधुत्वस्य तदभाववत्यपभ्रंशे कत्वस्य सत्वेन तयोरेकत्र तत्र समावेशादित्यर्थः । तस्मात् साधुत्वं दुर्वचमित्युपसंहारं सूचयति पूर्वपक्षी **इतीति ।**

व्याक्रियेति । व्यक्रियया व्यञ्जनीयेति तृतीयासमासः । **इह** शब्दविषये ।

---

१. द्वैतनिर्णयः एतावताऽमुद्रितोऽयं ग्रन्थः अन्वेषणीयः ।

अस्यार्थ :– शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तमन्यथोच्चारणमपभ्रष्टता, तद्विरहोऽनपभ्रष्टता, सैव साधुता। सा चार्थविशेषान्तर्भावेणैव। तथा हि, यमर्थं शक्त्या लक्षणया वा बोध यितुं द्योतयितुं वा यादृक्शब्दोऽनादिः प्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थे दोषादन्यथात्वं प्राप्तः सोऽसाधुः, अन्यथा तु साधुरिति। येऽपि गाव्यादिष्वेव प्रथमं व्युत्पन्नाः सन्तस्तान्प्रयुञ्जते तेषामप्य-न्यथोच्चारणमस्त्येव। तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येव, मूलप्रयोक्तुर्भ्रमाद्यन्यतमत्वात्।

यद्वा, अनादिता साधुता। अनादिरिति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः। आदेर-भावोऽनादिरिति वा। असन्देह इति वत्तत्पुरुषः। अभ्युदययोग्यता वाऽस्तु साधुता।

रत्नतत्त्ववच्छास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति। यत्तु जातिसङ्कर

अन्योन्याश्रयपरिहारायाह। **शक्तीति।** आदिना भ्रमादिपरिग्रहः। नन्वेवं सर्वेषां सर्वत्र साधुतापत्तिरत आह। **स चेति।** विशेषान्तर्भावेनैवेति दन्त्यपाठः। क्वचिन्मूर्धन्यपाठोऽपि। **प्रातिपदिकान्ते**(८-४-११)ति णत्वविकल्पात्। **द्योतयितुं वेति।** द्योतकाभिप्रायम्। **दोषादिति।** स च त्रिधा, ईश्वरेच्छाव्यतिक्रमरूपः, स्वशक्तिवैकल्यरूपो, भ्रमरूपश्च। आद्यो गवि अश्वशब्दप्रयोगे। द्वितीयो ऋतके लृतकशब्दप्रयोगे। तृतीयोऽश्वतर्य्यां वडवाशब्दप्रयोगे। अत एव वक्ष्यति। **भ्रमाद्येति।** उक्तं च **शक्तिवैकल्यादीति।** जातावेकवचनम्। दोषान्यथात्वमिति समस्तपाठः प्रचुरः। **सोऽसाधुरिति।** अपभ्रष्टत्वादिति भावः। अन्यथा तु = अनपभ्रष्टस्तु, इतिरुक्तसमासौ। नन्विदं प्रथमतो साधुशब्दे एव शक्तिग्रहे न सम्भवतीत्यत आह। **येऽपीति।** नन्वेवमपि तेषु दोषाभावेन तज्जन्यमन्यथोच्चारणं चेति तत्वं कथमत आह। **तत्र चेति।** तदीयान्यथोच्चारणे इत्यर्थः। तथा च न तत्र जन्यत्वनिवेशः। अत एव प्रयुक्तमित्युक्तम्। अन्यतमत्वमुक्तरीत्या बोध्यम्। श्लोके यद्वेति माध्यमणिन्यायेन सम्बध्यत इत्याशयेनाह। **यद्वाऽनादीति।** श्लोके बहुव्रीहिणा धर्मिपरस्य पूर्वोत्तरानुरोधेन यथाश्रुतार्थासम्भवेन च धर्मपरत्वेन व्याख्याने तदविरोधमाह। **अनादिरितीति।** तुना लोके श्लोके तु द्विविधः। लाघवादाह। **आदेरित्यादितत्पुरुष इत्यन्तेन एकग्रन्थेन।** अत्रादेरभाव इति फलितार्थकथनम्। आरोपितादिरित्यस्य शब्दत्वात्। विग्रहस्तु न आदिरिति। तदाह। **असन्देह इति।** तत्पुरुषांशे दृष्टान्तः। अर्थस्तु भिन्न एव। तत्र प्रागभावप्रतीतेरत्रात्यन्ताभावप्रतीतेः। व्याक्रियेत्यस्यार्थमाह। **शास्त्रेति।** व्याकरणेत्यर्थः। कापीत्यस्यार्थमाह। **विशेषो वेतीति।** न च क्रमिकवर्णसमु-दायात्मकपदपक्षे तस्य यौगपद्यासम्भवादनारब्धे तु गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेदिति न्यायेन

इत्युक्तम्। तन्न; गुणगतजातौ तस्यादोषत्वात्। तथा हि, यस्य देवदत्तादेरनोष्ठ्या वर्णा पूर्वं श्रुतास्तस्य कुड्यादिव्यवहितस्य ओष्ठ्यवर्णेषु श्रुतेषु यदनुमानं जायते तदोष्ठ्या-नोष्ठ्यसाधारणतदनुमापकजात्यङ्गीकारे सत्येव घटते न तु तत्तद्व्याप्यनानाजातिस्वी-कारे, ओष्ठ्यवर्णवृत्त्यसाधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात्। वस्तुतस्तु उपाधिसङ्करवदेव जातिसङ्करोऽपि सर्वत्रास्तु, दूषकताबीजानिरुक्तेः, विनिगमकाभावेन

गोपदत्वादिजातिवत् साधुत्वमपि जातिर्वक्तुमशक्येति वाच्यम्। बौद्धस्य तस्य सम्भवेन तस्यास्सुवचत्वादिति भावः। इदमग्रेऽपि बोध्यम्। **गुणेति।** वर्णस्य शब्दत्वाद्गुणत्वमिति परमताभिप्रायेणेदम्। सिद्धान्ते तु शब्दगतजातावेति बोध्यम्। नन्वत्र मानाभावोऽत आह। **तथा हीति। पूर्वमिति।** सम्मुखमिति भावः। वर्णेषु तेष्वेव। **अनुमानमिति।** ओष्ठ्यवर्णपक्षकं देवदत्तीयत्वसाध्यकं तादृशजातिहेतुकमित्यर्थः। **तत्तद्व्याप्येति।** औष्ठ्यत्वव्याप्यानौष्ठ्यत्वव्याप्ये-त्यर्थः। हेतुज्ञानव्याप्तिस्मृतिपरामर्शासम्भवादाह। **सामग्रीति।** तथा च क्वचित्तदङ्गीकारावश्यकत्वेन व्यभिचाराच्छब्दगतजातौ तस्यादोषत्वं कल्प्यत इति भावः। एवं सङ्करस्य तद्बाधकत्वमाश्रित्य [1]क्वचित्तदनङ्गीकारेण समाहितम्। वस्तुतस्तदेव नेत्याह। **वस्त्विति। सङ्करवदेवेति।** विभुत्व-भूतत्वभावत्वानित्यत्वघटान्यत्वपटान्यत्वाद्योः सङ्करवदेवेत्यर्थः। **निरुक्तेरिति।** स्वसामानाधिक-रण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तत्र स्वसमानाधिकरणा-भावाप्रतियोगित्वम्। अस्ति चैतद्व्याप्यजातिविशिष्टव्यापकजातावेति जीर्णनैयायिकोक्तनियम-भङ्गस्तद्बीजं भूतत्वमूर्तत्वादेर्जातित्वाङ्गीकारे तत्र मिथः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसत्वात्। स एव न। मानाभावात् अनुकूलतर्काभावात् इति तन्नवीनाः, एवं नियमस्य व्याप्यव्यापकोपाध्योरपि सुवचत्वेन तत्रापि तद्दोषेण तेषामुपाधित्वानापत्तेर्घटत्वपृथिवीत्वादेरपि जातित्वानापत्तेश्च, घटस्य तैजसस्यापि सत्वादिति भावः। ननु गोत्वाश्वत्वाद्यनन्तविरुद्धजातीनां परस्परसामानाधिकरण्याभावः सर्वानुभवसिद्धः। तत्र च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणजातित्वमवच्छेदकं, न तु गोत्वत्वा-श्वत्वत्वादिरूपमननुगमादिति परस्परपरिहारिण्योर्जात्योरसमावेशसिद्धिर्वाच्या। न चावच्छेदके गौरवाज्जातित्वं न निवेश्यं किन्तु धर्मत्वमेवेत्युपाधिसङ्करस्यापि दोषत्वापत्तिरिति वाच्यम्। एवं हि घटान्यत्वपटान्यत्वयोर्घटपटयोरेव परस्परपरिहारिणोरन्यत्राप्यसमावेशापत्तौ कुड्यादीनां घटाद्यन्यता-पत्योपधिसंङ्करस्य परिहर्तुमत्रान्यत्वादेस्तावतीषु व्यक्तिषु ग्रहणानुपपत्त्याऽवच्छेदकसापेक्षत्वेप्य-

---

१. क्वचिदनङ्गीकारेण इति ख पाठः।

भूतत्वमूर्त्तत्वयोरिव शरीरत्वपृथिवीत्वयोर्द्वयोरपि जातित्वभङ्गापत्तेश्च। तस्माच्चतुर्विधमपि साधुत्वं निर्दोषं व्याकरणैकगम्यं च।

एवमसाधुत्वमपि चतुर्द्धा-अपभ्रष्टता, सादिता, प्रत्यवाययोग्यता, तदवच्छेदक-

---

सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकसापेक्षत्वे मानाभावात्। अनुगतावच्छेदकाभावेऽप्युपाध्यसामानाधिकरण्यवज्जात्यसामानाधिकरण्यस्यात्मलाभोपपत्तेः। किञ्च परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्यापि परस्परशब्दार्थाननुगमादननुगतस्यैव सत्वात्। तस्माद्गोत्वाश्वत्वादिषु पृथक् तेन तेन रूपेणासमावेशो ग्राह्य इति क्वचित्सङ्करेऽपि न दोष इति तात्पर्यमभ्युपेत्याह। **विनीति।** ननु मूर्तत्वपृथिवीत्वयोर्जातित्वं तेषामपीष्टमेवात आह। **द्वयोरपीति।** साङ्कर्यमियेति भावः। वस्तुतस्तु मानाभावात्साङ्कर्यस्य सर्वथा जात्यभावकल्पकत्वाभावेऽपि आश्रययोर्भेदभङ्गापत्तेरेव साङ्कर्यस्य तद्दूषकताबीजत्वेन ययोर्जात्योर्मिथोऽसामानाधिकरण्येनैव सिद्धिर्मिथ आश्रयभेदकता च लोकसिद्धा तयोः साङ्कर्यस्य तद्दोषत्वाङ्गीकारेण, यत्र नृसिंहाश्वतरादौ तादृशजात्योः साङ्कर्यप्रसङ्गस्तत्रोभयवैलक्षण्यस्वीकारः, ययोस्तु मिथः सामानाधिकरण्येन सिद्धिस्तयोस्साङ्कर्यस्य व्याप्यव्यापकभावापन्नजात्योरसाङ्कर्यस्यैकत्र समावेशमात्ररूपस्येवादोषत्वम्। एवञ्च साङ्कर्यमुपाध्योरपि दोषाय यदि तत्रापि आश्रयभेदप्रसङ्ग इति स्पष्टं **श्रीहर्षकृतखण्डने**[१]। एवञ्च भूतत्वादेरपि जातित्वमेव नोपाधित्वम्। क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वादेरिव भूतादिपदशक्यतावच्छेदकतया भूतत्वादेरपि जातित्वस्य सुवचत्वात्। नहि कारणतावच्छेदकतयैव जातिसिद्धिर्न शक्यतावच्छेदकतयेति राजाज्ञाऽस्ति। किञ्च भौतिकसृष्टिकारणतावच्छेदकतया भूतत्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। एवं गन्धसमवायिकरणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातेरिव भोगकारणतावच्छेदकतया शरीरत्वजातिसिद्धेरपि निष्प्रत्यूहत्वादिति बोध्यम्। उपसंहरति। **तस्मादिति॥** व्याकरणेत्युपलक्षणं कोशशिष्टप्रयोगयोरपि। एवञ्च व्याक्रियेति विशेषणं पद्ये सर्वस्य बोध्यम्। उपलक्षणता च तद्व्याख्याने च बोध्या। गम्यमनुमेयम्।

प्रसक्तप्रसङ्गादार्थिकमाह। **एवमिति। तदवच्छेदकेति।** पापजनकतावच्छेदकेत्यर्थः। एतेन प्रागुक्तजातिविशेषः पुण्यजनकतावच्छेदको ग्राह्य इति सूचितम्। अर्थविशिष्टशब्दनिष्टत्वमुभयत्रापि विशेषणमित्यपि बोध्यम्। आद्ययोर्द्वितीययोश्चान्यतरसत्वात्तृतीयचतुर्थसाधुत्वासाधुत्वविषये शङ्कते।

---

१. एषैव पङ्क्तिः मञ्जूषायामपि वर्तते। परन्तु 'साङ्कर्यमुपाध्योरपि दूषकम्' इत्यंशः खण्डने इदानीं नोपलभ्यते इति सभापतिशर्माः तद्व्याख्याने।

जातिविशेषो वेति। टिघुभादिसंज्ञासु यद्यपि पुण्यपापजनकतारूपे साधुत्वासाधुत्वे न स्तस्तथापि अनपभ्रष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव। तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि, ''भस्य'' इत्यादिसौत्रनिर्देशात् ''कुत्वं कस्मान्न भवति'' इत्यादिभाष्याच्चेत्याहुः। एवं चानादित्व-मभ्युदययोग्यत्वं वा अनपभ्रष्टतामात्रेण न सिध्यति, किन्तु पौरुषेयसङ्केतविरहविशिष्टे-नेत्यवधेयम्। तदेतदुक्तम् —

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः।
कथं नु तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः॥

अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासामपशब्दता।
हस्तचेष्टा यथा लोके तथा सङ्केतिता इमाः॥

ततश्च – नासां प्रयोगेऽभ्युदयः प्रत्यवायोऽपि वा भवेत्।
लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयुज्यन्ते तु केवलम्॥ इति।

टिघुभेति न स्त इति। शिष्टप्रयुक्तत्वात्पापाजनकत्वं अविहितत्वात्पुण्याजनकत्वम्। तथा च तत्तदवच्छेदकजातिविशेषोऽपि नेत्युभयबहिर्भूतत्वात् कथं तत्र शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः। द्वितीयस्यापि तस्याभावादाह। **अनपेति।** तथाऽनुच्चारणात्। नन्वेवमपि सादित्वरूपं द्वितीयमसाधुत्वमप्य-स्तीत्युभयाक्रान्तत्वादुक्तदोष एवात आह। **तदेवेति।** अनपभ्रष्टतारूपसाधुत्वमेवेत्यर्थः। तथा च तथा तदुभयबहिर्भूतत्वेऽपि तत्सत्वेऽपि च न क्षतिरिति भावः। एवेन त्रितयव्यावृत्तिः। **भस्येत्येति।** संज्ञानां त्रितयसाधुत्वाभावादेव कुत्वस्याप्राप्तेः प्रश्नवैयर्थ्यमिति भावः। नन्वज्ञानेन प्रश्नोऽत आह। **आदीति।** तेन सिद्धान्तपरिग्रहः। उक्त एवाशयः। अत्र आहुरिति सूचितारुचिबीजं तु **व्यवहारायेत्यादिना** स्फुटीभविष्यति। एवञ्च अनपभ्रष्टत्वस्यानादित्वाद्यभाववदद्धृत्तित्वे च। योग्यत्वं वेत्युपलक्षणं तद्वदेव जातिविशेषस्यापि। पुरुषो ऋषिरनृषिश्च। उक्तं **हरिणेति** शेषः। क्रियन्ते पाणिनिनेति शेषः। कथं नु तासां साधुत्वमिति प्रश्ने अनादित्वाद्यभावाशयके उत्तरं, तदाशये-नैवाह। **नैवेति।** उक्तत्रितयसाधुत्वाभाववत्य इत्यर्थः। कथं नु तेषामित्यपपाठः। असम्बद्धत्वात्। ननु तर्ह्यसाधुत्वमेव स्यादत आह। **अनपेति।** प्रागुक्तरूपनपभ्रष्टतारूपधर्मवत्वादासामसाधुतापि नेत्यर्थः। नन्वेवमुक्तरूपसाध्वसाधुबहिर्भूतत्वात्कथं बोधकत्वमन्यत्रादृष्टत्वादत आह। **हस्तचेष्टेति।** एतद्देहमेतत्पाणि एतत्पादौ। एतेन वृत्तिमत एव बोधकत्वमिति निरस्तम्। उक्तार्थसारांश एवाग्रिम-पद्येनोच्यते। इति बोधयन् ग्रन्थकृत्। चूर्णिकामध्ये आह। **ततश्चेति।** उक्तरूपसाध्व-

तदयं निर्गलितोऽर्थ :–

यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षे
अनिदंप्रथमाः शब्दाः साधवः परिकीर्त्तिताः ।
त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः ।
अन्यथोच्चारिताः पुम्भिरपशब्दा इतीरिताः ॥

इति च साध्वसाधुलक्षणे आश्रीयमाणे टिघुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावः स्पष्ट एव । तेषामप्यनादितेति पक्षे तु चतुर्विधाऽपि प्रागुक्ता साधुताऽस्त्येव । उक्तञ्च –

व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥ (वा.प. २-३६४)

साधुबहिर्भूतत्वाच्चेत्यर्थः । निर्गलितोऽर्थ इत्यस्य निर्विवादेतीत्यन्तेनान्वयः । **अनिदमिति ।** न अयं प्रथमो येषां ते इत्यर्थः । कीर्तिता इत्यस्य इतीति शेषः । अत एवेति चेत्यग्रिमसङ्गतिः । यद्वा शेषो मास्तु । इति एवं साध्वसाधुलक्षणे चेति तदर्थः । आश्रयणे पक्षसमुच्चायकश्चः । यद्वा एवार्थे चः । साधुलक्षणमुक्त्वाऽसाधुलक्षणमाह । **त एवेति ।** अनादिशब्दानामित्यर्थः । आदिना दोषान्तर-समुच्चयः । लक्षणे इत्यादि जातावेकवचनम् । **तेषामिति ।** संज्ञाभूतटिघुभादिशब्दानामित्यर्थः । अपिर्घटादिशब्दसमुच्चायकः । **चतुरिति ।** एवं चेदं सर्वविधमप्यनुशासनप्रवृत्युपयोगीति पूर्वतो भेदः । अत एव तुः प्रयुक्तः । इयमेवारुचिराहुरित्यनेन पूर्वत्र सूचिता । अनादित्वे हरिसम्मतिमाह । **उक्तं चेति । डित्थादिष्विति । सर्वे सर्वार्थवाचका** इति पक्षेणेदम् । सामान्येनोक्तमेवार्थं विशिष्याह । **वृद्ध्यादीति ।** एतेन शास्त्रानर्थक्यं परिहृतम् । अवच्छेदः सङ्कोचः । अभिमतातिरिक्तार्थव्युदासाय च नियमः । अत्र केचित् । **व्यवहारायेति** क्वचित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमः व्यवहारायेत्यन्वयः । ननु विधिरेव किं न स्यादत आह । **नित्य एव त्विति ।** डित्थादिष्वर्थेषु डित्थादिपदानां नित्य एव सम्बन्धो, यथा गवादिपदानां गवाद्यर्थेष्वित्यर्थः । अस्मिन् शास्त्रे व्याकरणे वृद्ध्यादीनां शब्दानां शक्तिसङ्कोचलक्षणो नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । तत्र हेतुः । **अकृत्रिम इति ।** यत इत्यादिः । कृत्रिमत्वमाधुनिकत्वम् । यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वं द्रव्ये विशेष्यत्वम् । अकृत्रिम-मनादिसिद्धमेव नत्वाधुनिकं तद्वत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽकृत्रिम एवेत्यर्थ इत्याहुः । **परे तु** नियमः शक्तिबोधनम् । शक्तिस्तु नित्येत्याह । **नित्य एवेति ।** एवश्च वृद्धिशब्दस्याप्यनेकेष्वर्थेषु

वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिञ्छक्त्यवच्छेदलक्षणः।
अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत्॥ (वा.प. २-३६५)

पक्षद्वयेऽप्यनुशासनविषयता निर्विवादेति। नामकरणे त्वयं विशेषः - कृतं कुर्यान्न तद्धितमित्यादिगृह्यसूत्राविरोधिनामेव साधुता। तद्विरोधिनां तु देशभाषानुसारेण क्रियमाणानां कूचीमश्चीत्यादिनामधेयानामसाधुतैव। तदेतद् ऋलृक्सूत्रे वार्तिकव्याख्यावसरे स्फुटीकरिष्यते॥ इति साधुत्वनिर्वचनम्॥

व्युत्पादनं च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेव, न तु साध्व-साध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन, शब्दानामानन्त्येन तदसम्भवादित्युक्तम्।

शक्तिरस्त्येव। तद्बोधनफलकं शास्त्रं, अज्ञातशक्तिबोधकत्वात्। **अपत्यं पौत्रप्रभृती**(पा०सू० ४-१-१६२)ति सूत्रस्थकैयटोक्तनियमत्वानुपपत्तेस्तदाह। **वृद्ध्यादीनां चेती**त्यर्थमाहुः। स्पष्टं चेदमन्यत्र। वस्तुतस्सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि वृद्धिरित्यादीनामज्ञातशक्तिज्ञापकसङ्केत-रूपतया विधित्वेन तत्र तत्र सङ्केते कृते तत्सङ्केतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्य तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितविषयपरमिदम्। अवच्छेदो निश्चयः। **शब्दार्थस्यानवच्छेदे** इत्यादौ तस्य तदर्थकत्वस्य दर्शनात्। तदेतद्विशेषणविशेष्यवदित्यनेन सूचितम्। यथा नीलो पट इत्यनेन विद्यमान एव पटे नीलसम्बन्धो बोध्यते, न तु तेन नीलयोगः क्रियते, नील एव न पीत इति नियमश्च फलति तद्वदित्यर्थादिति स्पष्टं **मञ्जूषायाम्**[1]। परिसंख्यायां चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम्। उपसंहरति। **पक्षेति।** अस्य तस्मादित्यादि। उक्त एवाशयः। आदिना आप्यकोण्डेत्यादिपरिग्रहः। ननु कथं तेषां तत्वमत आह। **तदेतदिति।** तेषां तद्विरोधादेव शास्त्रतात्पर्याविषय-त्वेनेश्वरेच्छाभावानुमानेन तव्यतिक्रमदोषप्रयोज्यत्वादिति भावः। इति **साधुत्वनिर्वचननिस्तारः।**

१.३.७ शास्त्रनिर्माणरीतिनिरूपणम्

अथ किं शब्दोपदेश इत्याद्यग्रिमभाष्यसिद्धान्तमाह। **व्युत्पादनं चेति।** सुशब्दस्येत्यादिः। चस्त्वर्थे। **लक्षणैरेवेति।** तद्द्वारा तैरेवेत्यर्थः। एवव्यवच्छेद्यमेवाह। **न त्विति।** समविकल्पत्वसूचनायां वाकारः। **अन्यतरस्येति।** साधोरेवासाधोरेव वेत्यर्थः। अव्युत्पन्नोऽयं द्विविषये निर्द्धारणे वर्तते। तत्र सुशब्दोपदेशस्साधुबोधनद्वारा प्रयोगविध्यर्थोऽनुवादः।

---

१. देशभाषिकानामसाधुत्वनिरूपणावसरे (ल.म.पृ.सं. ९१)

स्यादेतत्, लक्षणप्रणयनमपि किं जातिपक्षमाश्रित्य उत व्यक्तिपक्षम् ? आद्ये सकृद्गतौ यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति न सिद्ध्येत्। तथा हि, जातौ पदार्थे द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसङ्गे परस्पर-प्रतिबन्धादप्रतिपत्तिरेव स्यात् सत्प्रतिपक्षवत्। तथा च वक्ष्यति – ''अप्रतिपत्तिर्वोभयो-स्तुल्यबलत्वात्'' इति। तत्र च विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थं - परं तावद्भवतीति। तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि भवत्येव तत्। यथा 'भिन्धकि' इत्यत्र भिनद् हि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादकञ्भवति। तदेवं जातिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि सकृद्गताविति न सिध्यति। तथा च 'जुहुतात् त्वम्' इत्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन

अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगनिषेधार्थ इति बोध्यम्। **उक्तमिति।** भाष्यादाविति शेषः। तथा चात्रैव भाष्यं **बृहस्पति**रित्यादि । एतेन लघुत्वादिष्टान्वाख्यानाच्च सुशब्दोपदेश एव कार्य इत्यपास्तम्। तथा चोत्सर्गापवादरूपलक्षणवच्छास्त्रप्रणयनमावश्यकमिति, तथा तदुपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितैवेति तत्वम्। अथ **किं पुनराकृतिः पदार्थ** इत्याद्यग्रिमभाष्यं प्रसङ्गसङ्गत्योत्थापयति। **स्यादेतदिति। लक्षणेति।** शास्त्रेत्यर्थः। जातिपक्षं तमेव। एवमग्रेऽपि। उत्सर्गापवादलक्षणगतानां पदानां सर्वत्र जातिमात्रपरत्वमुत व्यक्तिमात्रपरत्वमिति भावः। अत्रत्यकैयटाद्यनुरोधेनाह। **आद्येत्यादि पक्षे न सिद्ध्यतीत्यन्तेन। तत्तज्जात्येति।** तत्तदुद्देश्यजातीत्यर्थः। क्वचिदेकत्र = विरोधस्थले। अप्रतिपत्तिरप्रवृत्तिः । **सत्प्रतीति।** साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः। **अप्रतीति।** विप्रतिषेधसूत्रे वार्तिककृत्। तत्र च = विरोधस्थले च। यद्वोभयोरप्राप्तौ च। तावदादौ। **परत्वादिति।** कुत्साद्यविवक्षायां धिभावश्चरितार्थः। हेरन्यत्राकञ्चरितार्थः। न चान्तरङ्गो धिभावः, कुत्सनाद्यर्थसापेक्षत्वेनाकचो बहिरङ्गत्वात्। स्पष्टं चेदं **हुजल्भ्य** (६-४-१०१) इति सूत्रे **कैयट**[1] इति कथं परत्वोल्लेख इति वाच्यम्। अङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन धिभावस्यापि तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययविशेषसापेक्षत्वाच्चेति भावः[2]। उपसंहरति **तदेवमिति।** नियमाभावेनेत्यर्थः। इष्टापत्तिं निराचष्टे। **तथा चेति।** हिमभिव्यङ्क्ष्च त्वमित्यस्योल्लेखः **परत्वादिति।** अनाशिषि धिस्सफलः

---

१. 'हुझल्भ्य' इति सूत्रभाष्ये रुदिहि 'स्वपिहि' इत्यत्र धित्वमाशङ्क्य 'इटः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति प्रतिषेधोपसंख्यानं कर्तव्यमित्युक्त्वा 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति प्रकारान्तरेण धित्वनिवृत्तिर्भवतीति प्रतिषेधोपसंख्यानं न कर्तव्यमित्युक्त्वा, यदि निर्दिश्यमानपरिभाषया धित्वं वार्यते तदा भिन्धकीत्यत्र धित्वं न स्यादित्याशङ्क्य 'उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृतेऽकञ्भवति' इति परिहृतम् । तत्र कैयटेन 'अज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गोऽकजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकच्' इति व्याख्यातमिति भावः।

१. भाव इति। इदमुपलक्षणम्। अर्थापेक्षबहिरङ्गत्वस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादिति परिभाषेन्दुशेखरोक्तमपि ग्राह्यम्।

स्यादेव धिः। व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्युद्देश्यकस्य शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे चरितार्थत्वासम्भवाद्विकल्पप्रसङ्गे नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति न तु पूर्वमिति। तथा चैतत्सूत्रबलेन तत्र पूर्वलक्षणस्य व्यक्त्यन्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यत इति एतद्व्यक्तिविषयकलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति। तथा च जुहुतात्त्वमित्यादेः सिद्धावपि भिन्धकीत्यादि व्यक्तिपक्षे न सिध्यति। तस्मादशक्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत् ? सत्यम्, अत एव लक्ष्यानुरोधात्पक्षद्वयमप्याश्रीयते। क्वचित्कश्चित्पदार्थ इति। तत्र जातिवादिनामयं भावः– लाघवाज्जातिर्वाच्या। व्यक्तीनामानन्त्येन तासां वाच्यत्वे गौरवम्। वाहदोहाद्यन्वयस्तु लक्षितायां व्यक्ताविति।

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः- अनुपपत्तिं विनापि व्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया व्यक्तिरेव वाच्या। त्वप्रत्ययादिकं विना जातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च। वाहाद्यन्वयोऽप्येवं समञ्जसः। यत्तूक्तं व्यक्तीनामानन्त्यमिति, नैतद्बाधकं, शक्यतावच्छेदिकाया जातेरैक्यात्। नन्वेवं

तोस्तातङिति भावः। **सकलव्येति।** तत्तद्व्यक्तिविषयकलक्षणानां भिन्नत्वादिति भावः। **श्यकस्येति** हेतुगर्भविशेषणम्। **शास्त्रस्येति** जातावेकवचनम्, एवं व्यक्त्यन्तर इत्यपि। विकल्पप्रसङ्गे = पर्यायेणोभयप्राप्तौ। ननु नियमे पूर्वलक्षणानर्थक्यापत्तिरिति तस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह। **तथा चैतत्सूत्रेति।** पूर्वप्रक्रान्त**विप्रतिषेधे पर**मिति सूत्रेत्यर्थः। इतिर्हेतौ। लक्षणाभाव एवेत्यस्य तदित्यादिः । **न सिद्ध्यतीति।** वस्तुत एतत्सर्वस्यायुक्तत्वमत्रत्यं तत्वं च **गुरुचरण**ग्रन्थतोऽवगन्तव्यम्। पूर्वपक्षमुपसंहरति। **तस्मादिति।** अत एव = उक्तदोषादेव। प्रसङ्गात्तत्र जातीत्यादिकैयटोक्तिमाह। **तत्रेति।** तयोः पक्षयोर्मध्य इत्यर्थः । तासां वाच्यत्वे इति पाठः। तासां प्रयोग इत्यपाठः। **गौरवमिति।** अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति भावः। इदमुपलक्षणम्। तासामानन्त्येन सम्बन्धग्रहणासम्भवो व्यभिचारश्च तत्र बोध्यः। ननु जातेर्वाच्यत्वे गौर्वहति गां वहति दोग्धीत्यादौ वाहदोहाद्यन्वयस्य तत्रासम्भवः। तस्या अमूर्तत्वादत आह। **वाहदोहेति।** मीमांसकादिमतेनाह। **लक्षितायामिति।** अत्रत्यं तत्वं तु **मञ्जूषायां** द्रष्टव्यम्। **विनेति।** तां विना लक्षणाया अप्रसङ्गादिति भावः। अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह। **त्वप्रत्येति।** ननु **जात्याख्याया(पा० सू० १-२-५८)**मिति सूत्रस्यैव भावप्रत्ययं विनापि प्राधान्येन जातिबोधे गवादिशब्दानां साधुत्वे मानत्वेनेदमयुक्तमिति चेन्न आदिना तलादिवत्तद्धहुवचनस्यापि परिग्रहात्। अत एव तत्र दोषान्तरमपि सूचयन्नस्य फलमाह। **वाहेति। एवं** व्यक्तेर्वाच्यत्वे सति, समञ्जसः बाधाशङ्काया एवाभावात्। **ऐक्यादिति।** एतेन व्यभिचाराद्यप्युद्धृतम्। एवं = तस्याः शक्यतावच्छेद-

जातेरपि वाच्यत्वमायातमिति चेत् ? न, अकार्यत्वेऽपि कार्यतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात्। अत एव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानेति नैयायिकाभ्युपगमः। तस्माज्जातिरुपलक्षणं व्यक्तिमात्रं तु वाच्यमिति।

यत्तु सरूपसूत्रे भाष्ये वक्ष्यते - ''नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः'' इत्यादि, तत्तु जातिव्यक्त्योरन्यतरेण विशिष्टस्यापरस्य वाच्यतेत्येवं रूपं मतान्तरम्। तथा चाकृत्यधिकरणे भट्टैरुक्तम् –

नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुच्चिते।
सम्बन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैकयेतरा॥ इति।

तत्र जातिरेव व्यक्तिरेव वा वाच्येति इहत्यं मतद्वयं नियोगेनेत्यनेनोपनिबद्धम्।

कत्वाङ्गीकारे। **आयातमिति।** तथा च तन्मतप्रवेशो मतान्तरसिद्ध्य स्वमतहानिर्वेति भावः। कारणतावच्छेदकस्यापि कारणत्वस्य कैश्चित्परैरङ्गीकारादाह। **अकार्यत्वेऽपीति।** यद्भेदमुपलक्षणं तस्यापि घटत्वादेरिति भावः। अत एव = उक्तरीत्या अलक्ष्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वसम्भवादेव। **व्यक्तिमात्रं तु वाच्यमिति।** अस्य व्यक्तिवादिनो मते व्यक्तिबोधो निर्विकल्पक एव। यद्वा अलक्ष्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दे भानवदुपलक्षणतया शक्यतावच्छेदके जातेरेव प्रकारतया भानम्, व्यक्तिज्ञानस्य तादृशबोधे एव, कारणत्वादित्याहुः। स्पष्टं चेदं सर्वं **मञ्जूषायाम्।**

१.३.८ अत्र भाष्यान्तरविरोधपरिहारः

अत्रत्यभाष्यस्य **सरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधमाशङ्क्य** च परिहरति। **यत्त्वित्यादिना। पदार्थकस्य** कर्मधारयान्मत्वर्थीयष्टन्। **असुब्बत** इतिवत् प्रयोग इति भावः। **अन्यतरेणेति।** जातिविशिष्टव्यक्तेर्व्यक्तिविशिष्टजातेर्वेत्यर्थः। स्वोक्तेऽर्थे मीमांसावार्तिककारसम्मतिमाह। **तथा चेति।** सर्वत्र जातिरेव व्यक्तिरेव वेति नियोगः, जातिर्व्यक्तिर्वेति विकल्पः जातिव्यक्त्योर्युगपत् समप्राधान्येन वाच्यत्वमिति चतुर्थः पक्षः, जातिव्यक्त्योः सम्बन्धो वाच्य इति पञ्चमः, जातिव्यक्तिसम्बन्धरूपत्रितयरूपसमुदायो वाच्य इति षष्ठः, एकया विशिष्टेतरेति द्वौ यथासम्भवं जातिव्यक्त्याद्यध्याहारेण श्लोकवाक्यार्था उपपादनीयाः। तत्र = तेषामष्टानां मध्ये। सर्वत्रेति शेषः। सरूपसूत्रोक्तमिति पाठः । सरूपसूत्रीकमिति पाठे मत्वर्थीयष्टन्। नन्वेवं तत्र तत्र शास्त्रेऽन्यतरपक्षस्यैव सिद्धान्तः, किं च तावताऽपि कथं सर्वेष्टसिद्धिरिति तदाश्रयेन निर्वाहो न युक्त

चतुर्थचरणेन तु सरूपसूत्रोक्तं मतद्वयमुपनिबद्धमिति विवेकः। यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्य न्यायेन बाध आवश्यकस्तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्ध्युपायतया उभयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्तीत्यवधेयम्। वस्तुतस्तु भट्टोक्ताष्टपक्षीमध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोऽत्र प्रक्रियादशायां स्थितः। विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न त्वैच्छिक इत्यन्यदेतत्। समुच्चयपक्षं चतुर्थमाश्रित्यापि क्वचित्कस्यचिद्विवक्षा अपरस्य त्वविवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रियानिर्वाहः सुकर इति दिक्। यदि हि व्यक्तिरेवेत्येतत्सार्वत्रिकमभिमतं स्यात्तर्हि ''जात्याख्यायाम्'' इति सूत्रं नारभेत। यदि च जातिरेवेति, तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्यम्।

इत्याशयेनाह। **यद्यपीति।** न्यायेन = पूर्वोक्तलाघवादिना। बाधः अन्यतरेणेति शेषः। अनाश्रयणमेव चात्र बाधः। **संज्ञापरिभाषादिवदिति।** आदिना कार्यकालादिग्रहणम्। सप्तम्यन्ताद्धतिः। तथा च संज्ञापरिभाषयोर्यथा क्वचित्कार्यकालः क्वचिद्यथोद्देशः तद्वदित्यर्थो बोध्यः। यद्वा षष्ट्यन्ताद्धतिः। आदिना विध्यादिपरिग्रहः। तथा च संज्ञापरिभाषयोरुभयोर्यथा तत्वेनाश्रयणं न त्वन्यतरस्य तथेत्यर्थः। एवमाद्यपादा [१]..... त्पपादोक्तमतीशयेन स्वसिद्धान्तं यथाकथञ्चित्संयोज्य तदुक्तमतान्तराशयेन स्वरसतः सुयोज एव स्वसिद्धान्त इत्याशयेनाह। **वस्तुतस्त्विति।** अस्य स्थित इत्यत्रान्वयः। अत्र शास्त्रेऽन्यत्र व्युत्पत्त्यनुसारेण कस्याप्यङ्गीकारे न बाधकमित्याशयेनाह। **प्रक्रियेति।** नन्वेवमनिष्टलक्ष्यसिद्ध्यापत्तिरपीत्यत आह। **विकल्प इति।** तद्व्यवस्थायामपि तत्वाहानेरयमेव ततो विशेष इति भावः। तदुक्तान्यमतेनापि निर्वाहमाह। **समुच्चयेति।** अर्श आदित्वादच्। समुच्चितजातिव्यक्त्योस्तत्वमिति पक्षमित्यर्थः। अत एवाह। **चतुर्थमिति।** एतेन षष्ठनिरासः, तत्र सम्बन्धस्याधिक्यात्। अन्यथा यथाश्रुतार्थेन तस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः। **क्वचिदिति।** लक्ष्यानुरोधेनेति भावः। कस्यचिदित्यादि सामान्ये नपुंसकम्। वस्तुतस्तु इह सरूपसूत्रे च व्यवस्थितपक्षद्वयाश्रयणमेव प्रतिपाद्यते। न तु **भट्टोक्तरीत्या**। अत **एवोभयमित्याह, कथ**मित्याद्यग्रिमात्रत्यभाष्यसङ्गतिः। एवञ्च न कापि शङ्कात्रेति बोध्यम्। तदाह। **दिगिति।** नन्वत्र भाष्ये उभयाश्रयणे ज्ञापकद्वयोपन्यासात्कुतस्तत्त्यक्त्वा लक्ष्यानुरोधपर्यन्तधावनमिति चेन्न अस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात्। तदेतत्प्रतिपादयितुं दिगर्थं ध्वनयितुं च भाष्यमर्थतोऽनुवदति। **यदि हीति। अभिमतमिति।** पाणिनेरिति शेषः। **नारभेतेति।** व्यक्तौ पदार्थे सम्पन्ना व्रीहय इत्यत्र

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

ननु यस्मिन्वने एक एवाम्रवृक्षस्तत्रापि लक्षणया जातिपरत्वे इह आम्राः सन्तीति प्रयोगं साधयितुं ''जात्याख्यायाम्'' इति सूत्रमस्तु। तथा जातिपक्षेऽपि नानार्थानुरोधात्सरूपसूत्रमस्तु। वक्ष्यति हि वार्तिककृत्-व्यर्थेषु च मुक्तसंशयमिति। सत्यम्, लक्ष्यानुरोध एव पक्षद्वयाश्रये शरणम्। अत एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः।

व्यक्तिबहुत्वात् बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थमेव तत्स्यादिति भावः। जातिरेवेतीत्यस्य सार्वत्रिकमभिमतं स्यादित्यस्यादिरिति भावः। भाष्ये दोषमाह। **नन्विति।** ननु भावप्रत्ययान्ते तत्र तत्सिद्धये तदावश्यकमिति चेन्न एकस्मिन्नित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरत आह। **यस्मिन्निति।** व्यक्तिपक्षेऽपीत्यादिः। एक एवेत्यस्य वृक्षान्तरसत्वेऽपीत्यादिः। **जातिपरत्व इति।** जातेर्विशेष्यत्व इत्यर्थः। सूत्रे तथैव विवक्षितत्वात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेः। अत्र चेदमेव सूत्रं मानमिति प्रागुक्तम्। इह = तत्र वने। **सूत्रमिति।** तत्र तदाख्यत्वं च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेन, न तु शक्त्यैव। तथा सति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। **नानार्थेति।** अक्षा पादा इत्यादीत्यर्थः। तत्र द्वितीये सम्मतिमाह। **वक्ष्यतीति।** सरूपसूत्र इति शेषः। हि यत। विविधा अर्था येषां तेषु व्यर्थेषु नानार्थेषु विजातीयानेकार्थकसरूपशब्देषु विषये मुक्तसंशयं सरूपसूत्रैकशेषाङ्गीकरणमित्यर्थः। यद्यपि नानार्थस्थले नानाजातिनिष्ठकाश्चिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वं स्वीक्रियतां, परम्परया चात्र व्यक्तिप्रत्ययः, जातौ न जातिरिति परेषां दर्शनं नास्माकमिति **सरूपसूत्रस्थकैयटो**क्त्या निर्वाहः। किञ्च तन्त्रेण तत्र निर्वाह इति सरूपसूत्रानर्थक्यम्। एवं जात्याख्यायामित्यपि व्यर्थं। सूत्रमते एकत्वस्य बहुवचनार्थत्वेन तत्सूत्रावश्यकत्वेऽपि भाष्यमते जातौ संख्यान्वये एकवचनं, व्यक्तौ तदन्वये बहुवचनमिति, तत्प्रत्याख्यानेन 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्' सूत्रोक्तार्थे प्रयोगाणामसाधुत्वबोधनेन तत्प्रयोगस्यासाधुत्वादिति परिहारः सुकरः। तथापि तथा परिहारे प्रत्याख्यानमेव तयोः फलितमिति तत्सिद्धान्ताभिप्रायेणैव समाधत्ते। **लक्ष्येति।** अत एव प्राक् तथैवोक्तम्। एवेन ज्ञापकद्वयनिरासः। तदेवाह। **अत एवोदेति।** तदाश्रयणे लक्ष्यानुरोधस्यैव बीजत्वादेवेत्यर्थः। अत्रत्यभाष्यापेक्षयाऽस्य भविष्यत्वादाह। **ख्यास्येति।** एवञ्चात्रत्यं भाष्यं सूत्रमताभिप्रायमिति बोध्यम्। अत एवाह। **अदोष इति।** अन्यथा मिथो विरोधाद्भाष्यासङ्गतिरेव स्यादिति भावः।

इदानीं वार्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया सार्थक्यमाह– सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु। लोकादेव हि प्रथमव्युत्पत्तिः अव्युत्पन्नं प्रति व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः। ''अर्थवदधातुः'' इत्यादि हि व्याकरणं शक्तिग्रहोपजीवकम्। तथा च समर्थसूत्रेऽपि वार्त्तिकम् - ''अर्थानादेशनात्'' इति। ''अनेकमन्यपदार्थे'' इत्यादिकं हि लोकसिद्धमर्थमनूद्य

१.३.९. 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकव्याख्यानम्

अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूताद्यवार्तिकमवतारयति। **इदानीमिति।** पाणिन्याद्यनुक्त-विषयादिकथनानन्तरमित्यर्थः। एतेनेतः पूर्वं स वार्तिकपाणिनीयशास्त्रविषयप्रयोजनप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति सूचितम्। अत एवादौ मङ्गलार्थसिद्धशब्दो वार्तिककृता प्रयुक्तः। अन्यथा निःसन्देहाय **नित्यशब्दार्थसम्बन्ध इति** (वदेत्)[1]। शब्दाश्चार्थाश्च सम्बन्धाश्चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी। सम्बन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव। षष्ठीतत्पुरुषे तु शब्दार्थयोर्नित्यत्वं न प्रतिज्ञातं स्यात्। त्रयाणामात्यन्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देशः। एवञ्च नापूर्वशब्दार्थ-सम्बन्ध-बोधकत्वमिति नियामकत्वमिति भावः। **लोकतः** तव्यवहारतः। इदं मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। तथा चावृत्तिर्बोध्या तस्य। **अर्थप्रयुक्त इति।** अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः। फलमपीह हेतुः। अत एव वक्ष्यति अर्थबोधनायेति। प्रयोगे इत्यत्र सिद्धे इत्यस्यानुषङ्गः। गामश्वमिति वत्समुच्चयः। **नियम इति।** क्रियत इत्यध्याहारः। लोकतः सिद्धत्वमुभयोरुपपादयति। **लोकादेव हीति।** हि यतः। अत एव तस्य शक्तिग्राहकशिरोमणित्वं। एवव्यवच्छेद्यं ध्वनयन् ह्यर्थमाह। **अव्युत्पन्नमिति।** व्याकरणादीनां केषाञ्चित्। इदमेव ध्वनयन् तत्र हेतुमाह। **अर्थवदधातुरित्यादि हीति।** हि यतः। **शक्तिग्रहोपजीव्यकमिति बहुव्रीहिः।** उपजीवकमिति पाठे तु षष्ठीतत्पुरुषो बोध्यः। अर्थवत्वशरीरे तन्निवेशादिति भावः। न केवलमत्रैव वार्तिककृतेत्थमुक्तं किन्त्वन्य-त्रापीति स्वोक्त्येकदेशे सम्मतित्वेनाह। **तथा चेति।** अर्थस्य सिद्धत्वे चेत्यर्थः। तथेति पाठे मानान्तरोक्तिः, अपिरस्यैव समुच्चायकः। अर्थस्याविधानादिति तदर्थः। ननु केषाञ्चिदप्रवृत्ता-वप्यन्येषां प्रवृत्तिरस्त्येवेति कथं लोकत एव सिद्धिः। किञ्चार्थस्य विधानमेव शास्त्रे दृश्यत इति तदप्ययुक्तमत आह। **अनेकमिति।** हि यतः। तथा च केषाञ्चिदुक्तरीत्योपपत्त्या तदविधायकत्वेन तत्रापि लोकसिद्धत्वस्यैव सत्वेनान्यत्र तेषामप्रवृत्त्या तदावश्यकत्वेन च सर्वत्र लोकसिद्धत्वमेवेति

---

१. एवं पाठेन भाव्यमिति भाति।

साधुत्वान्वाख्यानपरम्। ततश्च लोकादेव शब्दे अर्थे तयोः सम्बन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेऽपि प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शास्त्रम्। नियमफलं तु धर्मः। तत्र स्मार्त्तो दृष्टान्तः - ''प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत'' इत्यादि-लौकिकशब्देनोक्तः। ''व्रीहीनवहन्ति'' इत्यादिश्च वैदिकशब्देनोक्तः। धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषोऽश्वघासादिवत्, न तु चतुर्थीतत्पुरुषः प्रकृतिविकृतिभावविरहात्। ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊष तेर चक्र पेचेत्यादयो व्युत्पाद्यन्ते इति चेत् ? न, आर्षज्ञानं विना अप्रयुक्तताया दुरवधारणत्वात्। महान्हि प्रयोगविषयः।

भावः। यद्यपि भाष्यकृता न्यूनतानिरासाय वाक्यत्रयेणेदं व्याख्यातम्। तथापि वार्तिकादेकवाक्यतयैवान्वयप्रतीतिरित्याशयेनाह। **ततश्चेति।** उक्तरीत्या तस्यावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः। प्रत्यासत्तिलभ्यमाह। **तयोरिति।** अर्थप्रयुक्त इत्यादेरर्थमाह। **अर्थेति।** समुच्चेयद्वयसत्वादाह। **प्रयोगेऽपीति।** अनुषक्तसिद्ध इत्यस्यार्थमाह। **प्रसक्त इति। गवादय एवेति।** अस्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारेत्यादिः। अत एव तेषामेव धर्मजनकत्वमिति भावः। ननु शास्त्रस्य नियामकत्वे कथं धर्मनियम इत्युक्तिरत आह। **नियमफलन्त्विति।** लौकिक-वैदिकशब्दद्वयोक्तिस्वारस्यमाह। **तत्रेत्यादिना। तत्र** धर्मफलकनियमे। तयोर्मध्ये इत्यर्थ इति कश्चित्। **स्मार्तः** स्मृत्युक्तः। भाष्योक्तातिरिक्तं तमाह। **प्राङ्मुखोऽन्नेत्यादिना। नोक्त इति।** वार्तिककृतेति शेषः। एवञ्च न पुनरुक्तत्वशङ्केति भावः। नन्वेवमपि तत्र कथं समासोऽत आह। **धर्मेति।** चो ह्यर्थे। **न त्विति।** चतुर्थीति योगविभागो हि न भाष्यारूढः। **सुप्सुपेत्यप्य-**गतिकगतिरिति भावः। अर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोग इत्यत्र शङ्कते **अस्त्यप्रयुक्त** इत्याद्यग्रिमभाष्योक्तं कथयन्। **नन्विति। यदीति।** तेन तथैव बोधनात्। अन्यथा तदानर्थक्यमेव स्यादिति भावः। **अप्रयुक्ता इति।** लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादिना प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितम्। तथा चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानात्तेषा-मप्यनेनान्वाख्यानेऽप्रामाण्यं वार्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेति भावः। **आर्षेति।** ऋषिसम्बन्धिज्ञानं दिव्यं ज्ञानमित्यर्थः। **महान् हीति।** यत इत्यर्थः। शब्दस्येति शेषः। भाष्ये तथैव पाठात्। क्वचिद्[१].....पि तथैव पाठ इति केचित्। वस्तुतस्तु प्रयोगशब्देनैव शब्दग्रहणम्। अत एवाग्रे तथैव व्यत्यस्ततया वक्ष्यतीति न दोषलेश इति बोध्यम्। इतरलोकापेक्षया भुवि शब्दबाहुल्याद्बसुमत्याः

---

१. अत्र ग्रन्थः त्रुटितः।

तथा च भाष्यम् - ''सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेद एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् प्रयोगस्य विषयः'' इति। बह्वृचानामाम्नायो बाह्वच्यम्। ''छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्ञ्यः'' इति ञ्यप्रत्ययः। ''चरणाद्धर्माम्नाययोः'' इत्युक्तत्वादाम्नाये। अथर्वणा प्रोक्तो वेदो अथर्वा। उपचारात्प्रयोग इत्येके। वसन्तादिषु अथर्वन् आथर्वण इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वैकल्पिको लुगिति तु तत्त्वम्। अत एव भाष्ये वक्ष्यते-तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः। वसिष्ठोऽनुवाकः। ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति। तमधीते आथर्वणिकः वसन्तादित्वाट्ठक्। दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः। आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वणः ''आथर्वणिकस्येकलोपश्च'' इति आथर्वणिकादण् तत्सन्नियोगेनेकलोपश्च।

पृथग्ग्रहणम्। **त्रयो लोकाः** भूर्भुवः स्वः भुवरित्यनेनाधस्तनस्य स्वरित्यनेनोपरितनस्य सर्वलोकस्य संग्रहः। रहस्यमुपनिषत् मन्वादिस्मृतयो वा। वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात्। तादृशा वेदा बहुधा भिन्ना इत्यर्थः। तं भेदमेवाह। **एकेति।** एकाधिकशतमित्यर्थः। उक्तिप्रयुक्तिरूपो ग्रन्थो **वाकोवाक्यम्।** यथा **किंस्विदावपनं महद्भूमिरावपनं महदि**ति। पूर्वचरितसङ्कीर्तन**मितिहासः।** वशांद्यनुकीर्तनं **पुराणम्। इत्येतावानिति।** काव्यनाटकादिकं तु नात्यन्तं वर्जितापशब्दमिति न परिगणितम्। काव्यदोषेष्वपशब्दत्वगणनं तु प्रक्रान्तानपभ्रष्टशब्दहानेः प्रक्रमभङ्गे एवान्तर्भवति इति केचित्। वस्तुत इदं दिक्प्रदर्शनमिति स्पष्टीकृतं [१]**छायाया**मिति बोध्यम्। बाह्वृच्यशब्देनाध्येतृधर्मग्रहणेऽसङ्गतेराह। **बह्वृचानामिति।** आथर्वण इत्यस्य प्रोक्तप्रत्ययान्तमात्रत्वे छन्दोब्राह्मणानीति नियमात् रूपाद्यसङ्गतेराह। **अथर्वेति।** नन्वेवमाथर्वण इत्युचितमतो **उपचारादिति**। एके इति सूचितामरुचिबीजं प्रकटयन्नाह। **वसन्तादिष्विति।** एवञ्चैतदर्थे तस्य साधुत्वबोधकशास्त्रसत्वे तेनैव निर्वाहे तेन तत्र लक्षणया तस्यासाधुत्वबोधने चोपचाराश्रयणमयुक्तमित्येक इति मतासङ्गतिरेवेति भावः। अत एव वक्ष्यति। **तत्वमिति।** अत एव वैलक्षण्यसूचकस्तुः पाठः। आथर्वण इत्युभयोरिति पाठे संहिताऽविवक्षया सन्ध्यभावः। **पाठसामर्थ्यादिति।** अप्रोक्तप्रत्ययान्तस्याध्ययनार्थेनान्वयासम्भवादिति भावः। इदं द्रढयति। **अत एवेति।** अस्य तत्वादेवेत्यर्थः। **वक्ष्यत इति।** णो वेतीत्यन्तेन। अथर्वणो वेतीति पाठः। तमथर्वाणं।

---

१. छायायां शब्दविषयप्रदर्शनाधिकरणे पस्पशायां पृ.सं. ७१ स्पष्टम्। प्रथमभागः।

प्रकृतमनुसरामः। एतावन्तं प्रयोगविषयं पर्यालोचयितुमशक्तैरेवास्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगो स्तीत्यनुमेयम्। अस्ति च त्वयोदाहृतानामपि वेदे प्रयोगः - सप्तास्ये रेवती रेव दूष। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। यत्रानश्चक्राजरसं तनूनामिति। ननु यदि लक्षणेनानादितासिद्धिस्तर्हि वचन्त्यादीनामपि स्यादिति चेत् ? न, ''न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते'' इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य सङ्कोचात्। अभ्युपगतो विशेषविषययिण्या पतितस्य कर्मानधिकारस्मृत्या अग्निहोत्रादिश्रुतीनां सङ्कोचः, विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः सङ्कोचश्च। तदुक्तम्- आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति। यत्र तु अप्रयोगः सन्दिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्प्रत्यूहमनुमानम्। तदुक्तम् - ''यथालक्षणमप्रयुक्ते'' इति। अप्रयुक्ते अनिश्चितप्रयोगे इत्यर्थः। निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तते एवेति निष्कर्षः। न चैवं

महान्हीत्यादीदं सर्वं प्रासङ्गिकमुक्तमिति सूचयन्नाह। **प्रकृतमिति।** भेदमेवाह। **एवेति।** रप्येति पाठेऽपिरेवार्थे, लोचयितुमित्यग्रे वा योज्यो यथाश्रुतः। शक्तैरस्मदादीति पाठस्तु सुगम एव। एवञ्चाप्रयुक्तत्वमेव नेति न प्रागुक्तदोषरूपमिति भावः। प्रत्यक्षसत्वेऽनुमित्यनुपयोग इत्याशयेनाह। **अस्ति चेति।** अपिः प्रसिद्धसमुच्चायकः। **लक्षणेनेति।** तेनापीत्यर्थः। पूर्वं तथा प्रतिपादनादिति भावः। स्यात् अनादितासिद्धिरित्यनुषज्यत इति चेन्नेति पाठः। **अन्तिपर इति।** बहुवचनपर इत्यर्थः। **अभीति।** भाष्यकृतादीनामित्यर्थः। ननु विपरीतो बाध्यबाधकभावो न दृष्टोऽत आह। **अभ्युपेति।** हि यतः। **पतितस्येति।** अन्धादेरप्युपलक्षणमिदम्। नन्वेवमपि प्रकृते आचारे नैवं दृष्टमत आह। **विशेषेति। स्मृतेरिति।** यथा तीर्थसामान्ये जीवत्पितृकसधवादीनां सामान्यस्मृत्या मुण्डनप्राप्तावपि शिष्टानां प्रयागातिरिक्तेषु तदकरणरूपविशेषाचारेण तस्याः सामान्यस्मृतेः सङ्कोच इत्यर्थः। अत्र मानमाह। **तदुक्तमिति।** जैमिनिनेति शेषः। **अनार्थक्येति।** तद्युक्तानां श्रुतिस्मृत्याचाराणां प्रसिद्धपूर्वपूर्वबलवत्वस्य विपरीतमित्यर्थः। एवञ्च तत्सिद्धान्तविरोधो नेति भावः। स्वसिद्धान्ताविरोधायाह। **यत्र त्विति।** तुरुक्तवैलक्षण्ये। **शास्त्रानुगमश्चेति।** अनुगमकं शास्त्रं चेत्यर्थः। **तदुक्तमिति।** भाष्यकृतेति शेषः। **अनिश्चितेति।** तदर्थान्तर्भावेणात्र वृत्तिः सन्दिग्धप्रयोग इत्यर्थः। यथालक्षणमित्यस्य लक्षणमनतिक्रम्येत्यर्थः। एवं कैयटाद्युक्तमर्थमुक्त्वा सिद्धान्तभूतमर्थमाह। **निश्चितेति।** यथालक्षणमित्यत्र नञ् प्रश्लिष्टः। लक्षणाभावस्य योग्यतेति तदर्थः इति भावः। स्पष्टीकृतं चेदमन्यत्र। **चैवं** विपरीतबाध्यबाधकभावाङ्गीकारे। ब्रवणात् वचनात्

'ब्राह्मणो ब्रवणाद् इति कल्पसूत्रप्रयोगरूपेणापि विशेषविषयकाचारेण ''ब्रुवोवचिः'' इत्यादीनां सङ्कोचापत्तिः। त्रिशङ्काद्ययाज्ययाजनेनापि स्मृतिसङ्कोचापत्तेस्तुल्यत्वात्। तत्र धर्मबुद्ध्यानुष्ठानं नास्तीति चेत् ? इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यम्। यर्वाणस्तर्वाण इतिवदभियुक्तानामपि असाधुप्रयोगस्य क्रतोर्बहिरुपपत्तेश्च। अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि सन्तीति हरदत्तः। नदीसंज्ञासूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टमेतत्। केचित्तु आर्षग्रन्थेष्वपि छन्दसि विहितस्य व्यत्ययस्य प्रवृत्त्या साधुतां समर्थयन्ति। न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये छन्दस्येव तत्प्रवृत्तिः, स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्बाधात्। वक्ष्यति हि ''स्वरितेनाधिकारः'' इति सूत्रेऽविशेषायाधिकं कार्यमिति। गौणमुख्यन्यायो हि स्वरितत्वप्रतिज्ञास्थले न प्रवर्त्तते इत्यर्थः। उपपादयिष्यते चेदम्। अत एवार्षत्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्घोषः सङ्गच्छते इति दिक्।

व्युत्पत्तिरियं ब्राह्मणशब्दस्य। **कल्पसूत्रेति।** निरुक्तेति प्रचुरः पाठः। अपिः प्रागुक्तसमुच्चायकः। प्रतिबन्धीमाह। **त्रिशङ्केति।** वसिष्टप्रत्याख्यातेत्यादिः। **याजनेनाद्यापीति।** विश्वामित्र-कृतेनेत्यादिः। तदीयतद्रूपविशेषविषयकाचारेणापीति यावत्। **स्मृतीति।** अयाज्यो न याज्य इत्यर्थकसामान्यस्मृतीत्यर्थः। प्रतिबन्दीमुद्धरति। **तत्रेति।** त्रिशंकादावित्यर्थः। इहापि = निरुक्तेऽपि। प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दीवैलक्षण्येनापि सङ्कोचापत्तिं वारयति। **यर्वाण इति। अभीति।** ऋषीणामित्यर्थः। अपिनान्यसंग्रहः। न चैवं तेषां दोषापतिः। त्रिशंकाय याज्ययाजनादाविव तपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेऽपि बाधकाभावात्। याज्ञे कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषश्रवणाच्च। अनारभ्याधीतस्त्वर्थानृतपर एव। अस्माकं तु स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात्तेषां तपोबलाच्च यज्ञमध्येऽपि तदन्तर्गततत्पाठे न दोषः। स्वातन्त्र्येणेदृशप्रयोगे त्वस्माकं प्रत्यवाय एवेति भावः। **अत एवेतीति।** क्रतोरन्यत्र तेषां तत्प्रयोगे बाधकाभावादेवेत्यर्थः। आदिना स्मृतिपरिग्रहः। **अपेति।** पतये सरिवनेत्यादिव्याकरणासंस्कृता इत्यर्थः। **नदीसंज्ञेति** मध्यमणिन्यायेनान्वेति। **भाष्येऽपीति।** तत्र हि 'छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीत्युक्त्वा नह्येषेष्ठिरस्ती'त्युक्तम्। भाष्यस्य पूर्वपक्षिमतावलम्बनेनाह। **केचित्त्विति।** तत्रैव शङ्कते। **न चेति।** तत्प्रवृत्तिः = व्यत्ययप्रवृत्तिः। **स्वरितत्वेति।** छन्दसीति पद इति भावः। तद्बाधात् = गौणमुख्यन्यायबाधात्। ननु कथं तावता तद्बाधोऽत आह। **वक्ष्यति हीति।** यत इत्यर्थः। भाष्यकृदिति शेषः। अधिकः कारोऽधिकार इति व्युत्पत्तिलभ्यमर्थमाह। **विशेषायेति।** प्रयोगविशेषसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। भाष्यतात्पर्यार्थमाह। **गौणेति।** हि यतः स्वरितत्वात्। **इत्यर्थ इति** । इति परमार्थ इत्यर्थः। **उपेति।** तत्रैव सूत्रे इति

यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः, इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तिविषयकः परिसंख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्याऽपि नियमशब्देन व्यवह्रियते। तेन ''पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः'' इत्यस्य नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः। न चासौ मीमांसकरीत्याऽपि नियमो भवत्विति

भावः। **अत एव** तस्योक्तार्थमूलकत्वादेव। तत्र तत्र = ग्रन्थे। **दिगिति।** तदर्थस्तु स्वरितत्वेन तन्त्र्यायाप्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तत्वेऽपि केचित्त्विति मतोक्तिर्न सम्मता। प्रागुक्त**नदीसंज्ञासूत्रस्थभाष्य**विरोधात्। एवञ्चार्षत्वादुक्तप्रयोगेप्यसाधुत्वमेव तेषामितीति दिक्।

१.४ नियमविधि - परिसंख्याविधिनिरूपणम्

ननु वार्तिके धर्मनियम इत्ययुक्तमुक्तम्। साध्वासाधुप्रयोगस्य युगपत्प्राप्तत्वेन परिसंख्याविषयत्वात्। तथा च धर्मपरिसंख्येत्युचितमित्याशयेनाशङ्कते। **यद्येति।** अयं भावः। 'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयत' इति न्यायविदः। अस्यार्थः। सर्वथाऽप्राप्तेऽपूर्वविधिः। यथा **व्रीहीन्प्रोक्षति। सन्ध्यामुपासीते**त्यादिः। यस्य पक्षे प्राप्तिस्तद्विषयको नियमविधिः। **यथा व्रीहीनवहन्ती**त्यादिः। वैतुष्यस्य तु नानोपायेन साध्यत्वाद्यस्यां दशायामवघातं परित्यज्योपायान्तरं गृहीतुमारभ्यते, तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधानमेव तेन क्रियते। उभयोर्युगपत्प्राप्तौ यो विधिः स परिसंख्याविधिः। यथा **पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या** इत्यादिः। अत्र पञ्चपञ्चनखापञ्चपञ्चनखयोर्भक्षणस्य युगपत्प्राप्तत्वादपञ्चपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तिस्तेन क्रियत इति। तदाह। **अप्राप्तांशेति।** पक्षेऽनुवादकत्वेऽपि पक्षान्तरे विधिसम्भवेन तस्यैव शाब्दत्वमित्यप्राप्तांशपरिपूर्त्तिः फलतीत्याशयेनाह। **पूरणफलक इति।** परिसंख्यायामार्थ्येवेतरव्यावृत्तिरित्याशयेनाह। **व्यावृत्तिफलक इति।** अत एवात्रेवेतरव्यावृत्तिफलकत्वस्य नियमेऽपि सत्वादाह। **नित्येति।** स तु पाक्षिकप्राप्तविषयक इति भावः। अत एव तुः प्रयुक्तः। **तथापीति।** इतरव्यावृत्तिफलकत्वरूपधर्ममात्रसाम्येनाभेदमाश्रित्येति भावः। नियमवत्परिसंख्यायामपि शाब्दत्वं तस्यैव, न त्वितरव्यावृत्तेरिति सूचनयापि तस्यास्तत्वेन व्यवहारोऽत्रेत्यपि बोध्यम्। तथा च धर्मनियम इति नासङ्गतमिति भावः। नन्वस्त्वेवमत्र शास्त्रे, तथापि **पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या** इत्यस्य परिसंख्योदाहरणस्य कथं तत्वेनोक्तिरत आह। **तेनेति।** अत्र शास्त्रे तथा व्यवहारसत्वे तद्रीत्यनुसरणेनेत्यर्थः। **इत्यस्य** इत्यस्या। **उपन्यास इति।** अत्रैव भाष्यकृता कृत इति भावः। **न चासाविति।** पञ्च पञ्चनखभक्षणविधिरित्यर्थः। **रीत्येति।** रीत्यैवेत्यर्थः। रीत्यापीति

वाच्यं, पञ्चातिरिक्तभक्षणे प्रायश्चित्तविधेरसङ्गतत्वापत्तेः, पञ्चानामभक्षणे प्रायाश्चित्तापत्तौ गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात्।

इत्यादिस्मृतिव्याकोपाच्च। अत एव त्रिदोषाऽपि परसंख्यैव तत्राश्रितेति दिक्।

पाठेऽपिः स्वरीतिसमुच्चायकः। पृथग्भक्षणस्यापि सम्भवेन तथाप्रसङ्गे पक्षेऽप्राप्तांशपरिपूरणफलकत्वसम्भवादिति भावः। अत्र पञ्चनखा एव भक्ष्यास्ते च पञ्चैवेति द्विविधौ नियमस्तमभिप्रेत्याह। **पञ्चेति।** एवमग्रेऽपि। यद्वा विशिष्टनियमो बोध्यः। **असङ्गतेति।** तस्या निषिद्धत्वादिति भावः। ततोऽदृष्टाभावेऽपि दृष्टमस्त्येवेति तत्वम्। दोषान्तरमाह। **पञ्चानामिति। प्रायश्चितेति।** विहिताकरणादिति भावः। अपिर्वने तथा निवसन्मुनिर्भवतीति किमु वाच्यमित्यर्थसमुच्चायकः। **अत एवेति।** तथानियमत्वे उक्तदोषद्वयादेवेत्यर्थः। **अयं भावः।** पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति वाक्यं न भक्षणापूर्वविधिपरम्। तस्य रागतः प्राप्तत्वात्। नापि नियमविधिपरम्। पञ्च पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तिसम्भवेन पक्षप्राप्त्यभावात्। अत इदमपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः। सा च द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति। **तत्र ह्येवावपंती**त्यत्र श्रौती परिसंख्या। एवकारेण गायत्री बृहत्यनुष्टुप्व्यावृत्तेरभिधानात्। पञ्चेत्यादौ तु लाक्षणिकी। इतरनिवृत्तिवाचकस्य पदस्याभावात्। अत एवैषा परिसंख्या त्रिदोषग्रस्ता। दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति। श्रुतस्य पञ्चपञ्चनखभक्षणस्य हानिः। अश्रुतापञ्चपञ्चनखभक्षणस्य निवृत्तिकल्पनम्। प्राप्तस्य चापञ्चपञ्चनखभक्षणस्य बाधश्चेत्येवं रूपम्। अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम्। प्राप्तबाधस्तु शब्दार्थनिष्ठ इति। विस्तरस्तु अन्यत्र बोध्यः । **तत्राश्रितेतीति।** पञ्चेत्यादौ जैमिनीयैरित्यर्थः। वस्तुतस्तु इदमयुक्तम्। पदद्वये लक्षणापत्त्या गौरवापत्तेः। किञ्चैवं शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रीयनियमे विकल्पवारणाय सामान्यविशेषन्यायेन विधेस्तद्विषयत्वाभावकल्पनमित्यतिगौरवापत्तेः। किञ्च 'किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरित'[१] इत्यार्थपरिसंख्योदाहरणमिति **प्रकाशादि**ग्रन्थासङ्गत्यापत्तेः। त्वद्रीत्या हि द्युसरित्सविधातिरिक्तमनासेव्यमिति बोधेन तस्याः शाब्दीत्वात्। अत एव शाब्दपरिसंख्यायां[२] 'किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्न'मित्युदाहृतं तैः।

---

१. का.प्र.पृ.सं. ४६० परिसंख्योदाहरणे इदं पद्यमुद्दङ्कितम्। किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभकृतः। किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति। इति तच्छेषः॥

२. किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्॥ इति एतच्छेषः॥ का.प्र.पृ.सं. ४६०

अत्रेदमवधेयम्, नियमातिक्रमे कृते अपूर्वं परं न भवति, दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव अवहननातिक्रमे कृतेऽपि वैतुष्यवत् दिगन्तराभिमुखभोजने तृप्तिवच्च। न चापभ्रंशाना-मवाचकतया कथमर्थावबोध इति वाच्यं, शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात्। विशेषदर्शिनस्तु

किञ्च 'भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत' इति भाष्यविरोधापत्तेः। किञ्च भाष्ये दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तेः। किञ्चान्यनिवृत्तिफला परिसंख्येत्यभियुक्तोक्तिविरोधापत्तेः। तस्माद्विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः। अवधारणविषयबुद्धिस्थवृत्तिपञ्चत्वसंख्यावति पञ्चपदस्य लक्षणा। अवधारणं चात्र स्वातिरिक्तसंख्याधिकरणासम्बन्धिसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपम्। तेन अन्ये भक्ष्या इति फलति। तदर्थलक्षणाया फलं तु प्रापकप्रमाणबोधितस्य तदतिरिक्तविषयत्वा-भावकल्पनमितीष्टसिद्धिः। एवञ्चैवकारसमभिव्याहारेऽप्यार्थ्येव परिसंख्या। सा चोपात्तातिरिक्ते समभिव्याहृतपदार्थाभावप्रत्ययरूपा। यथा 'पार्थ एव धनुर्धर' इत्यादौ नान्यो धनुर्धर इति। स च नैवकारघटितवाक्यार्थः। कित्वार्थ एव। उक्तरीतेः। शाब्दी तु 'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं, नान्येन केनचित्, 'किं भूषणं सुदृढ'मित्यादावेव[१]। तस्मात् सिद्धस्य पुनर्विधानात्सामान्यप्रापकप्रमाणस्य तदितराविषयकत्वरूपसङ्कोचकल्पनं, तेनार्थस्तत्कार्याभावः, तमादाय नियमादिशास्त्रे प्रतिषेधत्वव्यवहारो नान्यत्रेत्यादिप्रतिनिर्देशश्च, अत एवान्येषां भक्षणाभावस्तद्भक्षणे प्रायश्चितं च। अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नेयम्। एवमेव स्वार्थहानि - परार्थकल्पना - प्राप्तबाधरूपदोषत्रयमपि यथाश्रुते प्रतीयमाने स्वार्थे तात्पर्याभावात्तात्पर्यतस्त्यागोऽन्यार्थे तात्पर्याङ्गीकारेण तात्पर्यतः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति सूपपादम्। अत एव पञ्चानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्यभावः स्मृतिव्याकोपाभावश्चेति सूपपादं बोध्यम्। विस्तरस्तु **मञ्जूषायां**[२] बोध्यम्। तदाह **दिगिति।**

१.५ अपभ्रंशेषु वाचकत्वसाधनम्

नन्वपभ्रंशानामवाचकतया ततोऽर्थाबोधेन तद्बोधनाय तत्प्रयोगस्यैवाप्राप्तिरिति कथं शास्त्रस्य नियामकत्वमत आह। **अत्रेदमिति।** शब्दप्रयोगविषय इत्यर्थः । **नियमेति।** वार्तिकोक्तेत्यादिः। **अपूर्वं परमिति।** अदृष्टं केवलमित्यर्थः। अत्र श्रौतं दृष्टान्तमाह। **अवेति।** स्मार्त्तं तमाह।

---

१. इत्यादिष्वेवेति क पाठः।

२. एवकारार्थनिरूपणे (ल.म..पृ.सं. ७१५)

द्विविधाः – तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तस्तद्विकलाश्च। तत्र आद्यानां साधुस्मरण-द्वारा अर्थबोधः, द्वितीयानां बोध्यार्थसंबद्धार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः, सर्वनामस्मृतेर्वा, तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा, अर्थाध्याहारपक्षा-श्रयणाद्वेति यथायथं बोध्यम्।

अपरे त्वाहुः – अपभ्रंशा अपि वाचका एव। तथा हि, अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वादपभ्रंशैस्तु बोधजननस्य शक्तिभ्रमदशायां तेनाप्यभ्युपगमाद् दुर्वारा शक्तिः। पदार्थान्तरं तदिति मतेऽपि कल्पकं

दिगिति। प्रागन्येत्यर्थः। **भोजने** भोजनेऽपि। दृष्टमपि प्रकृते नेत्याशयेन शङ्कते। **न चेति।** ततश्च दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः। **शक्तिभ्रमेति।** अयं च बोधः विशेषादर्शिनाम्। तद्दर्शिनां तु प्रकारान्तरेणापि बोधसम्भवेन न भ्रम इत्याह। **विशेषेति। ज्ञानेति।** विशेषरूपेणेति भावः। तत्र तयोर्मध्ये साध्वित्यर्थः। तत्तद्रूपेणेति भावः। **सम्बद्धार्थान्तरेति।** सम्बद्धपदार्थान्तरेति पाठान्तरम्। विशिष्टबुद्धिस्थले विशेष्याद्यन्यविशेषणीभूतादेः कस्यचित् पदार्थस्यावश्यंभावादिति भावः। अनेन स्मृतिसामग्री उक्ता एकसम्बन्धीति न्यायप्रतिपाद्यरूपा। तस्य तत्राशक्तेराह। **लक्षणयेति।** ननु तद्विकल्पस्येदं दुर्घटमत आह। **सर्वेति।** विशेषाज्ञानेऽपि सामान्यज्ञानसत्वादिति भावः। विनिगमनाविरहादाह। **तदर्थेति।** विशेषरूपेण ज्ञानासत्वेऽपि सामान्यरूपेण तत्सत्वादिति भावः। एवं शब्दाध्याहारपक्षे उक्त्वा पक्षान्तरे आह। **अर्थेति**। पदार्थोपस्थितिमात्रं शाब्दबोधे हेतुर्न तु पदजन्यत्वस्य तत्र निवेश इति न तत्र शब्दापेक्षेति भावः। यथायथं यथायोग्यम्। उक्तरीत्येति शेषः। सर्वथापि दृष्टफलसत्तासिद्धेति भावः।

एवं परमतेनोक्त्वा सिद्धान्तमतमाह। **अपरे त्वाहुरित्यादिना न भवतीतीत्यन्तेन। वाचक एवेति।** शक्तिग्राहकशिरोमणेर्व्यवहारस्य तुल्यत्वादिति भावः। नन्वेवमपि न तथा, तत्तद्देशभेदभिन्नेषु शक्तिकल्पने गौरवात्। न च पर्यायतुल्यता शङ्क्या। तेषां हि सर्वदेशेष्वेकत्वेन विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पना। नह्यपभ्रंशेषु तथा। अन्यथा भाषाशब्दानामपि पर्यायतया गणनापत्तेश्चात आह। **तथा हीति। सन्मात्रेति।** व्यावहारिकसत्ताश्रययावद्विषयकत्वादित्यर्थः। हेत्वन्तरमाह। **अपेति।** तुश्चार्थोऽभ्युपगमादित्यनन्तरं योज्यः। तेनापि = परेणाऽपि। **दुर्वारा शक्तिरिति।** तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषाशब्देष्वजायमानस्य निर्विचिकित्सशक्तत्वप्रत्ययस्य बाधकं

साध्वसाध्वोस्तुल्यमेव। असाधुस्मरणद्वारा साधुर्बोधक इति वैपरीत्यस्यापत्तेश्च। स्वीकृतं हि परेण तिबादिस्मारितानां लादीनामसाधूनामपि बोधकत्वम्। ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवाच्छक्तिः कल्प्यते इति चेत् ? न वयमपूर्वं किञ्चित्कल्पयामः, किन्तु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः, तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः। सा च कारणत्वापरपर्याया शक्तिभ्रमाद् बोधं वदता त्वयाऽप्यभ्युपेयैव। शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं त्यज्यतां विषयाबाधादिति ब्रूमः। नन्वेवं गौणमुख्यविभागोच्छेदः ''सर्वे सर्वस्य वाचकाः'' इति पर्यवसानादिति चेत् ? त्वत्पक्षेऽपीश्वरेच्छाया गौणादावतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात्। सुहृद्भावेन पृच्छामीति चेत् ? प्रचुरतरप्रयोगतद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभाग इति गृहाण। ननु जनकत्वेनागृहीतादपि तर्हि कारणात्कार्योदयः स्यादेवेति चेत् ? पदार्थस्मृतिरापाद्यते वाक्यार्थबोधो वा ? नाद्यः,

---

विना भ्रमत्वकल्पनस्यायुक्तत्वादित्यपि बोध्यम्। लक्षणादेस्त्वप्रसङ्ग एव, तस्या अर्थान्तर-शक्तिपूर्वकत्वादिति भावः। **तत्** शक्तिरूपं कल्पकं। ततो जायमाना[1]र्थावबोधप्रयोजकरूपं व्यवहारादिकम्। शक्तेरिति शेषः। साधुस्मरणाद्बोध इति खण्डयति। **असध्विति।** अत्र स्मारणं साधुनिष्ठो धर्मः। नन्वसाधोर्बोधकत्वं न दृष्टमिति न वैपरीत्यमत आह। **स्वीकृतमिति।** हि यतः। परेण = नैयायिकेन। एवेनासाधुव्यावृत्तिः। यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेनाह। **न वयमिति।** नेत्यग्रे यत इति शेषः। किन्त्वित्यस्य ब्रूम इत्यत्रान्वयः। घटादिपदानामिति पाठः। आदिना कलशादि। तस्या नामान्तरमाह। **सा चेति।** सा त्वयापि दुर्निवारेत्याह। **शक्तीति।** एवञ्च न किञ्चित्कल्प्यमिति भावः । नन्वेवं तर्हि किमुच्यतेऽत आह। **शक्तीति।** परं केवलम्। **विषयेति।** बोधजनकत्वरूपशक्तिरूपविषयस्याबाधादित्यर्थः। एवमसाधूनामपि उक्तरीत्या शक्तत्वे। **पर्यवसानादिति।** इत्यत्र पर्यवसितेरित्यर्थः। पूर्वोक्तयुक्तिद्वयेनेति भावः। चेन्नेति पाठः। प्रतिबन्दीमाह। **त्वत्पक्षेऽपीति। तुल्यत्वादिति।** तथा च सर्वत्र मुख्यत्वमेवेति न्यायोच्छेदस्तवापीति भावः। **विरहाभ्यां** तस्य विभागेऽन्वयः, अतो यथासंख्याभावेऽपि न दोषः, **तर्हि** शक्तेः कारणतापरपर्यायत्वेन तज्ज्ञानस्याकारणत्वे। यथा स्वरूपसद्दण्डादितो घटोत्पत्तिस्तथा स्वरूपसच्छब्दाद्बोधापत्तिः, शक्तेः सत्वादिति भावः। एवेनेष्टतदभावव्यवच्छेदः। कार्यस्य द्वैविध्यादाह। **पदार्थेति।** किमित्यादिः। **सम्बन्धेति।** पदतदर्थयोरिति शेषः। एतस्यावश्यं हेतुत्वं

---

१. अर्थान्तरावबोधेति क पाठः।

सम्बन्धग्रहं विना तदयोगात्। नान्त्यः, द्वाराभावात्। पदार्थस्मरणं हि द्वारम्। एवञ्च महदेव लाघवम्। साधुस्मारणकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति। साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकमित्युक्तमेव। समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षपातीति दिक्॥ इति अपशब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचारः।

प्रयोगशब्दमुपाददानो वार्त्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति।

वाच्यम्। अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्बन्धाग्रहवतो गङ्गापदशक्तिं जानतोऽपि गङ्गायां घोष इति वाक्यात्तीरबोधप्रसङ्गः। शक्तिज्ञानरूपहेतोः सत्वादिति भावः। एवञ्च = कारणतारूपशक्तेः सर्वत्राङ्गीकारे च। **महदेवेति।** अतिरिक्तस्ततः पृथक् लक्षणादेश्चानङ्गीकारादिति भावः। लाघवान्तरमाह। **साध्विति।** चः पूर्वोक्तपक्षचतुष्टयकृतक्लेशसमुच्चायकः। अपरे त्विति मतसमाप्तिः। नन्वेवं साधुताऽपि तेषां स्यादत आह। **साधुत्वं त्विति।** जातिविशेषज्ञापकं च कोशव्याकरणादिकमित्यप्युक्तमेव। तथा च न तेषां साधुत्वमिति भावः। **भाष्यमिति।** अन्यथा साम्योक्तिरयुक्ता स्यादिति भावः। **एतत्पक्षेति।** असाधूनां वाचकत्वपक्षेत्यर्थः। इतिरत्रेदवधेयमिति सिद्धान्तसमाप्तौ। वस्तुतस्तु शक्तिः पदार्थान्तरम्। न कारणतारूपा, नापीच्छादिरूपा दुर्वचत्वात्। सा च शक्तिरपभ्रंशेष्वपि युक्तैव। उक्तयुक्तेः। साधुस्मरणं विनाऽपि बोधानुभवात्। तद्वाचकसाधुशब्दमजानतां बोधानापत्तेश्च। तदर्थज्ञापकत्वेन स्मरणं तु नार्थोपस्थापकम्। शक्तावच्छेदकानुपूर्व्यग्रहात्। तद्वाचकसर्वनामस्मरणाननुभवाच्च। उच्चारितस्यैव बोधकत्वेन स्मृतसाधुतो बोधासम्भवाच्च। भ्रमाद्बोध इत्यपि न। घटत्वादिविशिष्टघटादिरूपार्थनिरूपिताया घटादिपदवृत्तित्वेन गृहीताया भिन्नानुपूर्वीकत्वरूपविशेषदर्शनसत्वेन साधारणधर्मदर्शनाभावेन च गगरीपदादौ भ्रमानुपपत्तेरिति बोध्यम्। [१]आर्यम्लेच्छाधिकरणमप्यत्र पक्षे सङ्गतमेवेत्याद्यूह्यम्। विस्तरस्तु **मञ्जूषायां** द्रष्टव्यस्तदाह। **इति दिगिति।**

१.६. शब्दप्रयोगस्य ज्ञानद्वारा धर्मजनकतानिरूपणम्

किं पुनरित्यादि अग्रिमभाष्यार्थमाह। **प्रयोगशब्दमिति। सिद्धे शब्दार्थेति** वार्तिके इति भावः। **प्रयोगादिति।** ज्ञानपूर्वकप्रयोगादित्यर्थः। अत एवाह। **न तु ज्ञानमात्रादिति।**

---

१. आर्या यवशब्दं दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते, तमेव च बुध्यन्ते। म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ तमेव बुध्यन्ते। म्लेच्छपदेनानार्याः। तथापि आर्यप्रसिद्धेर्बलवत्वाद्धीर्घशूकपरतैवेति सिद्धान्त इति तदधिकरणम्। अत्राधिकविचारः मञ्जूषायां भट्टपादैः प्रतिपादितः। (ल.म.पूं.सं. ७०) अत एव अनुपदं 'विस्तरस्तु मञ्जूषायां' इत्युक्तं वैद्यनाथेन॥

युक्तं चैतत्, एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुपादानस्याविशेषेऽपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति प्रयोगात्फलं, ज्ञानं तु तदङ्गमित्यभ्युपगमात् प्रयोगस्य फलम्प्रति सन्निहितत्वाच्च। ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात् ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गतायां दृष्टार्थतालाभाच्च। उक्तं च भट्टैः –

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते।
पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम्॥ इति॥

मात्रादित्यनेन हि ज्ञानस्य प्रयोगाङ्गत्वं सूचयति। अत्र ज्ञानं साधुत्वप्रकारकं, प्रयोगश्च शिक्षोक्तरीत्येति बोध्यम्। ननु भाष्ये तथाप्युक्तमत आह। **युक्तमिति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्त** इति पाठः। एकः पूर्वपरयो (६-१-८४) रित्यत्र भाष्योक्ता श्रुतिरियमिति प्रागुक्तम्। **उपादानस्येति।** द्वयोःर्मिथस्तत्साधनेऽनपेक्षतयोपादानस्येत्यर्थः। **प्रतिपदेति। सोमेन यजेत, श्येनेनाभिचरन् यजेत** इत्यादौ किं सर्वेषां पदानामर्थाः फलभावनायां करणमुतैकस्यैव पदस्यार्थ इति सन्दिह्य तत्र प्रधानसम्बन्धलाभादवैरूप्याच्च सर्वेषां तेषां तत्र करणत्वम्। अन्यथा यत्फलभावनाकरणं तस्य फलं प्रत्युपादानविधानगुणभावात्, तदकरणं च प्रत्युद्देश्यानुवाद्यप्रधान-भावाद्वैरूप्यं स्यादिति पूर्वपक्षं कृत्वा सर्वेषां फलभावनाकरणत्वे नानाऽदृष्टकल्पनापत्तेरेक एव यागरूपपदार्थः समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या फलभावनायां करणम्। इतरे सोमादयस्तदर्थाः। न च वैरूप्यम्। श्येनादिपदानां नामत्वसम्भवात्। सोमादिपदेषु मत्वर्थलक्षणाश्रयणाच्चेति **द्वितीया-ध्यायाद्याधिकरणे** उक्तम्। तदुक्तरीत्योभयोः साम्येन फलसम्बन्धाभावात्। अत एव तुल्यार्थत्वा-भावेन विकल्पायोगेनैकस्य प्रयोगस्य प्राधान्यमपरस्य ज्ञानस्य तदङ्गत्वं कल्प्यत इत्याकूतम्। ननु दृष्टान्ते उक्तयुक्तिसत्वाद्धात्वर्थस्यैव तत्वमस्तु। प्रकृते तूक्तरीत्या एकस्यैव तत्वेऽपि प्रयोगस्यैवेति कुतः, प्रत्युत **प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्** (पू०मी० ११-१-४३) इति तन्न्याया-श्रयणेन ज्ञानस्यैव तत्वापत्तिरत आह। **प्रयोगेति।** स्वर्गे लोक इत्यनेन सुप्रयुक्त इत्यस्य सन्निहितत्वादित्यर्थः। सम्यग्ज्ञात इत्यस्य तु तेन व्यवहितत्वमिति भावः। न केवलं तेनैव व्यवहि-तत्वं, किन्तु शास्त्रान्वित इत्यनेनापीत्याह। **ज्ञानस्येति।** तुश्चार्थे व्युत्क्रमे च। तेन व्यवहितत्वाच्चेत्यर्थः। हेत्वन्तरमाह। **ज्ञानस्येति। सम्भवति दृष्टेति** न्यायादिति भावः। ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यम्। तदेव हेत्वन्तरं सूचयन्नाह। **उक्तं चेति।** संस्कारित्वेन = उपकारित्वेन। आत्मविज्ञानादन्यत्र तस्य पराङ्गत्वं च, आत्मज्ञानस्य तु

अत एव ''तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद'' इत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्तः। तदुक्तं वार्तिककृता- ''तत्तुल्यं वेदशब्देन'' इति। वेदः शब्दो विधायको यस्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः। तेन वैदिक-शब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टान्तासङ्गतिरिति नाशङ्कनीयम्। ''तेऽसुराः'' इति पूर्वोदाहृतश्रुतिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति। वाजसनेयिनां ब्राह्मणे- ''तस्मादेषा व्याकृता वागुद्यते'' इति श्रुतिरप्येवम्। भाष्ये तु अभ्युपेत्यवादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः। न चैवमपशब्दज्ञानादधर्मोऽपि

प्राधान्येनेष्टजनकत्वमिति भावः। प्रथमं वेति न्यायस्तूक्तान्यविषयक इति तात्पर्यम्। सर्वत्रैवेत्यस्योदाहरणमाह। **अत एवेति।** सर्वत्र ज्ञानस्याङ्गत्वादेवेत्यर्थः। सिद्धान्त इत्यत्रान्वयः। अन्यथोक्तरीत्या सिद्धान्तासङ्गतिरेव स्यादिति भावः। अपिस्तत्समुच्चये। पूर्वं वार्तिककृता सूचितोऽर्थोऽग्रे स्पष्टमुक्त इत्याशयेनाह। **तदुक्तमिति। तत्तुल्यमिति।** यथा तस्य वेदतो ज्ञात्वाऽनुष्ठानं फलायेति **य उ चैन**मित्यनेनोक्तं तथाऽस्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकः प्रयोगः फलायेत्ये**कः शब्द** इत्यादिनोक्तमित्यर्थः। ननु सुशब्दमात्रे ज्ञानपूर्वकप्रयोगाद्धर्मजनकत्वस्य पूर्वोक्तहेतुभिः साध्यतया वेदशब्दानां पक्षान्तर्गतत्वेन दृष्टान्तत्वाभावाद्वार्तिकासङ्गतिः। किञ्चोक्तार्थालाभोऽत आह। **वेद इति।** शब्दपदार्थमाह। **विधायक इति।** लाक्षणिकोऽर्थोऽयम्। बोधक इति प्रमाणमिति वाऽर्थ उचितः। अभिधायक इति पाठस्तु सम्यगेव। वार्तिके वेदशब्देनेत्यत्र बहुव्रीहिरिति भावः। तेन = तथाऽर्थकरणेन। श्रुत्यन्तरमप्याह। **तेऽसुरा इति। बोधयन्तीति।** सतीति शेषः। न त्वपशब्दज्ञानात्। 'इति कुर्वन्त' इत्युक्तेरिति भावः। अन्यश्रुतिरप्यत्र मानमित्याह। **वाजेति।** तैत्तरीयब्राह्मणेऽपि **वाग्वै पराच्य व्याकृताऽवदत्। ते देवा इन्द्रमब्रुवन्। इमां नो वाचं व्याकुर्विति। तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत** इति। अनया च व्याकरणस्योपादेयताप्रामाण्यं च प्रतिपादितमित्यन्यत्र स्पष्टम्। **व्याकृतेति।** व्याकरणसंस्कृतेत्यर्थः। **एवमिति।** तथा वागुद्यतेत्युक्त्या तादृश्यास्तस्याः फलजनकत्वं न तु तज्ज्ञानस्येति बोधयतीत्यर्थः। एवं वार्तिकसिद्धान्ते प्रतिपादितेऽपि भाष्यसिद्धान्तमाह। **भाष्ये त्विति।** तुरुक्तवैलक्षण्ये। **नारायणा**द्यनुरोधेनाह। **अभ्युपेत्यवादेनेति।** उक्तश्रुत्यादिविरोधा-दुक्तदोषगणसत्वाच्चास्याभ्युपेत्यवादत्वम्। **साधुज्ञानादिति।** तन्मात्रादित्यर्थ इति केचित्। वस्तुतस्तु वादेन युक्तिजातेनोक्तश्रुत्याद्यविरोधमभ्युपेत्य निश्चित्य ज्ञानात्प्रयोगद्वारेत्यर्थः। तथा हि। **एकः शब्दः सम्यग्ज्ञात** इत्यादिः श्रुतिरूपो शब्दो ज्ञाने धर्ममाह। नापशब्दज्ञानेऽधर्मम्। **हेलयो**

स्यादिति वाच्यं, 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इत्यभ्युपगमात् ''न म्लेच्छितवै'' इत्यादिना असाधुप्रयोगस्यैव निषेधाच्च। न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचत्यादिबोधार्थं डुपचष्प्रभृतीनां प्रयोगोऽप्यावश्यक एवेति वाच्यं, तदीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात्। अत एवालौकिकंप्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्य गोचर इति नित्यसमासेष्वस्वपदविग्रहाभ्युपगमः। अथ व्युत्पादनार्थं तत्प्रयोग आवश्यक इत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः, अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायाजनकत्वात्। नह्येते शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्ताः, येन गाव्यादिसाम्यं भजेरन्। अथ सादित्वादसाधुतेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः शब्दस्वरूपपरत्वात्। अनुकरणानां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात्। न हि ''हेलयो हेलयः'' इति श्रुतिपाठोऽपि प्रत्यवायजनकः। शब्दस्वरूपमात्रपरा एते भिन्ना एव साधवश्चेति तु तुल्यम्। अत एव ''स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व'' इति श्रुतावाद्युदात्तस्य पाठेऽपि तत्प्रत्याय्यस्यार्थपरस्य

हेलय इत्यादिस्तु अपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह। न तु तज्ज्ञाने। यद्यपि तत्र सुप्रयुक्त इत्यप्युक्तम्, तथापि अवैयाकरणस्य सम्यक्प्रयोगादपि स्वर्गसम्पादकधर्माभावेन शास्त्रानुगततज्ज्ञानमेव प्राधान्येन तद्धेतुः। प्रयोगस्तु तस्य द्वारः। वार्तिके प्रयोगशब्द एतस्याप्युपलक्षणम्। वाजसनेयिश्रुत्यादि-स्तूक्तपक्षाश्रया, अश्वमेधादावपि ज्ञानमेव तद्धेतुः प्रयोगो द्वारमिति न कस्याप्यानर्थक्यम्। एवमत्रापि शास्त्रानर्थक्यं न। उक्तदोषगणस्यान्यत्रोद्धृतत्वाच्च न कोऽप्यत्र पक्षे दोष इत्ययमपि युक्त एवेति भाष्याशय इति बोध्यम्। तदाह। **समर्थित इति।** तदेवाह। **न चैवमित्यादिना**। चैवं = साधुशब्दज्ञानाद्धर्माङ्गीकारे। एवेन ज्ञानव्यवच्छेदः। अन्यथा तथैव वदेत्। तथा च निषिद्धादेवाधर्मो, नानिषिद्धादिति भावः। शब्दानां नित्यत्वाभिप्रायेणाह। **बोधार्थमिति। आवश्यक एवेतीति।** एवञ्च तन्निषेधोऽपि दुर्वच इति ततोऽधर्मोऽपि स्यादेवेति भावः। **तदीयेति।** डुपचष्प्रभृतीयेत्यर्थः। **अत एवेति।** ज्ञानमात्रेण निर्वाहे तत्प्रयोगाभावादेवेत्यर्थः। मात्रपदेनोक्त एवार्थः उक्तः। अन्यथा तद्बोधार्थं तस्यावश्यकत्वे तदभ्युपगमासङ्गतिरेव स्यादिति भावः। अभ्युपेत्यवादेनाह। **अथापीति।** बालानामिति शेषः। क्वचिदथेत्येव पाठः। तदापि स एवार्थः। तेषां डुपचष्प्रभृतीनां अनपभ्रष्टत्वं सङ्गमयति। **न ह्येत इति। सादित्वादिति।** कल्पितत्वादिति भावः। **परत्वादिति।** अनुकरणत्वादिति भावः। ननु तथाप्यसाधुत्वं तत्कुतो नेत्यत आह। **अनुकरणेति। सर्वत्रेति।** लोके वेदे चेत्यर्थः। तत्र द्वितीये उपपत्तिमप्याह। **न हीति। ति तु तुल्यमिति।** इत्यङ्गीक्रियते यदि तत्र हेतुस्तर्हि अलौकिकप्रक्रियावाक्येऽपि तत्तुल्यमित्यर्थः। **अत एवेति।** शब्दस्वरूपमात्रपराणां ततो भिन्नादित्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

ऊहितस्यानाम्नानादमन्त्रतया जपादिपर्युदासेन मन्त्रे विधीयमाना एकश्रुतिर्न प्रसक्तेति प्रागुक्तम्। अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन् सद्भावो अभावश्चेति विरुद्धस्य दुरुपपादतया अर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं प्रवृत्तम्। न च ''प्रकृतिवदनुकरणम्'' इत्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्य असाधुता शङ्क्या, असाधूनां शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात् असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्च। न ह्यशास्त्रीयमप्यतिदिश्यते इति ऋलृक्सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्।

डुपचष्प्रभृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्वा प्रत्यवायो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेऽपि अभ्युपेत्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्याय उदाहृतः। तथा हि, कूपं खनन् यद्यपि कर्दमेन लिप्यत एव तथापि ततो लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते, तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात्पूर्वोत्पन्नप्रत्यवायनिरासं फलान्तरं च लभते इति। सोऽयं

प्रागुक्तमित्यत्रान्वयोऽस्य। अग्रिमस्य प्रवृत्तमित्यत्रान्वयः। **आद्युदात्तस्येति।** बहुव्रीह्यनुकरणस्य शब्दपरस्येति भावः। हि तस्या त्वष्ट्राज्ञयाऽध्वर्युणेति शेषः। नाम्नानात् वेदेऽपाठात्। **विरुद्धस्येति।** तयोर्युगपदेकत्र प्रत्येकं सद्भावाभावयोर्विरोधेन दुरुपपादतयेत्यर्थः। दर्शनं = मतम्। **शास्त्रीयेति।** न हि क्वचिदपि शास्त्रे प्रत्ययविधावसाधूनामुद्देश्यत्वं उक्तरूपाणामस्तीति भावः। नन्वशास्त्रीयत्वेऽपि तस्य कुतो नातिदेशोऽत आह। **न ह्येति।** शास्त्रेण शास्त्रीयकार्यातिदेशस्यैवौचित्येन तदसम्भवादिति भावः। इतिरुक्तग्रन्थसमाप्तौ। अत एवैतदित्यस्याग्रे सङ्गतिः। इदं च **ऋलृक्सूत्रे** एव विशदीभविष्यतीत्यलम्।

१.७. कूपखानकन्यायप्रदर्शकभाष्याशयवर्णनम्

अग्रिमभाष्यमवतारयति। **डुपचषिति।** अस्य भाष्येऽनुक्तत्वादाह। **अपशब्देति।** अपशब्दत्वावच्छिन्नज्ञानाद्धेत्यर्थः। **अभ्युपेत्यापि प्रत्यवायमिति।** तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन तन्नान्तरीयकापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापीत्यर्थः। तन्निवारणायेति शेषः। हि यतः। **फलान्तरं चेति।** पिपासानिवृत्त्यादिरूपं दृष्टमदृष्टं चेत्यर्थः। अग्रे फलान्तरमदृष्टमात्रं बोध्यम्। तथेहापि = शब्दविषयेऽपि। रूपं स्वरूपम्। **सोऽयमिति।** भाष्ये यः कूपखानकन्याय उदाहृतः सोऽयं इतीत्यन्तेनोक्ताभिप्रायक इत्यर्थः। यत्कर्म नान्तरीयकर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्योऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्य इति सामान्यतो

कूपखानकन्यायः। कूपं खनतीति विग्रहे कर्मण्यणि प्राप्ते वासरूपन्यायेन ण्वुल्। नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्य खानक इति स्वपदविग्रहः। न च शिल्पिनिष्वुना सरूपेण ण्वुलो बाधः स्यादिति वाच्यम्, इह खननकर्त्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्या-विवक्षितत्वात्। तस्मात्सर्वथापि गाव्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितम्। तत्रेदं भाष्ये सिद्धान्तितम् याज्ञे कर्मण्येवायं, ''न म्लेच्छितवै'' इत्यस्य क्रतुप्रकरणे पाठात्। क्रतुप्रयोगाद्वहिस्तु अपशब्दं प्रयुञ्जानो न दुष्यति। एवं हि श्रूयते – ''यर्वाणस्तर्वाणो

दृष्टानुमानात्तन्नाशानुमानमिति बोध्यम्। **कूपं खनतीति विग्रहे कर्मण्यणीति।** इति कृत्प्रत्ययविग्रहे ण्वुलोऽपवादे **कर्मण्यणि**त्यणीत्यर्थः। यतो ण्वुलतः समासे आह। **नित्येति। उपपदमतिङ्** (२-२-१९) इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः। ष्वुना सरूपेणेति पाठः। इति विशेषविहितष्वुना सरूपेणेत्यर्थः। प्राग्वदत्र नेति सूचनाय विशेषणम्। ष्वुना वासरूपेणेत्यपपाठः। तथा च कूपखनक इति स्यादिति भावः। अग्रिमविचाराय पूर्वं फलितमुपसंहरति। **तस्मादिति।** सर्वथापि अपशब्दज्ञानादेरधर्मसाधनत्वेन, तदसाधनत्वे च। नन्वेवं सर्वेषां सदा प्रत्यवायापत्तिरत आह। **तत्रेदमिति।** गाव्यादिप्रयोगविषय इत्यर्थः। वायं = तत्प्रयोगजन्यः प्रत्यवायः। इत्यस्य = इत्यादेः। तेन नानृतमित्यादेः। **क्रत्विति।** ज्योतिष्टोम इत्यर्थः। उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। **न दुष्यतीति।** तन्निषेधाप्रवृत्तेः। नानृतमित्यनारभ्याधीतनिषेधस्त्वर्थानृतमात्रविषयक इति भावः। तत्र श्रुतिं प्रमाणयति। **एवं हीति।** यत एवमित्यर्थः। आदिना **विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्या** इत्यादि। ननु लौकिकसन्निकर्षेण धर्मस्याप्रत्यक्षत्वमिति कथं तत्वं तेषामत आह। **योगजेति।** अलौकिकसन्निकर्षेणेत्यर्थः। साक्षात्कृतधर्मा इत्यत्र त्रिपदबहुव्रीहौ केवलपूर्वपदत्वाभावादनिच् न। द्विपदबहुव्रीहौ प्रत्यक्षधर्माण इत्यत्र स इति बोध्यम्। वस्तुतस्त्वस्य योगिलौकिकप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्त इति कैयटीयव्याख्यानं बोध्यम्। **परावरज्ञाः** विद्याऽविद्याप्रविभागज्ञाः। विदितवेदितव्या इत्यनेन श्रवणमननिदिध्यासनसम्पदुक्ता। अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः। याथातथ्ये स्वार्थे ष्यञ्। वेदितव्यस्य यद्यथातथारूपसत्यस्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः। **अत्रेति।** उक्तायामिति शेषः। श्रुतिस्थे प्रयुञ्जत इत्यत्र वर्तमानसमीपे भूते लडित्यभिप्रेत्याह। **त्यूचुरिति। याज्ञे कर्मणीति।** अनेन तत्वज्ञानामपि कर्माधिकारं सूचयति। पुनः तु। श्रुतिस्थे नापभाषन्त इत्यत्राप्युक्तैव रीतिरित्याशयेनाह। **प्रयुक्तेति।** अत एव लेभिर इत्यर्थसङ्गतिः। अत एव च तन्नामानो बभूवुरिति भाष्ये उक्तम्। तेन = तथावचनेन। **यर्वाणस्तर्वाण इति।** यतस्ते एवं प्रयुक्तवन्तोऽतस्ते यर्वाणस्तर्वाणसिति सकारान्ततदप-

नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः'' इति। प्रत्यक्षधर्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्कृतधर्माः। अत्रायं श्रुतेराशयः – योगिन एते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेष्वाग्रहविरहेण यथा तथास्माकं भवत्विति विवक्षवो यद्वानस्तद्वान इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्यूचुः। याज्ञे कर्मणि पुनः साधूनेव प्रयुक्तवन्तस्तेन यर्वाणस्तर्वाण इत्येवंरूपामेव संज्ञां मुनयो लेभिर इति। भट्टाश्चाहुः –

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः।
प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात्॥ इति।

अपरे त्वाहुः। क्रतोर्बहिः प्रयोगेऽपि पुरुषः प्रत्यवैतीति। तेषामयमाशयः –

शब्दरूपबालककृतामुपहासपरां संज्ञामेवेत्यर्थः। एवेन प्रत्यवायनिरासः। **लेभिर इति।** दोषसत्वे तु तथोक्तेरसम्भवेन श्रुतौ तथाऽऽख्यानासङ्गतिरिति भावः। अत्र केचित्। णान्ताज्जसि यवार्णस्तर्वाणो नामेति प्रयुक्तम्। अत एव रुत्वोत्वादि, बभूवुरित्यनेन सामानाधिकरण्यं च। प्रकृति-प्रत्यययोरुभयोरपि शास्त्रविषयत्वे एव साधुत्वं, नत्वन्यतरस्य। गगरीत्यादि च घट इति पदस्यैवापभ्रंश इति न ततः सुः। गगरीमित्यादि प्रयुञ्जते चेत्याहुः। **परे तु** 'साध्वनुशासनेऽत्र शास्त्रे' इति भाष्योक्तेरर्थवत्वेन साधूनामेव संज्ञाविधावुद्देश्यत्वमिति नासाधुषु प्रातिपदिकसंज्ञा। यर्वाणस्तर्वाण इत्यादौ सुबप्यसाधुरेव। एवञ्च भाषानुसारेण क्रियमाणनामोत्तरविभक्तिरप्यसाधुरित्याहुः। इतिराशयसमाप्तौ। एवं श्रुतिसिद्धेऽर्थे भट्टोक्तिमपि प्रमाणयति। **भट्टाश्चेति।** स्त्र्युपायः स्त्रीगमनम्। इणो घञि रूपम्। स्त्र्युपायमांसभक्षादिरूपो यः पुरुषार्थस्तं समाश्रितोऽपि, प्रतिषेधः प्रकरणाश्रयात् क्रतोरङ्गमिष्ट इत्यर्थः। तस्य तदाश्रितत्वे निषेधस्यापि तदाश्रितत्वम्। अयं च निर्विसर्गपाठेऽर्थः। सविसर्गपाठे तु मांसभक्षादिस्तद्विषयक इत्याद्यर्थो बोध्यः, अविरोधात्। विरोधे एव बलाबलचिन्ताप्रवृत्तेरिति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। योऽपि याज्ञे कर्मणि निषेधस्सोऽपि तदङ्गभूतसङ्कल्पोहादावेव। तेऽसुरा इति श्रुतौ हेलयो नश्यध्वमित्यूह एवेति स्पष्टं **मञ्जूषाया**मिति।

१.८ सूक्तिरत्नाकरमतनिरूपणं - परीक्षणं च

[1]**नारायणा**द्यनुरोधेनाह। **अपरे त्वाहुरिति।** प्रयोगेऽपीत्यपिस्तदन्तःप्रयोगसमुच्चायकः। इतिरेतन्मतसमाप्तौ। ननु प्राक् तत्र तदभावस्य प्रतिपादनात्कथमिदमत आह। **तेषामिति।**

---

१. सू.रत्न.पृ.सं. ८९।

''नानृतं वदेत्'' इत्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोऽपि निषेधस्तावदस्तीति निर्विवादम्। तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा – शब्दानृतमर्थानृतं चेति। शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रतिपत्ति-हेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनम्। एवञ्च यथार्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शाब्दानृतमपीति तुल्यम्। क्रतुमध्ये पुनरपभाषणे पुरुषोऽपि प्रत्यवैति क्रतुरपि विगुण इति वचनद्वयबलात्सिध्यतीति दिक्। यथा च प्रयोगे साधूनां नियमस्तथा साधुत्वज्ञानेऽपि व्याकरणस्य नियम एवेत्यवधेयं, ''व्याकृता वागुद्यते'' इति प्रागुक्तश्रुतेः। व्याकृता व्याकरणसंस्कृतेति हि तदर्थः।

अनारभ्याधीतः कस्यचित्प्रकरणेऽपठितः उपनयनकाले वट्युपदेशाय पठितः स्मार्त्त इति बोध्यम्। अत एव पुरुषार्थः। अपिना तादृशोऽप्यस्तीति सूच्यते। तत्र = तादृशनिषेधवाक्ये[१]। उभयोः स्वरूपं सूचयन् अनृतवदनपदार्थमाह। **शब्दस्येति। एवञ्चा**नृतद्वैविध्ये च। नन्वेवं तर्हि क्रतुतो बहिर्वैलक्षण्यं किमत आह। **क्रतुमध्य इति।** पुनस्त्वर्थे । **वचनद्वयेति।** नानृतमित्युभयत्र पठितवचनद्वयबलादित्यर्थः। सिध्यतीतीति पाठः। **दिगिति।** तदर्थस्तु अनारभ्याधीतः स्मार्त्तो निषेधोऽर्थानृतपर एव। प्रत्यक्षधर्माण इत्येतद्भाष्यस्वरसात्। तद्भाष्यादेव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित-स्योभयनिषेधकत्वं, तेऽसुरा इत्यादिभाष्योक्तक्रतुप्रकरणपठितश्रुतेश्च। अत एव शिष्टा व्यवहारकाले स्वदेशभाषया व्यवहारन्ते न प्रत्यवायं मन्यन्त इति केचित्। परे तु अथ ब्रह्मचारिणो व्रतमित्युपक्रम्य 'नेक्षेतोद्यतमादित्य'मितिवदस्यापि पाठात्तत्तत्सङ्कल्पपरम्। द्वितीयं तु संयोगान्तरात्क्रतुप्रकरण-पाठाद्धेतोः प्रक्रमाभावादनुवादफलाभावादुक्तप्रयोजनसम्भवाच्च प्रतिषेधविधायकमेव। अत एव ब्रह्मचारिप्रकरणे :–

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्।
मधुमांसांञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत्। इति।

[२]याज्ञवल्क्य इत्याहुः। सर्वथापीदमपरेत्वित्यादिना **नारायणा**नुरोधेनोक्तं मतमयुक्तमिति स्पष्टं चेदं

---

१. तादृशनिषेधे वाक्ये इति क ख पाठः।

१. याज्ञ.स्मृ.पूं.सं. १० (नाग् पब्लिशर्स्)
आचाराध्याये ब्रह्मचारिप्रकरणे श्लो.सं. ३२-३३।

व्याकरणशब्दश्च योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम्। तत्राद्ये पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः। समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदवयवेपि प्रयुज्यन्ते। यथा पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, इति। द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगो 'राहोः शिरः' इतिवन्नेयः। अष्टाध्याय्या एकदेशः सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वाऽस्तु। अस्य वनस्यायं वृक्ष इत्यादिवत्। न चैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेर्नियमानुपपत्तिः, पदच्छेदविग्रहयोजना-

---

मञ्जूषायाम्। वक्ष्यमाणविचारस्य सङ्गतिं दर्शयन्नुपसंहरति। **यथा चेति। साधूनां नियम इति।** साधव एव प्रयोक्तव्या नासाधव इत्येवं **सिद्धे शब्दार्थे**ति वार्तिकेन प्रागुक्त इत्यर्थः। **व्याकरणस्येति।** व्याकरणजन्यमेव साधुत्वज्ञानमदृष्टाय न कोशादिजन्यमित्येवं रूप इत्यर्थः। तदपि वेदाङ्गत्वात्पाणिनीयमेवेत्यपि बोध्यम्। **व्याकृतेति।** विपरीतव्यावृत्तिः। सदृशसङ्ग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः। तदाह। **व्याकरणेति।** हि यतः।

१.९ व्याकरणाधिकरणनिरूपणम्

तमेव विचारमाह। **व्याकरणेति।** व्याक्रियतेऽनेनेति योगरूढिः, पाणिनीयेऽत्र व्याकृतिरुक्तैवे। **सूत्रमात्रेति।** अष्टाध्यायीमात्रेत्यर्थः। मात्रपदेन लक्ष्यनिरासः, प्रत्येकं तु योगव्यवहार इति भावः। एवमग्रेऽपि सर्वत्र। तत्र = तयोर्मध्ये। भाक्तः = गौणः। तत्र हेतुमाह। **समुदायवाचका हीति।** हि यतः अवयवे समुदायधर्मारोपेणेति भावः। सामान्य-विशेषभावात्सहप्रयोगानुपपत्तिरिति शङ्कैव नेत्याशयेनाह। **व्याकरणेति।** द्वाभ्यामष्टाध्याय्येवोच्यत इति भावः। **राहोः शिर इति।** अनेकावस्थायुक्तं शिरो राहुशब्दार्थः यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तं तत् शिरशब्दार्थ इति तस्य स अवयव इति यथा तथा अनेकावस्थायुक्तं तस्य व्याकृति-क्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव इति तदुपपत्तिरिति भावः। ईदृशव्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव। तथा योगशास्त्रे **पतञ्जल्युक्ते**रिति परे। ननु राहोः इति वन्नात्रावस्थाकृतो भेदोऽवस्थायाश्चेतनधर्मत्वात्। किञ्च गत्यन्तरसम्भवेऽगतिकगतितदाश्रयण-मयुक्तमत आह। **अष्टेति।** व्याकरणशब्देनाष्टाध्याय्यत्मकं सूत्रसमूह उच्यते। सूत्रपदेन त्वत्र केवलं योग एवोच्यत इति भावः। तदेव दृष्टान्तेनाह। **अस्येति।** द्वितीयपक्षे एव शङ्कते। **न चैवमपीति।** प्रागुक्तदोषवारणेऽपीत्यर्थः। **नियमेति।** उक्तद्वितीयनियमेत्यर्थः। **पदच्छेदेति।** तथा चेदमेव द्वारमित्येतत् द्वारा ततस्तत्प्रतिपत्तेस्तदुपपत्तिरिति भावः। आदिना आक्षेपसमाधानादिग्रहणम्। अत

दिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्। अत एव ह्युत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते। यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्यलेशोऽप्यस्ति तत्तदेव तु गृह्यते। तदुक्तम् —

सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्त्तिके। इति।
अत एव बहुलग्रहणादिकं सार्थकमिति दिक्॥

नन्वेवं किं वर्णोपदेशेन ? न हि तद्बलेन कस्यचिच्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते। न च कलध्मातादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्फलमिति वाच्यं, लोकत एवाविप्लुतवर्णप्रतीतेरवश्यं वाच्यत्वात्। अन्यथा प्लुतादिपाठस्यापीह कर्त्तव्यतापत्तेः। तदुक्तम् – ''इष्टबुद्ध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः'' इति।

एव = तैः सूत्रार्थप्रकाशनादेव। हि यतः। उत्सूत्रं = अतिक्रान्तसूत्रं। उपेक्ष्यते = त्यज्यते। **यत्रैवेति।** यत्र यत्रैवेत्यर्थः। अत एवाग्रे वीप्सासङ्गतिः। तुरुक्तव्यवच्छेदे। अपिना सम्पूर्णतात्पर्यादिमतः समुच्चयः। **तत्तदेवेति।** एवेनोत्सूत्रव्यावृत्तिः। **तदुक्तमिति।** प्राचीनैरिति शेषः। अत एव = तात्पर्यलेशादिमत एव ग्रहणादेव। आदिना इतिशब्दयोगे विभागादिसंग्रहः। **सार्थकमिति।** तात्पर्यग्राहकत्वादिति भावः। **दिगिति।** तदर्थस्तु यद्यपि भाष्ये पक्षद्वयमपि समर्थितमत्रापि तथैवोक्तम्, तथाप्यल्पसमाधेयत्वादाद्यपक्ष एव युक्तः। व्याकृतिस्तु प्रागुक्तैवेति न दोष इति।

१.१० वर्णोपदेशाधिकरणनिरूपणम्

ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसम्भवान्माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थमित्याशयेनाशङ्कते। **नन्वेवमित्यादि। एवं** उक्तरीत्या व्याकरणत एव साधुशब्दप्रतिपत्तौ, **वर्णोपदेशेन** पाणितले ढक्कानिनदाद्वारा महादेवकृतेन। ननु साधुत्वान्वाख्यानं तत्फलमत आह। **न हीति। तद्बलेन** तत्सहकारेण। आदिना एणीकृताम्बूकृताऽर्धकग्रस्तादयः। एवमग्रेऽपि। एवः प्रसिद्धौ। तत्फलं = वर्णोपदेशफलम्। **लोकत इति।** तत्प्रसिद्धमातृकापाठत एवेत्यर्थः। **अविप्लुतेति।** निर्दुष्टेत्यर्थः। आवश्यकत्वमेवाह। **अन्यथेति।** लोकप्रसिद्धमातृकापाठतस्तदनङ्गीकारे इत्यर्थः। **पीह** वर्णसमाम्नाये। **तदुक्तमिति।** वार्तिककृतेति शेषः। एवमग्रेऽपि। **इष्टेति।** इष्टानां निर्दुष्टानां वर्णानां बोधनार्थमित्यर्थः। तेषां लोकतः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः। नन्वन्यतमस्य पाठात् द्वयोस्तत्वे प्रतिपाद्ये किं वार्तिके त्रयाणामुल्लेखे

एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठ इत्युक्तम्। त्रैस्वर्येण पाठे हि अन्यतमस्य उच्चारणादेव सिद्धौ द्वयोरेव कर्त्तव्यतां ब्रूयात् । अत एव च लोके त्रैस्वर्यमेकश्रुत्या सह विकल्प्यत इति ज्ञाप्यते। एतच्च ''विभाषा छन्दसि'' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यामः। ननु निर्देशस्य जातिपरत्वात्प्लुतादिसंग्रहः सेत्स्यतीति चेत् ? न, संवृतकलप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः। तदुक्तम् ''-आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः'' इति। तत्र ह्रस्वस्य अवर्णस्य संवृतगुणकत्वेऽपि तदितरेषामचां संवृतत्वं दोषः। आदिशब्दात्कलः। स च स्वोचितस्थानभ्रष्टः। तथा श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घवल्लक्ष्यमाणो ध्मातः। एवं दीर्घेऽपि ह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोऽर्धकः। एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रातिशाख्यादिषु प्रसिद्धाः। तत्तद्दोषविशिष्टानामपि अत्वादिजात्याक्रान्तत्वाज्जातिपरनिर्देशपक्षे तेष्वतिव्याप्तिरिति स्थितम्। न च गर्गादिबिदादिपाठस्य तन्त्रेणोभयार्थतया वर्णशुद्धिलाभः, अपठितेषु प्रातिपदिकेषु तथाप्यगतेः।

स्यादेतत्, सर्वा अज्व्यक्तयो हल्व्यक्तयश्च शास्त्रान्ते शुद्धाः पठिष्यन्ते ''अ अ''

बीजमत आह। **एकेति।** हिस्त्वर्थे । **अत एव चेति** = वार्तिकवचनेनैव च। ज्ञायत इत्यत्रान्वयः। अन्यथोक्तरीत्या तथोक्तिरफलेति स्पष्टमेवेति भावः। इदं च [१]**नारायणा**द्यनुरोधेन। वस्तुतश्चिन्त्यमिदम्। यतस्त्रैस्वर्येण पाठेऽपि अन्यतमपाठेऽन्ययोः कर्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमिति परे। नन्वेवमपि सूत्रात्कथमिदं लब्धमत आह। **एतच्चेति।** तद्विकल्पनं चेत्यर्थः। **निर्देशस्य** अ ईत्यादिनिर्देशस्य। **संवृतेति।** दुष्टानामपीत्यर्थः। ननु संवृतत्वस्य ह्रस्वावर्णगुणत्वाददोषत्वेन कथं तत्प्रतिषेधोक्तिरत आह। **तत्रेति।** सकलानामचां मध्ये इत्यर्थः। इतरेषां आकारादीनां। **आदीति।** वार्तिके गृह्यत इति शेषः। तल्लक्षणमाह। **स चेति।** कलश्चेत्यर्थः। द्वितीयं तद्ग्राह्यं सलक्षणमाह। **तथेति।** तृतीयं तादृशमाह। **एवमिति।** उपसंहरति। **एवमिति।** करणादिभ्रंशात् = प्रयत्नादिभ्रंशात्। वार्तिकतात्पर्यमाह। **तत्तदिति। गर्गादीति।** संवृतादिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः। **उभयेति।** वर्णशुद्धिप्रत्ययकरणरूपेत्यर्थः। शिवोक्तलघुभूतप्रकारतोऽपि लघुतरप्रकारेण भगवान्।

एवं पर्यवसितमेकं दोषमुद्धर्तुमाह। **स्यादेतदिति।** तत्र पाठमात्रे दृष्टान्तमाह। **अअ इति**

---

१. सू.रत्न.पृ.सं. ९४।

इतिवत्। न चैवं गौरवं, तद्ब्लेन सर्वेषामनुबन्धनां प्रत्याख्यानात्। इत्संज्ञालोपयोरपि त्यागात्। तथा हि, शीङ् धातोर्ङकारं परित्यक्ष्यामः। ईकारं च कलं पठिष्यामः। ङित आत्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः। कलश्च प्रक्रियादशायामेव यथा ङकारः। प्रयोगे तु शुद्ध एव। प्रत्यापत्तेः शास्त्रान्ते करणमपि शास्त्रीयसकलकार्यं प्रत्यसिद्धतालाभाय। एवञ्च प्रक्रियायां दोषस्य कलादेराश्रयणेऽपि परिनिष्ठितरूपे न कश्चिद्दोषः। यथा यथान्यासपक्षेऽपि अकारस्य विवृतता प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे कलादयोपीति न कश्चिद्विशेषः। धर्मिकल्पनात इति न्यायश्चेह बोध्यः। ङकारादयो हि धर्मिण एव त्वया पाठ्याः। मया तु उभयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति। नन्वस्मिन्पक्षे ''स्वरितञितः'' इत्यत्र कथं कार्यमिति चेत् ? ''धमातात्कर्त्रभिप्राये'' इति। एवम् ''आद्यन्तौ टकितौ'' इत्यत्र ''आद्यन्तौ कलध्मातौ'' इति। इडाद्यागमाश्च निरनुबन्धाः कलाः पाठ्याः, आनुगादयो ध्माताः। डुकृञित्यस्य स्थाने कृ इति द्विदोषं पाठ्यम्। ''आदिरन्त्येन'' इत्यत्रापि ''आदिकलौ सह'' इत्युक्त्वा 'अ उ' इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते। कलेनेति तृतीयानिर्देशे सति तु अप्राधान्यात्सिद्धान्त इव चरमवर्णस्य संज्ञा न स्यात्। ''ढ्रलोपे'' इत्यादौ अण इत्यपनीय अ ओरिति करिष्यते। स्वरसन्धिस्त्वसन्देहाय न करिष्यते।

वदिति। चैवं तत्र सर्वपाठे। तद्ब्लेन = तत्पाठमाश्रित्य। तथा च ततो लाघवमेवेति भावः। **प्रत्यापत्तेरिति।** शास्त्रान्ते शुद्धव्यक्तिपाठादिति भावः। नन्वेवं तर्ह्यादावेव तथा पठ्यतामत आह। **शास्त्रान्त इति।** एवञ्च शास्त्रान्ते तथाकरणे च। उक्तमेव सदृष्टान्तमाह। **यथा यथान्यासेति।** अइउणित्यादिरूपे आदौ पाठ इत्यर्थः। पक्षेऽपीति अपिर्व्युत्क्रमे। तस्य विवृततापीत्यर्थः। अत एवाग्रेऽप्यपिः, मिथः समुच्चायकौ तौ। **न्यायश्चेह बोध्य इति।** सोऽपीह पक्षे गमकतयाऽनुसन्धेय इत्यर्थः। तं योजयति। **ङकारेति।** हि यतः। इतिः तत्समाप्तौ। **प्राय इति।** कार्यमित्यस्यानुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। **कलाः** कलत्वदोषविशिष्टाः। **ध्माता इति।** पाठ्या इत्यस्यानुषङ्गः। **द्विदोषमिति।** एकोऽर्द्धकोऽन्यो ध्मातः, एवं वार्धकाक्रिरिति पाठ्यम्। ध्मातफलं तूक्तमेवेति भावः। एवं द्वितोग्रस्तान्पठित्वा ग्रस्तादथुजिति पाठ्यमिति बोध्यम्। **अ उ इति।** अण्स्थानीयेयं संज्ञा। न च 'आदिः कलैः सह' इति कैयटोक्त एव कुतो न न्यास उक्तो, **नारायणोक्तः** किमित्युक्तोऽत आह। **कलेनेतीति।** वस्तुतोऽत्र पक्षे तथासूत्रपाठेऽपि न दोष इति प्रारम्भे प्रपञ्चितमिति कैयटो युक्त एवेति तदनुरोधेनोक्तिः चिन्त्यमिदमिति बोध्यम्। **अ ओरितीति** षष्ट्यन्तम्। नन्वेवं पररूपाद्यापत्तिरत

तस्मात्सर्वमनुबन्धकार्यादिकङ्कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत् ? सत्यम्, सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवतीति चेत् ? अत्रोच्यते, इष्टसिद्ध्यर्थो वर्णोपदेशः। एवञ्चाकृत्युपदेशादेव उदात्तादिसिद्धिमङ्गीकृत्य कलादिष्वतिप्रसङ्ग इत्थं परिहार्यः।

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः॥ इति।

यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति। तन्न, त्वयापि प्रतिपदपाठस्यावश्याश्रयणीयत्वात्। अन्यथा 'शशः' इत्यत्र 'षषः' इत्यपि स्यात्, मञ्चके 'मञ्चक' इति, पलाशे 'पलाष' इति। स्यादेतत्। स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिरपि तत एवास्तु। उणादिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञानं विशेषावधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चेत् ? कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रन्थेनास्तु। सत्यम्, आनुषङ्गिकी कलादिनिवृत्तिः। वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु

आह। **स्वरेति।** स्यादेतदिति पूर्वपक्षमुपसंहरति। **तस्मादिति।** एवञ्च अइउणित्यादिवर्णसमाम्नायो न पाठ्यः, सर्वपाठे न कस्याप्यसंग्रहः, नात्र पक्षे शुद्धपाठेन दोषनिवृत्तिरपीति भावः। तदाह। **कलादिभिरेवेति। अपाणिनीयमिति।** वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य प्रसक्तैकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे **वृश्चिकभियेत्यादिन्याय** आपततीति भावः। एवं स्यादेतदिति शङ्कानिरासे वर्णोपदेशेन किमिति मूलशङ्कां परम्परयाऽवशिष्टां स समाधत्ते। **अत्रोच्यत इति।** इष्टबुद्ध्यर्थ इति पाठः। सिद्ध्यर्थ इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। **एवञ्च** वर्णोपदेशस्येष्टबुद्ध्यर्थत्वे च। उदात्तादिसिद्धिं = तद्ग्रहणसिद्धिं। **इत्थं** वक्ष्यमाणप्रकारेण। तमेवाह। **आगमाश्चेति।** एवञ्च कलादिदोषाणां न क्वापि प्रसक्तिरिति भावः। **अग्रहणेष्विति।** कार्यविधावकृतानुवादेष्वित्यर्थः। **प्राप्ता एवेतीति।** कलादय इति भावः। **त्वयापीति।** ग्रहणप्रातिपदिकेषु गर्गादिपाठाद्वर्णशुद्धिं कुर्वताऽग्रहणप्रातिपदिकार्थं वचनमङ्गीकुर्वतापीत्यर्थः। व्यञ्जनादिप्रयुक्तदोषनिरासायेति भावः। अपि स्यादित्यस्याग्रेऽप्यनुषङ्गः। तस्मात्प्रतिपदपाठेनैव निर्वाह इति न दोष इति स्थितम्। तत्र शङ्कते। **स्यादेतदिति। स्वरेति।** उदात्तादीत्यर्थः। तत एव = प्रतिपदपाठादेव। प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वस्य प्रतिपादितत्वेन दुर्वचत्वेन तदभावेनेतोऽपि लघुभूतं पक्षमाह। **उणेति।** अथेत्यादिः। वाशब्दः समुच्चये। यद्वा वाशब्दः पक्षान्तरे। अत एव शेषपूरणं न। समुच्चयधीस्तु गामश्वमिति वत्। **आनुषङ्गिकीति।** एवञ्च संवृतादीनां प्रतिषेध

प्रत्याहारनिष्पत्तिः। प्रत्याहारशब्दस्तु अणादिसंज्ञापरः प्रत्याह्रियन्ते वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः। न च ग्रहणकशास्त्रेण निष्पादितासु कारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तिः, योगरूढ्यभ्युपगमात्। तस्मादादिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रसिद्धः। संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्यास्तन्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितम्।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं समाप्तम्॥ १ ॥

इत्यस्मिन्प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव। तद् ध्वनयन्नाह। **वर्णोपेति।** ननु तस्य वर्णसमाम्नायपरत्वस्य **प्रत्याहारेऽनुबन्धाना**मिति वार्तिके दृष्टत्वात्कथमिदमत आह। **प्रत्येति।** तत्र तु तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यमिति भावः। अत एव तुः प्रयुक्तः। **प्रत्येति।** संक्षिप्यन्त इत्यर्थः। **ग्रहणकशास्त्रेण** अणुदित्सूत्रेण। उपसंहरति। **तस्मादिति।** एवञ्चेष्टबुद्ध्यर्थत्वादिकमपि न वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलमिति भावः। चस्त्वर्थे। तथा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं वर्णोपदेश इति तत्वम्। **स्थितमिति।** भाष्यादाविति भावः।

इति श्रीमन्महादेवसुतवेणीगर्भजपायगुण्डोपाख्यवैद्यनाथविरचितकौस्तुभव्याख्यायां प्रभाख्यायां [१]प्रथममाह्निकम्

---

१. प्रथमाह्निकेऽन्ते - ग्रन्थसंख्या १३२१ श्रीसंवत् १८४६ डेहरवीनायक ग्राममण्डली इति क पाठे दृश्यते।